

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Přírodovědecká fakulta

Katedra demografie a geodemografie

**DIFERENCIACE PLODNOSTI:
MĚSTA A JEJICH ZÁZEMÍ**

Diplomová práce

Vendula Gotvaldová

2008

Vedoucí diplomové práce: Ing. Jaroslav Kraus, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně, pod vedením školitele Ing. Jaroslava Krause, Ph.D., a že jsem všechny použité prameny řádně citovala.

Jsem si vědoma toho, že případné využití výsledků, získaných v této práci, mimo Univerzitu Karlovu v Praze je možné pouze po písemném souhlasu této univerzity.

Svoluji k zapůjčení této práce pro studijní účely a souhlasím s tím, aby byla řádně vedena v evidenci vypůjčovatelů.

V Praze dne 10.8.2008

.....

Za trpělivé vedení práce, pravidelné připomínky a soustavnou kritiku patří mé poděkování Ing. Jaroslavu Krausovi, Ph.D.

Diferenciace plodnosti: města a jejich zázemí

Abstrakt

Cílem této práce je zhodnotit intenzitu plodnosti ve městech České republiky ve vztahu k jejich zázemí. Předpokládá se difúze tzv. městských norem a životního stylu a s nimi spjaté šíření poklesu v intenzitě plodnosti do lokalit v zázemí velkých českých měst. Nejprve se práce zabývá teoriemi a determinantami plodnosti, posléze popisuje vývoj plodnosti po druhé světové válce, ve třetí teoretické části tyto dvě kapitoly určitým způsobem shrnuje a vytyčuje otázku specifického životního stylu ve městech vs. suburbia vs. venkov. Analytická část zprvu hodnotí diferenciaci plodnosti v jednotlivých okresech a obcích České republiky, posléze hodnotí míru vlivu strukturálních vs. kulturních faktorů na diferenciaci plodnosti. V druhém oddílu analytické části se sleduje s použitím geostatistické analýzy samotná míra vlivu měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí.

Klíčová slova: plodnost, město, venkov, zázemí, životní styl, hodnoty a normy, difúze, prostorová analýza

Fertility differentiation: municipalities and their suburbs

Abstract

The aim of this study is to look into fertility differentiation in Czech municipalities in relation to their suburbs. There exists presumption of specific urban lifestyle and norms diffusion, and their association with spread of decrease in intensity of fertility, mainly in suburbs of Czech cities. First, there are discussed some theories concerning fertility, then there is analyzed fertility development after WWII. Third theoretical part in some way concludes these parts and poses question of specific lifestyle in cities v. suburbs v. countryside. In analytical part, there's first analyzed fertility differentiation in Czech regions and communities, then there's analyzed the role of structural factors v. cultural factors in fertility differentiation. Second part of analytical work looks into influence of cities in fertility differentiation in their suburbs. There are used geostatistical tools to look into this matter.

Keywords: fertility, municipality, countryside, suburbs, lifestyle, values and norms, diffusion, spatial analysis

OBSAH:

1. Úvod	7
2. Teorie a determinanty plodnosti	9
2.1 Endogenní determinanty plodnosti.....	10
2.2 Exogenní faktory plodnosti a s nimi spjaté teorie	11
2.2.1 Ekonomické teorie plodnosti	12
2.2.1a) Malthus.....	12
2.2.1b) Mikroekonomické teorie plodnosti	13
2.2.2 Psychologické příspěvky ke zkoumání plodnosti	16
2.2.3 Teorie demografické revoluce	18
2.2.3a) Myšlenky spjaté s teorií demografické revoluce	18
2.2.3b) Charakteristiky demografické revoluce	19
2.2.4 Difúze, ideové a kulturní změny a jejich vliv na reprodukční chování	21
2.2.4a) Prvotní reakce na teorii demografické revoluce, Princetonský projekt.....	21
2.2.4b) Různá pojetí difúzních teorií	22
2.2.4c) Vybraná geografická pojetí inovativního chování	26
2.2.5 Institucionální analýza plodnosti	30
2.2.6 Druhý demografický přechod	31
2.2.6a) Společenskoekonomické aspekty formující druhý demografický přechod.....	32
2.2.6b) Demografické aspekty druhého demografického přechodu.....	33
3. Vývoj plodnosti po druhé světové válce	37
3.1 Širší podmíněnosti poválečného vývoje plodnosti, koncept tzv. <i>socialist greenhouse environment</i>	37
3.2 Poválečný vývoj plodnosti v evropských zemích	40
3.2.1 Základní trendy ve vývoji plodnosti v poválečné Evropě	40
3.2.2 Vývoj plodnosti od 90. let 20. století se zaměřením na bývalou východní Evropu... 45	
3.3 Vývoj České republiky.....	47
3.3.1 Jevy související s plodností: trendy ve sňatečnosti a potratovosti	47
3.3.1a) Trendy ve sňatečnosti.....	47
3.3.1b) Trendy v potratovosti	49
3.3.2 Poválečný vývoj plodnosti v České republice	50
3.3.2a) Intenzita plodnosti	50
3.3.2b) Časování plodnosti	53
3.3.2c) Vývoj mimomanželské plodnosti v České republice	54

4. Plodnost ve vztahu město vs. venkov vs. suburbia.....	56
4.1 Otázka definice města, zázemí, venkova	56
4.2 Vymezení obcí z hlediska specifického životního stylu	59
4.2.1 Životní styl město versus venkov	59
4.2.2 Životní styl město versus zázemí	61
4.2.2a) Otázka životního stylu v suburbiiích	61
4.2.2b) České prostředí a suburbanizace	63
4.3 Aplikace dichotomie město vs. venkov na reprodukční chování.....	66
5. Analytická část	69
5.1 Úvod	69
5.2 Diferenciace plodnosti v ČR, otázka strukturálních faktorů	71
5.2.1 Základní charakteristika diference plodnosti v České republice.....	71
5.2.2 Diferenciace plodnosti z hlediska vybraných strukturálních faktorů.....	72
5.2.2a) Vazba sídelní struktury a charakteru plodnosti	72
5.2.2b) Diferenciace plodnosti ve vybraných velikostních kategoriích obcí.....	74
5.3 Diferenciace plodnosti v ČR, otázka šíření změn v intenzitě plodnosti	85
5.3.1 Uvedení do problematiky- geostatistická analýza a její metody	85
5.3.2 Aplikace na studovanou problematiku	87
6. Závěr.....	95
<hr/>	
POZNÁMKY	97
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	99
PŘÍLOHY	105

Kapitola 1

Úvod

Od devadesátých let dochází v České republice k výrazným změnám v reprodukčním chování obyvatelstva, což mělo za následek významný pokles v intenzitě plodnosti. Tyto změny se připisují celkové transformaci společnosti spojené s jejími ekonomickými a sociálními dopady, stejně tak jako změnám v životních postojích a preferencích obyvatel v souvislosti s nastupujícím druhým demografickým přechodem. Základní konceptuální vysvětlení těchto změn se tedy nese v rovině strukturálních versus kulturních změn ve společnosti. Tento základní rozpor není v demografických teoriích ničím novým, již při vysvětlování významného poklesu v intenzitě plodnosti koncem 18. a v 19. století docházelo k rozporům, zda je situace dána zejména celkovou modernizací společnosti (např. zastánci původní teorie demografické revoluce), či zda zde nehrají více rolí i jiné faktory nestrukturální povahy (např. autoři revize teorie demografické revoluce, tzv. Princetonský projekt aj.).

Tato základní konceptuální dichotomie se neodvívá pouze na makroúrovni, při popisu změn celé společnosti, ale může být též aplikována na mikroúroveň, například při vysvětlování změn v různých územních celcích, typech sídel apod. Aplikujeme-li uvedené na konkrétní problematiku například odlišné intenzity plodnosti ve městech vs. venkov, tak ta může být analogicky dána buďto faktory strukturální povahy jako je specifická pohlavně věková skladba, socioekonomický status apod., nebo faktory spíše kulturní povahy jako je převládající způsob myšlení, převládající normy, životní styl aj. Při zkoumání specifik daných hodnot a norem pak hraje roli zejména to, čím jsou tyto hodnoty nejvíce formovány. Zda jsou dány tradicí a specifickou kulturou dané lokality (převládající vliv tzv. lokálních hodnot) či zda jsou více formovány celkovou modernizací a vývojem společnosti (převládající vliv tzv. národních hodnot). První jmenované se připisují venkovským lokalitám, druhé jmenované pak spíše městskému prostředí. S postupnou urbanizací a modernizací společnosti však začíná docházet k výraznému prolínání národních (celospolečenských) hodnot do venkovských lokalit a potlačování specifických lokálních hodnot. Jinými slovy dochází k urbanizaci venkova (příp. celé společnosti). Vrátime-li se k problematice plodnosti, pak prolínání města, kde je celkově nižší plodnost, do svého okolí, bude mít určitě vliv i na snižování plodnosti v jeho zázemí. Jakým způsobem se tyto difúzní tendence projeví v ukazatelích intenzity plodnosti v okolí měst pak záleží na mnoha faktorech, jako je síla vlivu a velikosti daného města, síla

zakotvení tzv. lokálních hodnot v dané komunitě, intenzita vazeb na dané město, homogenita daného prostředí aj.

Tato práce aplikuje výše vedenou problematiku na prostředí České republiky, konkrétně na diferenciaci plodnosti vybrané generace žen 1930-1959. Řeší se tedy následující problematika: Nejprve otázka toho, zda vůbec existuje významná diferenciaci plodnosti v České republice z hlediska města a venkovských lokalit, případně co má na ni převládající vliv. Posléze je sledována míra vlivu strukturálních a kulturních faktorů v diferenciaci plodnosti. Dalším krokem je snaha ověřit vliv měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí. S tím souvisí to, zda přetrvávají lokální hodnoty v zázemí měst, či zda jsou šířením tzv. národních hodnot spíše potlačeny.

Základní předpokladem je pak to, že šíření hodnot a norem tzv. městské kultury snižuje celkovou intenzitu plodnosti. Zde se za tímto účelem sleduje intenzita plodnosti lokalit, které mají nejčastější kontakty s daným městem, tedy intenzita plodnosti v zázemí, přičemž směr vlivu se předpokládá z města do zázemí a nikoli naopak. Jiný předpoklad pak počítá s tím, že míra vlivu bude růst s velikostí města a klesá se vzdáleností od daného města.

Práce je mimo úvod a závěr rozdělena do čtyř kapitol. Úvodní teoretická kapitola se zabývá různým pojetím determinant plodnosti. Nejprve konzultuje endogenní faktory plodnosti, posléze popisuje vybrané teorie zabývající se plodností. Tato kapitola se snaží přiblížit problematiku uvedených dvou odlišných konceptuálních přístupů ke sledované problematice, popsat základní diskurzy, a to i s pomocí ostatních, zejména společenských věd. Následující kapitola popisuje vývoj plodnosti v poválečném období, se zaměřením na tzv. bývalý východní blok a posléze na Českou republiku. Třetí teoretická kapitola řeší otázku specifického životního stylu měst vs. venkov vs. zázemí a v závěrečném oddílu shrnuje poznatky předchozích dvou kapitol a snaží se je aplikovat na problematiku plodnosti ve městech a jejich zázemí. Analytická část se pak věnuje vytyčené problematice. V první části sleduje diferenciaci plodnosti na území České republiky z hlediska okresů a vybraných velikostních kategorií obcí s přihlédnutím na věkovou strukturu obyvatelstva. Vytyčuje otázky, zda jsou strukturální charakteristiky dostačující při vysvětlování diferenciaci plodnosti a snaží se poskytnout alternativní řešení v podobě náznaků určitého difúzního šíření. Druhý oddíl analytické části pak tuto tezi rozpracovává, sleduje vliv velkých měst ve vztahu k intenzitě plodnosti v jejich zázemí a snaží se poodhalit, zda v dané lokalitě stále ještě převládají tzv. lokální hodnoty, či zda je patrnější síla vlivu tzv. národních hodnot.

Pro uvedenou analýzu byla použita data ze sčítání 2001, která obsahovala anonymizované věty za počty žen dle roku narození a podle počtu dětí a příslušností k obcím ČR. Z těch pak byly spočteny průměrné počty dětí na jednu ženu generace 1930-1959. Pro hlubší analýzu byly posléze použity vybrané metody geostatistické analýzy.

Kapitola 2

Teorie a determinanty plodnosti

Jednou ze základních složek demografické reprodukce je vedle procesu úmrtnosti proces porodnosti. Se stabilizací úmrtnosti, která proběhla ve vyspělých zemích spolu s ukončením demografické revoluce, je právě porodnost a změny v ní tím hlavním určujícím faktorem populačního vývoje daného územního celku. Jedná se o jev, jehož intenzita je v čase a prostoru značně diferencována. Množství faktorů mající na daný jev vliv pak ztěžuje jeho časovou předvídatelnost a prostorovou identifikovatelnost. Při těchto analýzách se může vycházet z již ověřených determinant plodnosti a z jejich vývoje v čase, který je ze značné míry ovlivněn celospolečenskou změnou.

Existuje tedy široká škála faktorů, které mají na porodnost v individuálním i společenském měřítku vliv. Nejprvotnější je samotná schopnost páru mít dítě, označovaná jako fekundita (plodivost). Dalším prvkem je demografické (reprodukční) chování páru, jehož způsob je určován jeho hodnotovými orientacemi, do značné míry souvisejícími se sociálněekonomickým statutem a charakterem doby a prostředí, v němž se nachází. Budeme-li chtít vytvořit jakousi typologii determinant plodnosti, pak je možné je rozdělit například na endogenní a exogenní (Rabušic, 2001, s. 95). Nastane-li změna v některé z endogenních proměnných, nastane též změna v intenzitě plodnosti (proto je američtí demografové Davis a Blakeová nazývají „zprostředkujícími proměnnými“ (Davis a Blake, 1956, s. 122)). V případě změny exogenních faktorů nemusí nutně nastat změna ve fertilitě – například proměna vzdělanostní nebo příjmové úrovně nemusí vždy nutně znamenat změnu v úrovni plodnosti. Ve skupině prvně jmenovaných bezprostředních příčin jsou hlavně tedy faktory biologického charakteru s vazbou na koncept režimu *přirozené plodnosti*¹⁾ (Henry, 1961), které měly převládající vliv na úroveň plodnosti zejména v předtransitních společnostech (de Bruijn, 2005, s.554). Ve druhé skupině jsou spíše širší – socioekonomické, politické, kulturní, environmentální souvislosti. Tato skupina nabývá zejména ve vyspělých posttransitních společnostech stále většího významu, utváří se širší kontext reprodukčního chování. Zejména s těmito podmíněnostmi pak pracuje většina teorií na poli demografického výzkumu.

2.1 Endogenní determinanty plodnosti

Budeme-li se při výčtu endogenních determinant držet výše uvedeného vymezení, pak se sem řadí dle Davise a Blakeové (Davis a Blake, 1956, s. 122) jedenáct základních, které pak autoři dělí do tří podskupin – koitální, koncepční a těhotenské proměnné (souhrnná tabulka viz Přílohy, Tabulka 1). Koitální proměnné jsou: věk v době vstupu do sexuálního svazku; permanentní celibát (v pojetí autorů: ženy, které zůstanou celoživotně neprovdány); doba z období reprodukce, která je trávená mimo sexuální svazek; dobrovolná abstinence; nedobrovolná abstinence; frekvence sexuálního styku. Co se první uvedené proměnné týče (věk v době vstupu do sexuálního svazku), tak zejména dříve se tato doba kryla s dobou sňatku, časné zahájení sexuálního života pak znamenalo více dětí v populaci. Dnes je vliv tohoto faktoru snižován používáním účinné antikoncepce. Ani druhý uvedený faktor (permanentní celibát) už v moderních vyspělých společnostech, kde víceméně panuje příznivé klima k neprovdaným matkám, ztrácí na významu. Další faktor - doba z období reprodukce, která je trávená mimo sexuální svazek, vzniká v pojetí Davise a Blakeové zánikem manželství. To zaniká buď smrtí jednoho z partnerů, nebo rozvodem. Co se úmrtí týče, tak tato událost není příliš významná pro úroveň fertility, jelikož v intervalu reprodukčního období není jeho frekvence v moderních společnostech příliš četná. Účinky rozvodu na výslednou plodnost pak nejsou úplně zřetelné – někteří autoři se přiklání k názoru, že nový svazek vede k plození dalších dětí, více jich ale zastává tvrzení, že rozvodovost snižuje celkovou porodnost společnosti (Weeks, 1999, s. 164). Jedním z odůvodnění pak je, že ne všechny rozvedené ženy se znova provdají a navíc při hledání nového partnera též promarní určitou část reprodukčního období. Dobrovolná sexuální abstinence byla dříve spojována například s obdobím těsně po porodu (po dobu kojení), nedobrovolná sexuální abstinence je výsledkem neschopnosti realizovat sexuální styk, což může být důsledkem impotence, nebo například dočasného odloučení manželů. Co se frekvence sexuálního styku týče, tak (do určité míry) čím větší frekvence, tím vyšší pravděpodobnost koncepce, ale s moderními antikoncepčními prostředky je role tohoto faktoru též téměř zanedbatelná. Dalo by se shrnout, že většina z koitálních proměnných hrála roli spíše v době minulé, dnes je jejich vliv na celkovou plodnost v moderních společnostech spíše zanedbatelný.

Do druhé skupiny, která má vliv na samotné početí (koncepční proměnné), řadí autoři: nedobrovolnou neplodnost; antikoncepci a dobrovolnou neplodnost. Nedobrovolná neplodnost vážící se k nedobrovolné sterilitě, se nachází v určité formě ve všech společnostech a stává se rostoucím problémem na celém světě. Definuje se jako neschopnost početí během jednoho roku pravidelného pohlavního styku (cca dvakrát týdně) a nejčastěji se uvádí, že postihuje kolem 15 % párů v dané populaci (www.neplodnost.cz). Druhá z proměnných - antikoncepční prostředky představují jednu z nejvýznamnějších determinant plodnosti a o roli účinné antikoncepce a dopadech toho, že žena získává prostředky, kdy může hrát rovnocennou roli s muži v rozhodování o počtu dětí, bude ještě řeč (zejména v souvislosti s teorií druhého demografického přechodu). Dobrovolná neplodnost je vědomé rozhodnutí páru se (již dále) nereprodukovat. Příkladem může být dobrovolná sterilizace, která je zejména v zemích západní Evropy využívána jako jedna z forem antikoncepce a představuje významné rozhodnutí pro

život a další směřování daného páru. Výše uvedená skupina proměnných je ve všech třech případech výrazně provázána s vývojem dané společnosti (kulturním, technologickým apod.) a je stále významným činitelem změn v úrovni plodnosti.

Poslední skupinu tvoří faktory ovlivňující těhotenství (těhotenské proměnné). Jedná se o nedobrovolné a dobrovolné přerušování těhotenství. Spontánní (samovolná) potratovost je ve vyspělých zemích vcelku stabilizována (Česká republika: 10-12 potratů na 100 živě narozených), nemá tedy výrazný vliv na celkovou úroveň plodnosti. Co se dobrovolného přerušování těhotenství týče (interrupce, indukovaná potratovost), tak v mnoha zemích stále představuje výrazný prvek zasahující do reprodukce populace. Vždy se odvíjí od právních úprav dané země a dostupné antikoncepce. Česká republika byla jednou z prvních zemí, kde byl potrat legalizován i ze široce definovaných společenských důvodů a pro většinu žen, které prožily své reprodukční období v letech 1957-1993 bylo spoléhání na možnost interrupce důležitou součástí reprodukční strategie (Rabušic, 2001, s. 105). Ve většině bývalého sovětského bloku představovaly interrupce běžnou metodu dodatečného zabránění nechtěným těhotenstvím, trendy umělé potratovosti byly inverzním odrazem trendů plodnosti (Sobotka, 2002b, s.49) (Situace v České republice viz Přílohy, Obrázek 1). Spolu s rozvojem moderních forem antikoncepce se vliv interrupcí na celkovou úroveň plodnosti výrazně snižuje.

V sedmdesátých letech provedl nizozemský demograf John Bongaarts revizi výše uvedených proměnných Davise a Blakeové a hovoří o následujících přímých determinantách porodnosti jako rozhodujících: věk v době sňatku a intenzita rozvodovosti; věk, v němž přichází menopauza; poporodní neplodnost; plodivost (fekundita); rozsah používání a efektivita antikoncepce; intenzita samovolné potratovosti; intenzita indukované potratovosti. Za úplně nejdůležitější pak bere: sňatek, poporodní neplodnost, antikoncepci, indukovanou potratovost. Tyto 4 faktory podle něj ovlivňují 96 % variance fertility (Bongaarts a Potter, 1983).

Pro současné moderní společnosti, včetně podmínek České republiky, jsou určitým způsobem důležité tři zmiňované přímé determinanty plodnosti: věk v době sňatku, podíl žen užívajících antikoncepci a úroveň indukované potratovosti, přičemž ale věk v době sňatku už také přestává hrát jednoznačnou roli. Jak již bylo řečeno, role výše uvedených endogenních determinant plodnosti byla významná zejména v předtransitních společnostech nebo má stále své místo spíše v některých rozvojových zemích tzv. třetího světa, ale v moderních západních společnostech se vliv těchto faktorů oslabuje a reprodukční chování je stále více ovlivňováno hodnotovými preferencemi žen v kombinaci s faktory politickými, ekonomickými, kulturními či sociálními.

2.2 Exogenní faktory plodnosti a s nimi spjaté teorie

Nyní víceméně opustíme výše uvedenou rovinu přímých determinant plodnosti a posuneme se k vnějším faktorům a zejména s nimi spjatým teoriím plodnosti. Demografie jako věda je často kritizována, že jí chybí ucelená, jednotná, obecně aplikovatelná teorie a že nemá schopnost jevy vysvětlovat (Dykstra, Wissen, 1999). Například Mc Nicoll (1992) demografii vyčítá její přílišný důraz na statistickou analýzu (nedostatek syntézy) a fakt, že zde téměř neexistuje hlubší poznání procesů, které řídí lidské chování. Toto je podobné názorům Colemana a Schofielda (1986),

kteří zastávají názor, že demografii chybí mezilehlé paradigma, které by pomohlo propojit procesy na mikroúrovni, s těmi na obecné, celospolečenské úrovni. Jiní tvrdí, že demografii pak nezbyvá, než si vypůjčovat příslušné teorie a nápady z ostatních společenských věd (de Bruijn, 2005, s.550, 563). Nyní bude uvedeno několik teorií vážících se k plodnosti bez ohledu na jejich obecnou aplikovatelnost, jedná se ale o teorie, jejichž místo je v rámci studia populačního vývoje neoddiskutovatelné.

2.2.1 Ekonomické teorie plodnosti

2.2.1a) Malthus

Jako první pokus o systematický popis principů populačního vývoje jsou označovány Malthusovy práce z konce osmnáctého a začátku devatenáctého století. Malthus ve své eseji (*Essay on the Principle of Population*²⁾, 1798) reaguje na významný populační růst v jeho době. Práce se nese v duchu biologismu, kdy autor vychází z předpokladu, že základní faktory společenského života jsou biologická nutnost jíst a pohlavní vášeň. Tyto faktory jsou silnější, než schopnost lidí opatřovat si potravu. Z toho pak vyplývá zaostávání výroby potravin za populačním přírůstkem, kdy populace roste exponenciálně, zatímco prostředky obživy pouze lineárně (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s.596) Tento jev chápal Malthus jako univerzální zákon. Působení tohoto zákona pak znemožňuje zdokonalení společnosti a vedlo by k přelidnění a hromadné smrti hladem, kdyby v lidských populacích neexistovaly překážky/zábrany (*checks*) zvyšující úmrtnost nebo snižující porodnost (Kalibová, Pavlík, Vodáková (ed.), 1998). K rovnováze mezi prostředky obživy a počtem obyvatelstva dochází jednak pomocí tzv. pozitivních (represivních, přirozených) zábran (hladomor, epidemie, válka a ostatní pohromy), jako menší zlo pak Malthus doporučuje preventivní zábrany (dobrovolné omezování plodnosti), příp. morální zábrany, které spočívají v odkládání sňatků a omezování pohlavních styků. Omezování porodnosti pomocí antikoncepce nebo potratů nepřicházelo pro Malthuse jakožto pastora anglikánské církve v úvahu, nepředpokládal ani zvýšení zemědělské výroby, neboť počítal s klesající úrodností půdy a domníval se, že kdyby k němu přece jen došlo, vedlo by k populačnímu vzestupu a ten by opět přínos zvýšené produkce potravin přesáhl. Uznával tedy do jisté míry závislost růstu obyvatelstva na úrovni práce a života v zemi, což odpovídalo situaci na počátku průmyslové revoluce v Anglii. Teorie zapůsobila na mnoho vědců tehdejší doby (zejm. klasické politické ekonomie – D. Ricardo aj.), ale i později (vliv na H.Spencera, M.Webera, Sorokina, Darwina apod.), měla odraz i v praxi, kdy v Německu byly přijaty zákony zvyšující nejnižší přípustný věk pro uzavření manželství. Ve Velké Británii podstatně přispěla ke zhoršení chudinského zákonodárství (Malthus spatřoval příčinu bídy v nadměrné plodnosti právě (lehkomyslné) chudiny). Samozřejmě Malthusovy teorie se neobešly bez kritiky (K. Marx, F. Oppenheimer aj.) a navíc sám společenský vývoj průmyslově vyspělých zemí je zpochybnil – došlo k poklesu porodnosti i úmrtnosti, zvýšila se produktivita zemědělství a možnost dovozu potravin a vzestup životního standardu dokazoval, že dodávky prostředků k životu rostou rychleji než populace, atp. Účinnost výzev k mravní zdrženlivosti se také spíše mýjela účinkem, proto vznikla už v 19. století různá hnutí, která se snažila regulovat porodnost na základě antikoncepce (i v manželství) a příslušného zákonodárství. Tyto snahy dostaly souhrnné označení jako neomalthuziánství. Od 20. let 20. století pak vznikala hnutí,

kteřá se hlásila k malthuziánství příp. neomalthuziánství, ale zdůrazňovala jiné, zejména ideologické důvody pro antikoncepci (Kalibová, Pavlík, Vodáková (ed.), 1998, s.20). Termín malthusianismus se dodnes používá k označení jakékoli doktríny, která požaduje omezení populačního růstu (Pavlík, Kalibová, 2005, s.112), sám Malthus má své místo v demografické teorii už zejména proto, že svou prací zvýšil celkový zájem o otázky demografické reprodukce.

2.2.1b) Mikroekonomické teorie plodnosti

Makroekonomické teorie Malthuse a jeho pokračovatelů se nikdy nestaly standardním zdrojem pro tvorbu demografických teorií. Jinak je tomu u mikroekonomických teorií, které se od šedesátých let dvacátého století promítly do úvah týkajících se plánovaného počtu dětí a otázky jejich poptávky. Tyto teorie mají společný ekonomický princip porovnávání nákladů a přínosů, zde spjatých s výchovou dítěte. Jako přínosy dítěte pro rodiče se nejčastěji udávají: samotná hodnota dítěte pro rodiče, jakožto prostředek uspokojování vnitřních zejména emocionálních potřeb, jako prostředek sebenaplnění; dále přínosy ekonomického rázu jako je dětská práce přispívající rodičům, čistý zisk od státu pramenící z pořízení dětí; a v neposlední řadě určitý zdroj bezpečí, zajištění, hlavně pokud jde o stáří a nepříznivá období. Blake (1972) přidává samotnou roli rodičovství, která jedincům poskytuje určitý společenský status v rámci daného systému. Náklady spojené s výchovou dětí jsou uváděny následující: psychologické aspekty spojené s těhotenstvím, porodem, výchovou dětí; ekonomické náklady na zboží a služby spjaté s investováním do *kvality* dítěte; uniklá mzda v souvislosti s časem spojeným s výchovou dítěte (hlavně u matek); hodnota času neekonomických například zmeškaných volnočasových aktivit (Joshi, David; 2005, s. 509). Jako první přišel s úvahou, že konečný počet dětí, jejich načasování (a kvalita) jsou výsledkem ekonomické kalkulace, Harvey Leibenstein (1957). Následovali například Nerlove (1974), Schultz (1981) a asi nejvýrazněji Gary Becker. Úvahy o plánovaném počtu dětí zde vycházejí z tzv. teorie racionální volby, podle které se jedinec chová účelově a snaží se ve svém jednání naplnit vlastní zájmy. Vždy porovnává zisky a náklady a chování realizuje tehdy, když zisky převyšují náklady. Je zde vždy kladen důraz na individuální jednání, klíčovými koncepty jsou: individuální volba, celková optimalizace, maximalizace užitku. Teorie racionální volby pak transformuje lidské chování do chování spotřebitele v ekonomickém systému (Rabušic, 2001, s. 114). Becker hovoří o plodnosti jako o speciálním případě teorie spotřebitelské poptávky (*consumer demand theory*). Zvýšení příjmů dle něj zvyšuje poptávku po kvalitě a kvantitě dětí. Do tohoto čistě spotřebitelského chování však intervnuje proměnná antikoncepce (znalosti o antikoncepčních technikách dle Beckera přímo korelují s příjmem) a zejména proměnná náklady času spojené s výchovou dětí - „náklady ztracených příležitostí.“ Proto tomu není tak, že bohatí mají nejvíce dětí, ale právě naopak. Se zvýšením participace žen na trhu práce a zvýšením jejich mezd se zvyšují náklady ztracených příležitostí. U vysoko příjmových domácností dále dle Beckera existuje určitá proměna preferencí směrem k vyšší kvalitě dítěte, což vede k vyšším průměrným nákladům na dítě a z čehož též plyne uvedený inverzní vztah mezi příjmem a počtem dětí (de Bruijn, 2005, s.555). Tato teorie se neobešla bez kritiky, mnoha autorům chybí podrobnější definice kvality dítěte, někteří zas tvrdí, že kvalita všech dětí je stejná bez rozdílů. Teorie je považována za příliš individualistickou, bez zasazení do širšího kontextu, bez jakýchkoli psychologických aspektů

rozhodování. Navíc je statická, kdy preference jedinců bere jako všeobecně dané, neměnné. Nepočítá s tím, že ekonomický užitek z dítěte může být i nulový či dokonce záporný (například doba tzv. reálného socialismu v Československu, kdy rodiče předem věděli, že budou muset podporovat i rodiny svých dětí). Navíc zde platí fakt, že teorie není aplikovatelná na všechny společnosti, ale pouze na „dokonale antikoncepční společnosti“ (všeobecná dostupnost antikoncepce a jejich racionální využívání), kterými jsou až současné vyspělé společnosti (ale ani ty nikoli beze zbytku) (Rabušic, 2001, s. 123).

Pokusem o propojení čistě ekonomického přístupu s přímými determinanty plodnosti, jak je definoval například Davis a Blakeová, posléze Bongaarts, a sociologickým přístupem je Easterlinova práce z konce sedmdesátých let (např. Easterlin, 1975). Tato Easterlinova syntetická práce (*Easterlin synthesis*) byla ve své době dosti oceňována. Model předpokládá, že všechny determinanty plodnosti jako veřejné zdravotnictví, úroveň vzdělání, urbanizace, programy na podporu rodin apod. spoluutváří následující kategorie související s reprodukčním chováním. Jsou jimi: poptávka, nabídka a náklady spojené s regulací plodnosti. Poptávkovými faktory (*demand factors*) se rozumí klasické socioekonomické determinanty plodnosti, jak je známe z teorie demografické revoluce (Hirschman, 1994, s.215), či preference rodičů ohledně počtu dětí, v souvislosti s náklady a zisky z dítěte, dle možností alternativních příjmů pro domácnost apod. Další je faktor nabídky (*supply of children*) odrážející přímé determinanty plodnosti jako frekvence sexuálního styku, sterilitu, spontánní potratovost atp. (čili kulturní a environmentální faktory omezování plodnosti). Poslední uvedená kategorie – náklady spojené s regulací porodnosti jsou finanční, časové a psychické faktory spojené s danou kontracepční strategií. Motivace omezovat nějakým způsobem plodnost pak vzniká tehdy, jestliže nabídka převyšuje poptávku po dětech. Do omezování plodnosti dále zasahují psychologické a ekonomické náklady spojené s její kontrolou. Tento model tedy zahrnuje jak vnitřní, tak různorodé vnější proměnné, a napomáhá tak vysvětlit rozdíly v reprodukčním chování s ohledem na dané vnější možnosti, příležitosti, ale i v souvislosti s rozdíly v preferencích jedinců (de Bruijn, 2005, s.557).

Easterlin je autorem dalšího důležitého příspěvku (tzv. *Easterlin hypothesis*; např. Easterlin, 1980) co se týče ekonomické perspektivy plodnosti, kdy ji opět rozšiřuje o sociální dimenzi a zavádí významný dynamický prvek relativního příjmu do analýz plodnosti. Tím je chápán poměr mezi skutečnými příjmovými možnostmi a materiálními aspiracemi páru (Pollnerová, 2001, s.285). Podle Easterlina úroveň plodnosti nezávisí na ekonomické úrovni, v níž se manželé nacházejí, ale spíše na tom, jak tuto ekonomickou úroveň vnímají. Tato percepce závisí na tom, jaká byla ekonomická úroveň jedince v době jeho socializace, která se pak stává zdrojem aspirací v dospělosti, zdrojem motivace pro reprodukční chování a pro ekonomické rozhodování, standardem pro posuzování vlastních šancí. (Podobné názoru J.S.Milla, který věřil, že ekonomická úroveň je hlavní determinantou plodnosti. Člověk se při svém rozhodování řídí hlavně strachem z toho, aby netrpěl nedostatkem, než nedostatkem samotným. Percepce ekonomické situace a výhled na její vývoj je tak důležitým faktorem, který ovlivňuje demografické chování.) Primární proměnnou, která ovlivňuje naše ekonomické šance, je dle Easterlina početní velikost kohorty, jíž je člověk členem. Velikost potenciálního příjmu závisí na velikosti kohorty, která vstupuje na trh práce, a navíc hraje roli vliv velikosti kohorty

předchozí generace (percepce v procesu socializace). Čím větší kohorta, tím nižší potenciální příjem jejích členů (mužů). Příklady: velká kohorta, rodiny s hodně členy – rodiče se nemohli dostatečně věnovat dětem, přelidnění ve školních třídách – horší vzdělávací příležitosti – redukováná vzdělanostní úroveň dané kohorty. Trh práce není schopen pojmout všechny členy této velké kohorty – převis nabídky nad poptávkou na trhu práce, vysoká konkurence, nízké výdělky, handicap kohortního přelidnění. To pak vede k různým adaptačním mechanismům členů této kohorty, kdy pro udržení stávajícího standardu raději odkládají uzavření sňatku a narození dítěte, omezují počet dětí. Naopak: členové malé kohorty nejsou vystaveni tlakům mezi zdroji a aspiracemi. Relativně vysoký příjem naplňuje jejich konzumní aspirace, což vede k časnějšímu uzavření sňatku a většímu počtu dětí. Nejčastěji je modelu vyčítáno, že se zaměřuje pouze na roli mužů na trhu práce a nezohledňuje participaci žen, dále že se zde nereflektuje měnící se sociální prostředí v průběhu jedincova života, kritika též poukazuje na to, že zkušenosti související se vzděláním a participací na trhu práce mohou výrazně ovlivnit preference jedinců co se reprodukčního chování týče. Opět zde platí určitá časoprostorová omezenost modelu, kdy někteří tvrdí, že funguje jen ve vyspělých zemích, kde není vypracován systém sociálního zabezpečení (USA). Model nefungoval ani v zemích reálného socialismu, kde velké kohorty měly vyšší plodnost, oproti tomu malé kohorty nízkou plodnost (tedy úplně obrácený vývoj). Zde to bylo dáno zejména tím, že velké kohorty pomáhaly redukovat nedostatek pracovní síly, tím se zlepšila celková ekonomika ve společnosti a důsledkem toho došlo k dočasném vzestupu v mírách plodnosti (Carlson, 1992).

Opačný model vůči Easterlinově hypotéze, který též předpovídá fluktuaci plodnosti ve vyspělých ekonomikách, byl navržen Butzem a Wandem (1979) na základě mikroekonomického modelu chicagské školy. Zatímco Easterlin tedy předpokládal více porodů v podmínkách ekonomické prosperity, u těchto autorů je to naopak – očekávají více porodů ve špatných časech. Vše je založeno na stále se zvyšujícím podílu žen participujících na trhu práce. Zvýšené mzdy pak pro ženy znamenají určitou substituci za plození dětí. Spolu s nárůstem počtu dvouprůmových domácností, je předpokládán pozitivní efekt plynoucí ze mzdy mužů převážen efekty nárůstu mzdy u žen. Model úspěšně vysvětloval dění let 1948 – 1956 a stejně tak úspěšně předpověděl vývoj na léta 1957-1975. Diskutabilní však stále zůstává to, zda by model zapadal do let předcházejících či následujících (Joshi, David, 2005, s. 520).

Vztah mezi ekonomickými faktory a rodinným chováním popisuje též německý sociolog Ulrich Beck. Ve zjednodušeném podání podle něj nová modernita produkuje rizikovou společnost. Modernizace moderní industriální společnosti, jež vede ke společnosti postmoderní, má své univerzální efekty. Změny, které probíhají v současné rodině, jsou způsobeny protikladem mezi trhem a rodinou. Moderní trh předpokládá pružnou mobilitu pracovních sil bez ohledu na osobní situaci. Jinými slovy moderní společnost požaduje to, aby byl člověk bez závazků a volný, připraven reagovat na měnící se požadavky trhu. Vrcholná tržní společnost je tak podle Becka společností neženatých mužů a neprovdaných žen, společností bezdětnou. (Rabušic, 2001, s. 135)

2.2.2 Psychologické příspěvky ke zkoumání plodnosti

Podíl psychologie na demografické teorii byl v porovnání s ekonomikou, sociologií, antropologií či biologií velice limitován (de Bruijn, 2005, s. 557). Demografické myšlení zasáhly výrazněji úvahy o hodnotě dítěte (*value of children*) a aplikace psychologických modelů *value-expectancy* – čili opět v souvislosti s očekávanými hodnotami, přínosy (dítěte pro rodinu). Prapočátek úvah by se dal hledat u Maslowa a jeho konceptu motivací, hierarchie potřeb. Je zde tedy základní otázka, jaké hodnoty dítě rodičům může přinášet, jaké jsou v dané společnosti motivy pro plození dětí. Na základě Maslowových úvah vytvořili Hoffman(ová) a Hoffman (1973) rámec, v němž se dítě podílí na uspokojování materiálních, sociálních a vnitřních potřeb člověka. Rozhodnutí pořídit si dítě pak záleží na ohodnocení míry uspokojení výše uvedených potřeb v porovnání s ekonomickými a neekonomickými náklady spojenými s výchovou dítěte. Formulovali sadu devíti základních hodnot, které mohou děti poskytovat svým rodičům, její prvky jsou následující: narození dítěte poskytuje mladým lidem status dospělosti a dává jim sociální identitu; dítě umožňuje rodičům expanzi za hranice vlastního života, dává jim pocit reprodukce sebe samých; dítě dává rodičům pocit morálnosti – rodič se vzdává vlastních zájmů pro blaho nové osoby; dítě přináší pocit afiliace (přidružení), vytváří pro člověka nesmírně důležité vazby primární skupiny; dítě je zdrojem stimulace, novosti v životě, zábavy; dítě je též zdrojem pocitu kreativity, naplnění, kompetence; přináší rodičům zdroj moci a pocit kontroly nad někým jiným; rodiče mohou prostřednictvím dítěte soutěžit a srovnávat se s někým jiným a potomek tak přináší prestiž; v neposlední řadě je dítě též ekonomicky užitečné (Hoffman a Hoffman, 1973, s. 46-57). Autoři zdůrazňují, že ne všechny tyto hodnoty se musí nezbytně vyskytovat ve všech prostředích a sociálních strukturách a že se budou lišit v závislosti na pořadí, v němž se dítě narodilo. Empiricky pak vše zkoumali v polovině sedmdesátých let dvacátého století Fawcett a Arnold (1973) v samostatném projektu zaměřeném na hodnotu dítěte pro rodinu. Vycházejí zde z modelu, který obsahuje pět proměnných: hodnota dětí; alternativní zdroje této hodnoty; náklady; překážky; podporovatelé (*facilitators*): Hodnotami rozumí psychologické potřeby a funkce, které děti uspokojují (prvky přebírají od Hoffmanových). Alternativami jsou ostatní zdroje, které mohou „dětské“ hodnoty nahradit. Náklady jsou to, co člověk ztrácí s výchovou dětí, překážky a podporovatelé jsou faktory pro možnost/nemožnost mít děti. Výzkum byl proveden v různých zemích a regionech na odlišném stupni socioekonomického vývoje. Spolu se sociálněekonomickým vývojem společnosti se předpokládá odklon od ekonomických a materiálních hodnot dítěte, k více emocionálním a psychologickým aspektům spojeným s jeho pořízením a výchovou - koncept přechodu vnímání hodnoty dítěte (*transition in the value of children*).

Autoři Fishbein a Ajzen zasáhli do úvah o hodnotě dítěte tzv. teorií odůvodněného jednání (chování, akce) (*Theory of Reasoned Action*). Tento model byl zaveden do demografie v souvislosti s používáním antikoncepce, působením žen na trhu práce. Vychází se z toho, že lidské chování je vedeno postoji, které si člověk vytvořil v průběhu socializace, a subjektivními normami. Člověk se obvykle chová určitým způsobem, protože má nějaký záměr, ke kterému dospěl zvážením dostupných informací. Tyto informace má ze dvou hlavních zdrojů, kterými

jsou: vlastní postoje k určitému chování (očekávaný výsledek a hodnota, kterou tomuto výsledku přisuzuje), nebo subjektivní normy (jaké chování vnímá jednotlivec jako normu). Při rozhodování se bere v potaz též vliv sociálního prostředí a významnou úlohu sehrávají tzv. „významní druzí“ a jejich názory (de Bruijn, 2005, s. 558).

Výše uvedené názory vychází tedy z předpokladu vyskytujícího se v teoriích racionální volby, kdy jedinec má dostupné informace a zvažuje přínosy a náklady spojené s výchovou dítěte. Ne vždy však tomu tak je, zejména v podmínkách, kde dochází k transformaci dané společnosti, nebo je z jiných důvodů nejistá společenská, ekonomická či politická situace. Zde přichází na pomoc tzv. teorie averze vůči riziku (*risk aversion theory*), která dodává teorii racionální volby nový rozměr. Vychází totiž z pozice, že všechny náklady i přínosy přijdou teprve v budoucnosti, a že se tedy můžeme mýlit v jejich odhadu. Rozhodnutí mít dítě je rozhodnutím změnit budoucí běh života a ovlivňuje budoucí orientace lidí, co činí určitá rozhodnutí (Sobotka, 2002a, s. 60). Mají-li rodiče pocit, že jejich ekonomická, sociální, soukromá či osobní situace je v budoucnu nejistá, učiní podle toho své rozhodnutí, aby se vyhnuli riziku. Přeneseně pak teorie averze vůči riziku znamená, že musíme investovat do faktorů směřujících spíše k ekonomické jistotě (vzdělání, zaměstnání, úspory) a ne přispívat k nejistotě, která doprovází právě rodičovství (určitý čas nižší příjem, nejistý návrat do práce, vyšší spotřební výdaje atp.). Averze vůči riziku by se dala použít i na sociální, soukromou, osobní sféru. Existuje určité riziko, že děti naruší vztah mezi rodiči; že děti půjdou směrem, který bude vzbuzovat značné obavy rodičů; že dítě potká neštěstí; že se rodiče rozejdou a jeden z nich zůstane na dítě sám. Existuje určité riziko, že budeme mít dost problémů zvládnout obtížný život sami, natož pak s dětmi atp. Lidé, a obzvláště ženy, se mohou všem těmto rizikům vyhnout, když omezí počet svých dětí, či když děti nebudou plodit vůbec, případně v souvislosti se situací v dané společnosti nebudou vůbec uzavírat sňatek (McDonald, 2004, s.7). V opozici k těmto názorům stojí například Friedman et al. (1994), když tvrdí, že právě sňatek a plození dětí jsou globálními strategiemi k redukci nejistoty v budoucnu. Zejména se to týká žen, jejichž možnosti redukce nejistoty jsou limitované nebo v dané společnosti neexistují. Z toho pak plyne, že nárůst sňatečnosti a plodnosti by se měl očekávat u žen, u kterých došlo ke zhoršení podmínek. Data toto tvrzení příliš nepotvrzují, ale určitá aplikace by mohla existovat, například při vysvětlení zvýšené plodnosti nejmladších žen v ekonomicky méně vyspělých zemích (Ibidem).

2.2.3 Teorie demografické revoluce

Za jedinou všestrannou a ucelenou demografickou teorií se často považuje teorie demografické revoluce³⁾. Jak bylo uvedeno výše, demografická reprodukce je svou podstatou biologický proces, který se však realizuje ve společenských podmínkách. Vliv těchto podmínek se začíná výrazněji uplatňovat teprve v relativně nedávné době, zejména pak po procesu demografické revoluce, kdy počet dětí je výsledkem individuálního rozhodování ženy, resp. rodičů. „Procesem demografické revoluce, kterou můžeme pokládat za součást globální revoluce moderní doby, procházejí postupně všechny světové populace. V nejstručnějším vyjádření ji můžeme považovat za proces, během kterého se mění extenzivní způsob demografické reprodukce ve způsob intenzivní (jestliže před tímto procesem se relativně mnoho dětí rodilo a jen málo se jich dožívalo věku dospělosti, po jeho zakončení se rodí málo dětí a téměř všechny se dožívají vysokého věku).“ (Pavlík, 2006). Došlo tedy k významným změnám (výraznému poklesu) ve dvou základních složkách demografické reprodukce – úmrtnosti a porodnosti. Každá ze složek má své specifické startovací mechanismy, je tedy možno hovořit zvlášť o tranzici úmrtnosti a tranzici porodnosti (Rabušic, 2001, s.55).

Vzhledem k tomu, že práce se zabývá porodností, mechanismy poklesu úmrtnosti budou uvedeny jen stručně. Výrazný pokles v úmrtnosti je dáván do souvislosti s růstem produktivity v zemědělství, následně i v průmyslu. Lidé začali mít vyšší příjmy, zvedl se životní standard, životní úroveň domácností. S rozvojem dopravy docházelo k lepší distribuci potravin do míst předtím nedostupných. Zlepšila se sanitární opatření ve městech, došlo k významnému rozvoji lékařských znalostí. To je jen stručný výčet, vše se událo spolu s celkovými společenskými změnami v procesu modernizace.

Tranzice porodnosti byla mnohem komplikovanější než vývoj úmrtnosti. V klasické teorii demografické revoluce byl i pokles porodnosti dáván do souvislosti s modernizací a pokrokem, kauzalita jevu zde však není tak přímočará a jednoznačná jako u úmrtnosti a vznikla celá řada hypotéz.

2.2.3a) Myšlenky spjaté s teorií demografické revoluce

První úvahy se objevily ve Francii, kde v období kolem roku 1830 byl poprvé zaznamenán stabilní a nepřerušovaný pokles porodnosti. Na to zareagoval v roce 1890 Arsène Dumont ve své práci *Dépopulation et civilisation*. Pokles populačního růstu zde dával do souvislosti se změnou v sociálních aspiracích Francouzů. Vnesl do úvah prvek sociální kapilarity (*capillarité sociale*), období dnešní sociální mobility, tj. snahy jedince dostat se na vyšší příčky společenského žebříčku, vylepšit si svou ekonomickou, příp. politickou pozici. *Capillarité sociale* je inverzní k růstu plodnosti, a plodnost tedy začíná ve společnostech klesat (van de Kaa, 1996, s.398). Dumont věděl, že společenský vzestup je obtížně praktikovatelný v silně rozvrstvené (aristokratické) společnosti, demokratická Francie jeho doby ale už toto umožňovala.

Počátkem dvacátého století přišel s dalším velice moderním odůvodněním poklesu porodnosti francouzský ekonom Leroy-Beaulieu. Ten poukazuje na to, že v primitivních společnostech téměř neexistují výdaje na děti, což je dáno zejména tím, že ty začínají brzy pracovat, a do rodiny tak více přispívají, než by spotřebovávaly. Oproti tomu v moderních

civilizacích, kde je dětská práce nezákonná a existuje povinná školní docházka, se děti už tak „nevyplácejí.“ Obdobně jako Dumont pak tvrdí, že plodnost je tlačena dolů sociálními aspiracemi a touhou po komfortu, kariéra a mateřství jsou pro emancipované ženy nutně v rozporu (Rabušic, 2001, s.60).

Dílo amerického demografa Warrena Thompsona (Thompson, 1929) dalo základ pracím spíše empirického rázu, kdy rozdělil země světa do tří skupin podle toho, v jaké fázi poklesu porodnosti a úmrtnosti se nacházejí. Ve skupině označené A byly země severní a západní Evropy a USA; ve skupině B Itálie, Španělsko a slovanské země střední Evropy; ve skupině C ostatní země světa. V první skupině dle Thompsona již dochází k velmi nízkému populačnímu růstu a očekával, že se brzy stanou populacemi stacionárními. V druhé skupině dochází k obdobnému vývoji, jen se 30-50 letým zpožděním, v poslední skupině nezpozoroval Thompson žádnou kontrolu nad porodností či úmrtností a označil ji jako malthusiánskou.

Thompsonovu rozdělení přibližně odpovídá popis vývoje populace od Adolpha Landryho (*La Révolution Démographique*, 1934), který tvrdí, že se populace vyvíjí ve třech fázích – od primitivní (plodnost neomezovaná ekonomickými faktory – minimální náklady na děti, jejich výhoda jako pracovní síly; úroveň plodnosti nemusí dosahovat fyziologického maxima, populace roste k maximální hranici determinované prostředky obživy) ke středně pokročilé – přechodná fáze (ekonomické faktory působí na úroveň porodnosti především prostřednictvím sňatečnosti – pro udržení životního standardu odklad sňatků) až k současné moderní. Nízkou porodnost vysvětluje egoismem rodičů – obdoba pozdějších konceptů individualismu a sebenaplnění; vstupuje zde též prvek racionalizace chování. Landryho jméno je zapsáno do demografické historie díky samotnému termínu „demografická revoluce,“ když ho jako první použil v názvu své práce pro označení popisovaných změn.

Snahy o teoretické zobecnění demografických procesů se postupně přesunuly do USA, kde byly nejvýrazněji spojovány s konceptem pokroku a teorií modernizace. Například Dudley Kirk (1944) tvrdil, že strmý populační růst a následné zvolnění tohoto růstu, které je zapříčiněno kontrolou počtu dětí v rodině, je imanentní vlastností pokroku. Ve všech zemích dle Kirka dochází k vývoji a spolu s ním dojde k demografickým procesům, které byly zaznamenány ve vyspělých zemích, tedy k poklesu úmrtnosti a nízkým mírám porodnosti.

Rozvinutou teorii demografické revoluce publikoval v roce 1945 Frank Notestein (označuje ji jako demografický přechod; jako první použil tento termín K. Davis ve své práci *The world demographic transition*, 1945).

2.2.3b) Charakteristiky demografické revoluce

Proces demografické revoluce probíhá ve světě od druhé poloviny 18. století. V Evropě trval celý proces přibližně 200 let, v západní Evropě se datuje do let 1750 – 1930. V českých zemích se uvádí počátek do 30. let 19. století a konec kolem roku 1930. V rozvojových zemích dochází k demografické revoluci po 2.světové válce. Počátek závisí na stupni rozvoje dané společnosti, časový průběh pak na velikosti populace a její sociální homogenitě. Obecně se usuzuje, že čím později přechod začal, tím je jeho trvání kratší. K procesu nedochází u celé populace najednou, ale postupně u rozdílných socioprofesionálních, vzdělanostních skupin, ve městě a na venkově, v průmyslových centrech, územích s vysokou lidnatostí a okrajových oblastech apod. V rámci

daného územního celku pak může docházet k difúznímu šíření tohoto jevu, podle rozdílných charakteristik dané populace. Obecně se uvádí, že přechod od režimu vysoké úmrtnosti a porodnosti do režimu nízké úmrtnosti a porodnosti probíhal ve dvou základních fázích. V předtransitním období byla porodnost stabilní a na relativně vysoké úrovni, vysoké byly i hodnoty úmrtnosti (ty oproti hodnotám porodnosti ale nebyly stabilní, oscilovaly z důvodu hladu a epidemií). Výsledkem pak byl minimální početní růst populace. V první fázi demografické revoluce úmrtnost klesá rychleji než porodnost, což má za následek růst populace. Ve druhé fázi je již porodnost nízká a blíží se úmrtnosti, která už je také stabilizována a míra růstu populace se snižuje a blíží nule. V této fázi dochází k ukončení revoluce. Výše uvedené je však spíše určitým ideálním typem, neboť obě fáze nejsou v jednotlivých zemích vždy stejně dlouhé. Zobecněním průběhu demografické revoluce se vymezily její tři typy: francouzský, anglický a japonsko-mexický. První uvedený, nejstarší typ je charakterizován téměř současným poklesem úrovně úmrtnosti a porodnosti; důsledkem je relativně malý početní růst obyvatelstva v průběhu tohoto procesu (ve Francii se zvýšil počet obyvatelstva 1,8krát). U anglického typu lze celkový průběh rozdělit na dvě fáze – v první dochází k poklesu úrovně úmrtnosti, ale úroveň porodnosti zůstává konstantní a vysoká, a teprve ve druhé fázi dochází také k poklesu porodnosti; početní růst obyvatelstva je tak značný (v Anglii se počet obyvatelstva v průběhu demografické revoluce zpětinásobil). Třetí typ je charakteristický pro rozvojové země; v jeho první fázi dochází k jasnému poklesu úrovně úmrtnosti a v důsledku zlepšování hygieny a zdravotního stavu současně k růstu úrovně porodnosti, v druhé fázi dochází k relativně rychlému poklesu úrovně porodnosti; celkově se u tohoto typu značně zvýší celkový počet obyvatel (počet obyvatel se může zdvojnásobit za 20 i méně let).

Jev je kvantifikován poklesem hrubé míry porodnosti ze 45-50 ‰ pod 35-40 ‰. Konec demografické revoluce se označuje trvalým poklesem míry porodnosti pod 20 ‰. Ve výsledku to znamenalo pokles průměrného počtu dětí na jednu ženu při nástupu demografické revoluce na 5 dětí, při ukončení pak na trvalý pokles pod 2,5 dítěte na jednu ženu. Hodnoty hrubé míry úmrtnosti klesly z hodnot 25-30 ‰ pod 15 ‰. Výrazně též klesla úroveň kojenecké úmrtnosti – před začátkem demografické revoluce umíralo každé čtvrté narozené dítě před dosažením prvních narozenin, po jejím zakončení je to každé padesáté. Střední délka života se tak prodloužila z 30-35 let na 75-80 let.

Jak už bylo uvedeno, tento posun by se neudál bez výrazných změn ve vnějších podmínkách, jako je celková modernizace společnosti, industrializace, urbanizace, emancipace žen, rozpad tradičních rodin, změna způsobu života a růst individualismu, dynamizace společenského vývoje, rozvoj a demokratizace vzdělání, rozvoj hygieny, lékařství, vědy atp. (Kalibová, 2002). Shrneme – li tedy všechny předchozí poznatky, klasická teorie demografické revoluce, jak o ní hovořil například Notestein, uvádí následující: ekonomická a sociální transformace společnosti napomohla snížení úmrtnosti, v rodinách začalo přežívat více dětí. Díky rozvoji urbanizace, industrializace a gramotnosti se ve společnostech zvýšila míra sekularizace a racionality. To znamená, že lidé pomalu začali opouštět tradiční vzorce a normy chování a začali se řídit účelem. K přechodu od hodnotové racionality k racionalitě účelové (*Max Weber*) výrazně přispěla anonymita městského prostředí a mobilita. Začal být možný vzestup na sociálním žebříčku, který ale vyžadoval určitou kvalifikaci, změnu původních

hodnot. Anonymní prostředí umožňovalo inovace v chování, aniž by bylo sankcionováno církví nebo lokálním veřejným míněním. Rodina začala přenechávat některé své funkce specializovaným institucím. Snížil se tlak na počet dětí v rodině, neboť ty je již nepotřebovaly jako pracovní sílu, ani jako pojistku na stáří. Postupně zaváděná povinná školní docházka navíc tuto pracovní sílu rodinám odebírala, děti se začaly stávat „dražšími“. To bylo dáno i zvyšující se životní úrovní a vyššími rodinnými aspiracemi. Při zlepšení kojenecké úmrtnosti již nebylo potřeba plodit tolik dětí. Ženy dostávaly nové společenské či ekonomické role, které významně konkurovaly plození dětí. (Rabušic, 2001, s.62,63) Klasická teorie demografické revoluce byla velmi vlivná, podle jejích zákonitostí se předpovídaly a někdy i proběhly změny v demografickém chování v mnoha rozvojových zemích po druhé světové válce, ale teorie se neobešla též bez kritiky.

2.2.4 Difúze, ideové a kulturní změny a jejich vliv na reprodukční chování

2.2.4a) Prvotní reakce na teorii demografické revoluce, Princetonský projekt

V průběhu let získala teorie demografické revoluce množství dodatečných myšlenek, aby se napravily některé její nedostatky. Mnoho těchto snah se kriticky zaměřilo na prvek socioekonomického vývoje, jako nezbytného předpokladu pro demografickou změnu (de Bruijn, 2005, s. 558). První úvahy tohoto typu se objevily na počátku 60. let. Stalo se tak na půdě Princetonské univerzity při řešení doktorské práce studující náhlý pokles porodnosti ve Španělsku od roku 1930. Zde se přišlo na zajímavý jev. Pokles plodnosti byl způsoben nikoli odkládáním sňatků, ale poklesem manželské plodnosti, tedy důsledkem antikoncepčního chování. K poklesu plodnosti došlo jen v určitých regionech, které se ale významně lišily v sociálních, ekonomických či vzdělanostních charakteristikách. Po podrobném prozkoumání se přišlo na to, že regiony jsou si blízké jazykově, nebo používaným dialektem a mají společné kulturní dědictví. Jiní studenti zas přišli na to, že pokles porodnosti se udál ve stejné době v Anglii a Maďarsku, tedy zemích, které měly v této době odlišný socioekonomický vývoj. Kirk (1996) přisuzuje ranou demografickou revoluci v těchto zemích jejich pozici podél Dunaje, který je zde brán jako hlavní tepna komunikace a obchodu. Ansley Coale na základě těchto prací pak zahájil výzkumný projekt o poklesu porodnosti v Evropě koncem 19. a počátkem 20. století, známý jako tzv. Princetonský projekt (European Fertility Project).

Princetonský projekt potvrdil tvrzení, že kulturní faktory jako jazyk, tradice, etnicita a náboženství jsou pro pokles plodnosti a zejména v otázce jejího časování mnohem důležitější než socioekonomické charakteristiky (Muniz, 2006). Argumentem pro toto tvrzení byly trendy v plodnosti, které byly podobnější mezi regiony se stejným jazykem, náboženstvím, normami a tradicemi, než mezi regiony s podobnými socioekonomickými charakteristikami. Slovy Clelanda (1985) (In Muniz, 2006, s. 4): kultura dané populace má vliv na časování plodnosti nezávisle na stupni jejího vývoje, vzdělání či uplatňování populačních politik. Je zde tedy patrný argument, že pokles v plodnosti může předcházet ekonomickému vývoji (jako byl případ Francie, viz níže) a že modernizace není jedinou nutnou podmínkou pro pokles plodnosti. Výskyt nových technologií kontroly plodnosti může napomoci spuštění poklesu plodnosti, ale mnohem důležitější je též změna myšlení jedinců, zejména žen v dané společnosti.

Difúzní teorie se tedy snaží identifikovat mechanismus, který vede ke kumulativnímu přijetí určitého chování stále větším počtem jedinců, ačkoli jejich sociální pozice a zdroje zůstávají stejné (Palloni, 2001; in: van Bavel); oproti tomu strukturální teorie hledají příčiny změněného chování buďto na základě charakteristik sociální struktury (včetně možností sociální mobility) nebo na základě pozice jedinců v této struktuře (možnosti individuální sociální mobility) (van Bavel, str. 3). Mnoho autorů se shoduje na tom (např. Muniz, 2006, van Bavel; Casterline 2001, Lesthaeghe a Neels 2002), že kulturní a ekonomická stanoviska není potřeba stavět do opozice, ba naopak, že je spíše třeba kombinace všech přístupů při analýze, tedy brát v potaz strukturální, difúzní a místní (regionální) kontext, v rámci nichž se utváří rozhodování ohledně reprodukčních strategií (Muniz, 2006, str.5). Každý region by tedy měl být posuzován zvlášť, neboť strukturální efekty jsou dány příslušnou historií daného prostředí, nezávisí pouze na materiálních podmínkách, ale i na vnímání těchto podmínek, a zde hrají významnou roli právě kulturní faktory. Zohlední se i prostorová heterogenita, zahrne se vliv blízkého prostředí – určitý druh „efektu sousedství“ (van Bavel, str.3).

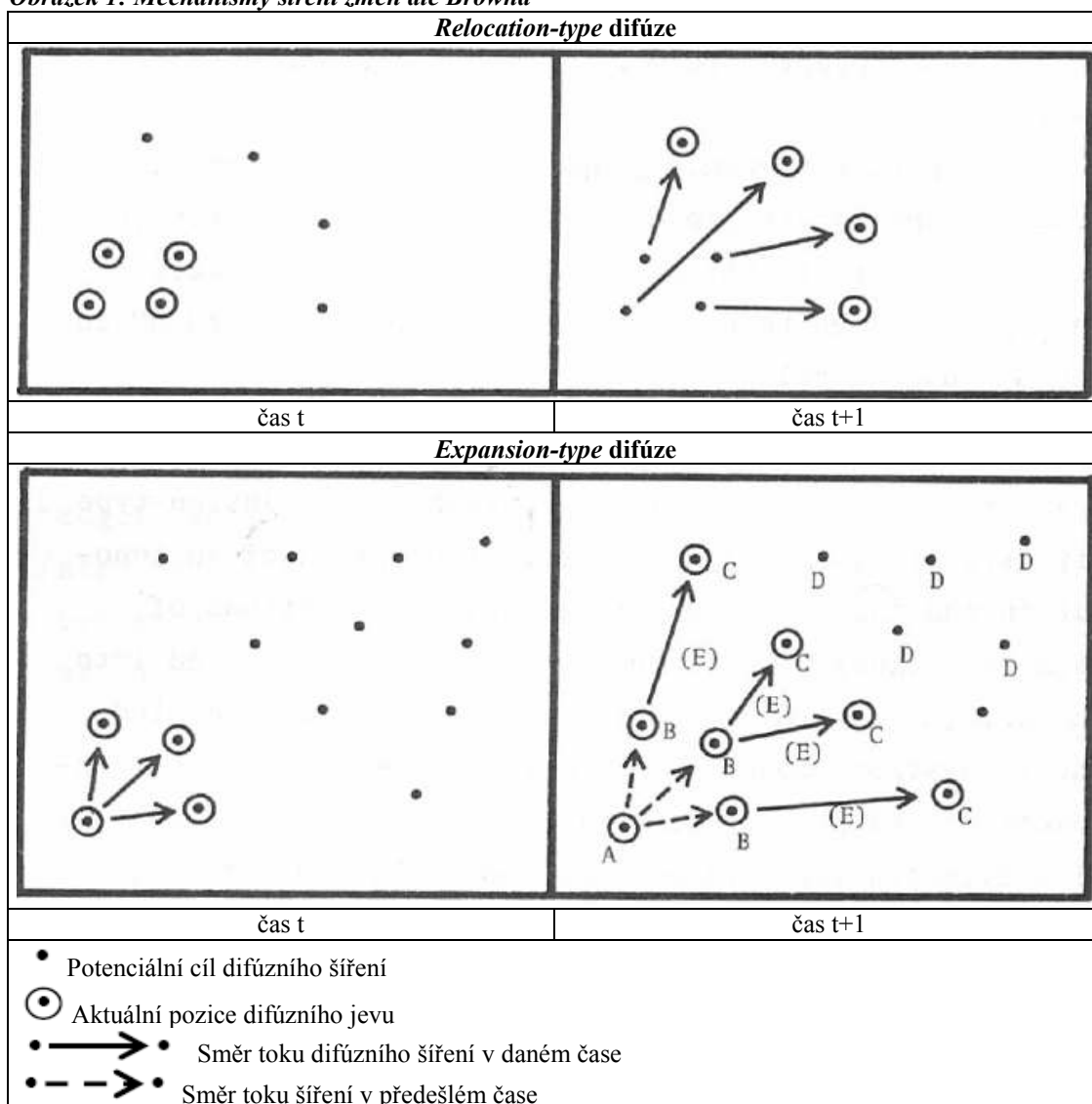
2.2.4b) Různá pojetí difúzních teorií

Základní myšlenka difúzních teorií: znalosti, inovace a nové vzorce chování, které ovlivňují rozhodování ohledně plodnosti, se šíří prostorem pomocí procesu učení, který se často děje skrze imitaci (nápodobu). Učení či imitace se pak děje v geograficky blízkých oblastech, nezávisle na jejich sociodemografických charakteristikách (Muniz, 2006). Významnou úlohu zde pak sehrává prvek komunikace, společného jazyka (společné kultury), jako důležitého faktoru při šíření tohoto inovačního chování. Pomocí jazyka se sdělují normy, které jsou posléze v rámci jedné kultury sdíleny, a stávají se tak návodem k chování, určují, co je společensky přijatelné a co nikoli (*Velký sociologický slovník*). Toto vše se tedy neobejde bez určité ideové a kulturní změny, jíž osou je vznik nových názorů a postojů k různým oblastem života, jejich difúze do širších sociálních okruhů a jejich postupné přijímání, což vede ke vzniku nových vzorců chování. Proměna v porodnosti je brána jako ideová inovace v kontrole plodnosti, šíří se díky interpersonální komunikaci od osoby k osobě, od skupiny ke skupině, z regionu do regionu (Tolnay, 1995). Co se současných společností týče, tak svou roli sehrává zejména stále významnější druh komunikace, a to masová komunikace. Difúze tak postupuje mnohem rychleji, lokální komunita a komunikace se mění na národní, dokonce i globální. Marshall Mc Luhan hovoří o tzv. „globální vesnici,“ která vzniká na základě interpersonální komunikace pomocí nových technologií. Kvůli masovým médiím se regionální rozdíly v demografickém chování oproti minulosti zmenšují – určité vzory chování se stávají mezinárodně uniformními, jak o tom hovoří například Caldwell spolu s procesem *westernizace* (viz dále).

Budeme-li chtít hovořit o definici difúze, pak ji lze například jednoduše brát jako šíření určitého fenoménu v rámci dané oblasti a v daném čase (Brown, 1968; in Muniz, 2006), nebo jako tendence, že to, co se děje v jedné prostorové jednotce, ovlivňuje dění v jednotce vedlejší (Tolnay, 1995). Dle Browna (In Muniz, 2006) každé prostorové šíření zahrnuje šest základních elementů: 1) oblast či prostředí působnosti, 2) určitý vymezený čas, 3) položku, která je šířena, 4) místa původu, 5) koncová místa, 6) cesty šíření, vliv či vztah mezi místy původu a místy dopadu (In Muniz, 2006) (viz Obrázek 1). Šíření plodnosti do tohoto rámce zapadá tak, že místa

původu jsou ta, kde je nižší plodnost, místa dopadu pak ty oblasti, kde je vyšší intenzita plodnosti. Brown pak identifikoval dva mechanismy, skrze něž může docházet k difúzi. První „*relocation-type*“ poukazuje na to, že jedinci mění v čase svá místa působnosti, a díky tomu dochází k přenosu nových vzorců chování (viz Obrázek 1). Druhý typ („*expansion-type*“) se týká toho, že noví členové se mezi časem t a $t+1$ přidávají ke stávající populaci, událost vzniklá v určitém čase je pak korelovatelná s událostí vzniklou později v jiném čase. Dynamika v plodnosti je lépe vysvětlitelná druhým uvedeným typem. V tomto případě - viz Obrázek 1 body A, B a C představují obce, u kterých došlo ke změnám v plodnosti od vysokých k nízkým hodnotám v čase $t+1$ a body D jsou zatím nezasažené oblasti představující potenciální příjemce nových vzorců chování v čase následujícím.

Obrázek 1: Mechanismy šíření změn dle Browna

Zdroj: Brown (1968:12), převzato z: (Muniz, 2006, s. 11)

Jinými slovy (van Bavel) je možno říct, že difúzní teorie se snaží porozumět tomu, proč, jak a kdy lidé dělají určité činnosti, které jiní dělali mnohem dříve. Ve své podstatě se jedná o teorie sociální nápodoby (*social imitation*) mající intelektuální kořeny u Gabriela Tarda a jeho zákonů nápodoby (1903) (in van Bavel, s. 4). Z toho vychází i standardní definice používaná

v demografii podle Rogerse (1995) (in van Bavel): difúze inovací se váže k šíření informací nebo chování mezi jedinci v daném sociálním systému, kde „šířením“ se myslí tok od zdroje k příjemci. Společenské faktory pak hrají roli v tom, zda jedinec dané inovace skutečně v daný okamžik přijme. Palloni (2001) (Ibidem) k teoriím přidává prvek rozhodovacího procesu. Sociální difúze je v jeho pojetí proces, v němž výběr příslušných myšlenek a způsobů chování záleží na rozhodovacím procesu, který dává velkou váhu výběru provedenému ostatními jedinci zahrnutými do sociálního systému. Selektce může být pozitivní či negativní, může vést jak k přijetí, tak odmítnutí inovací.

Podobné stanovisko zastávají Casterline a Montgomery (1993), když hovoří o tom, že difúze existuje, jestliže přijetí inovativních myšlenek (a odpovídajícího chování) určitými jedinci ovlivňuje pravděpodobnost přijetí tohoto chování dalšími. Takováto dynamika může být očekávána v prostředí, kde 1) jedinci postrádají informace o nových formách chování (jako je dostupnost kontracepčních metod), 2) kde existuje určitá nejistota s ohledem na přínosy a náklady ve využívání antikoncepce pro jedince, takže zkušenosti určité referenční skupiny poskytují určitý druh demonstrativního chování; 3) kde negativní sankce jsou aplikovány na jedince, kteří neuznávají skupinové normy a nové normy se někdy stávají inovativním chováním. Zde je tedy patrný zejména důraz na interpersonální aspekt difúze, zejména na vzájemné působení mezi jedinci a jejich referenčními skupinami (Casterline, Montgomery, 1993). Analýza difúze pak může být brána jako speciální případ víceúrovňové analýzy, ve které struktura norem a informační kanály v rámci určité referenční skupiny dávají základ pro rozhodování na individuální úrovni. Jedinci si ze své referenční skupiny berou informace, jakmile se hodnoty a chování referenční skupiny začne měnit, tak se začíná měnit i chování na individuální úrovni.

Princetonský projekt upozornil na vliv difúze názorů na přijatelnost praktikování antikoncepčního chování pro omezování velikosti rodiny. Tuto myšlenku dále rozvinul australský demograf John Caldwell, když se pokoušel propojit ekonomické, sociální a institucionální aspekty poklesu plodnosti. Caldwellova teze obsahuje domněnku, že vlivným faktorem při proměně plodnosti je tzv. *westernizace* – postupná difúze idejí a norem západního světa do okolního prostředí. Oproti tomu staví modernizaci, jako strukturální faktor, jako faktor ekonomického rozvoje. *Westernizace* je pro něj jakýsi široký proces kopírování, který zahrnuje ideje progresu, povinného všeobecného a vyššího vzdělání, přetváření prostředí. Nejdůležitější prvek *westernizace* z pohledu proměny plodnosti: difúze konceptu nukleární rodiny (*child-centered nuclear family*). Vše je umožněno sítěmi masové komunikace, které významně napomáhají šíření západního způsobu života, difúzi západních idejí a vzorců chování. Oproti předchozím teoriím Caldwell tvrdí, že *westernizace* může předcházet ekonomickému vývoji a modernizaci. Některé empirické studie hypotézu potvrdily (vývoj v Bangladéši), jiné ji vyvrátily (Tchaj-wan 60. a 70.let). Caldwell sám připustil, že je hypotéza obtížně testovatelná. S teorií demografické revoluce určitým způsobem soupeří i Caldwellova teorie o toku bohatství (*wealth flows theory*). Teorie je spojena s ideou racionálního chování. Úroveň plodnosti je primárně dána směrem toku bohatství mezi rodiči a dětmi, což zahrnuje všechny současné i předvídatelné zisky během života. Určujícím principem směru toku bohatství je sociální organizace společnosti a rodinné struktury. Tradiční společnost: děti jsou brány jako pomocný

zdroj příjmu, zdroj bohatství, směr toku prostředků je tedy od mladší generace ke starší, od dětí k rodičům. Moderní společnosti: spolu s masovým vzděláváním se mění hodnota a náklady na dítě, děti začínají stát rodiče více, než jim přinášejí: tok bohatství od rodičů k dětem, následuje pokles plodnosti (de Bruijn, 2005, s.561).

Pojetí difúzních teorií v úvahách ohledně plodnosti má svá konceptuální a metodologická úskalí. Většina prací se totiž omezila pouze na tok informací týkajících se kontroly plodnosti, s důrazem na šíření kontracepčních technologií, ostatních aspektů jako je všeobecné uznání těchto praktik v rámci komunity apod. si už příliš nevšímal. Toto tvrdí například Pollak a Watkins (1993) s odvoláním na van de Walla, když tvrdí, že v raném 19. století byly kondomy přípustné pouze co se týče mimomanželských styků a nikoli těch manželských. Antikoncepce tedy nebyla v této době používána pro vědomou kontrolu manželské plodnosti, ale pro možnost nemanželských styků. Šíření nových myšlenek a technologií, včetně uvedených kontracepčních metod tedy musí být doprovázeno jejich společenským přijetím s vazbou na příslušné akceptovatelné hodnoty, aby mohla mít vliv na pokles plodnosti (de Bruijn, 2005, s. 559).

Tuto tezi rozpracoval Ansley Coale, který je autorem základního inovačního a adaptačního modelu aplikovatelného i na nedemografické oblasti - tzv. RWA model (Coale, 1973). Stanovuje v něm tři podmínky nezbytné k tomu, aby docházelo k novým formám chování – „*readiness*“, „*willingness*“, a „*ability*.“ První (R) jmenovaná souvisí s tím, že užitek plynoucí z daného chování musí převyšovat jeho nevýhody, náklady, nové formy chování musí být ekonomicky výhodnější, než ty staré; druhá podmínka (W) stanovuje, že nová forma chování musí být kulturně (etnicky a morálně) akceptovatelná; ve třetí (A) se praví, že musí ve společnosti existovat adekvátní prostředky k realizaci dané volby, které nemusí být nutně technické povahy, prostředky musí být všeobecně známé a dostupné (Lesthaeghe, Neels, 2002, s.327). Při aplikaci na redukci plodnosti byla první podmínka spojována s celkovými změnami v sociální a ekonomické struktuře, se vznikem reálných mezd a ekonomických aspirací jedinců (viz např. Dumont a *capilarité sociale*). Nízká plodnost musí v daných podmínkách znamenat určitou výhodu pro páry, konečná plodnost je výsledkem určitého ekonomického kalkulu. Za druhé: vše musí být vnímáno jako akt vědomé volby, kdy manželé si jsou vědomi toho, že konečný počet dětí je dán pouze jejich volbou a možnost této volby je kulturně legitimní. Čili úvahy nad počtem dětí (pro a proti) musí být všeobecně akceptovatelnou formou chování. Tento bod byl nejčastěji operacionalizován skrze sekularizační indikátory s předpokladem, že tradiční náboženství je určitou bariérou pro šíření nových změn apod. Třetí podmínkou je to, že musí být k dispozici efektivní prostředky kontroly porodnosti, čili spolehlivá antikoncepce dostupná pro širší vrstvy obyvatelstva. Pořadí jednotlivých podmínek by dle ekonomů mělo následovat tak, jak je uvedeno v modelu, čili zjednodušeně: R je vedoucím předpokladem, neboť když je něco výhodné, potom morální bariéry jdou stranou a vše pak stimuluje to, že se hledají příslušné prostředky pro realizaci. Ne vždy je posloupnost jevů taková, jak by si to představovali ekonomové, příkladem může být vynález nových metod redukce plodnosti, který pak měl nepřímo za následek ideovou změnu, a tedy A (v modelu poslední předpoklad) je zde tím spouštěcím mechanismem. Výraznou úlohu při aplikaci nového chování na individuální úrovni hraje i ten fakt, že jedincovo chování je ovlivňováno jednak jeho vlastními charakteristikami a jednak jedincovou pozicí v síti vztahů. Vždy pak má kolem sebe určité aktéry, jejichž názory

mají větší váhu a na základě nichž pak orientuje své chování. Stupeň sociální kontroly versus stupeň sociální autonomie zde hraje též výraznou roli. Určité chování může být přijato na individuální úrovni, ale mohou stále existovat společenské bariéry pro jeho uskutečnění (náboženské, morální, etické). Mimo to difúzní šíření mohou brzdit i různé komunikační bariéry (lingvistické hranice) (Ibidem, s. 328-9).

2.2.4c) Vybraná geografická pojetí inovativního chování

Dle Paula Vosse (2007) je prostorově orientovaný populační výzkum silně zakořeněn v demografické tradici a tvrdí, že téměř všechna demografie provozovaná v USA (ale i mimo jejich rámec) do pol. 20.století byla právě prostorová demografie. Posléze se posunula orientace směrem k individu / jedinci jako nositeli demografických změn, ale i toto pojetí má svůj základ v předchozím výzkumu. Tradiční prostorová demografie – makrodemografie dle něj tedy vytyčila cestu mikrodemografii. Přejít od makro na mikro úroveň se v podmínkách Spojených států udal jednak díky rozšíření datové základny poskytující údaje na individuální úrovni (vznik množství výzkumů na základě poklesu plodnosti ve 30.letech v USA) a poskytování anonymizovaných dat z censů. Kromě toho se začalo šířit „*ecological fallacy*“ odhalující nástrahy používání agregátních dat pro vysvětlování jevů na individuální úrovni. Jedinec, rodina a domácnost se staly hlavními aktéry na poli demografie. Ale i přes rozšíření studií na mikroúrovni zůstala hrstka autorů, kteří se drželi prostorové analýzy (Voss, 2007).

Prostorová reprezentace společenskovedních dat nám poskytuje klíče k vysvětlení vztahů mezi formami kolektivního chování. Deduktivně může být používána k testování hypotéz, induktivně pro poskytování širších teorií (Lesthaeghe, Neels, 2005, s. 529). Následují dva příklady založené na prostorovém vyjádření. První se týká změn v plodnosti ve Francii a následně Coalovy formulace podmínek pro inovativní chování. Druhý příklad ilustruje dvě následné inovační vlny v Belgii, které započaly přijetím antikoncepce v 80. letech 19. století a vrcholily rozšířením předmanželských soužití v 80. letech 20. století, kdy došlo k následování difúzních vzorců na stejném území během jednoho století.

Kontrola a omezování plodnosti ve Francii poutaly hojně pozornost demografů a historiků, neboť zde začaly velice brzy (již v druhé polovině osmnáctého století), a proběhly tak dříve než velké změny devatenáctého století spojené s urbanizací a industrializací, navíc vše se dělo v prostředí, kdy klesaly reálné mzdy a dosáhly jedny z nejnižších hodnot ve Francii (Lesthaeghe, Neels, 2002). Historie poklesu plodnosti ve Francii tak byla jedním z argumentů proti klasické teorii demografické revoluce (Lesthaeghe, Neels, 2005, s. 530).

Francie je zemí, kde je zřejmá korelace mezi úrovní manželské plodnosti a stupněm odkládání sňatků. Jinými slovy v oblastech s nižší manželskou plodností jsou vyzpořovány nejnižší věky při prvním sňatku a v oblastech s vyšší mírou manželské plodnosti je věk při sňatku vyšší a jsou zde méně univerzální sňatkové vzorce (Lesthaeghe, Neels, 2005). Oblasti s nižší manželskou plodností se tedy odchylovaly od typického malthusiánského modelu, kdy nízká plodnost se spojovala s odkládáním sňatků a neuniverzálními sňatkovými vzorci.

Pro vysvětlení prostorových vzorců v omezování manželské plodnosti byly vytvořeny čtyři základní hypotézy. První se týká širšího výrobního způsobu a s ním spjatých motivací pro omezování plodnosti a související hodnoty dítěte v tomto procesu. Druhá spojuje úroveň

plodnosti se strukturou domácností, stupněm rodičovské kontroly a dědickými způsoby. Třetí je sekularizační hypotéza a soustředí se na legitimizaci nových forem chování – zde tedy morální přijetí omezování plodnosti. Poslední se spojuje s procesem vytváření národa a se vzorci regionálního a jazykového partikularismu jakožto bariér pro prostorové šíření změn. (Proměnné vztahující se k uvedeným hypotézám použité v analýze viz Přílohy, Tabulka 2).

Při pohledu na úroveň manželské plodnosti, sňatkové vzorce a sekularizační vzorce můžeme shledat prostorové shody mezi francouzskými departmety (Viz Přílohy, Obrázek 2). Obrázek první (A.) ukazuje náboženské rozdělení Francie měřené podílem kněží, kteří odmítli slib věrnosti sekulární vládě nové Republiky v roce 1791. Tito kněží zůstali věrní Papeži a jejich prostorová distribuce vyjadřuje katolický odpor vůči Revoluci ve Francii. Mapa B., která zobrazuje podíl návštěvníků nedělních mší o 160 let později vykazuje podobnou prostorovou distribuci jako mapa předchozí. Zóny s nejvyšší koncentrací vybraných událostí v předchozích mapách pak korespondují se zónami nejvyšší koncentrace manželské plodnosti v roce 1831 (mapa C) a vyšším věkem při sňatku (vyjádřený Coalovým indexem Im) (mapa D).

Pro hlubší vhled do problematiky byla z uvedených proměnných (Přílohy, Tabulka 2) provedena korelační analýza, posléze vytvořeny kanonické proměnné a též korelovány. Z korelační analýzy je patrné (viz Přílohy, Tabulka 3a), že vysoká manželská plodnost a pozdější změny v plodnosti jsou spjaté s rolnickým způsobem hospodaření (vyšší podíl služebnictva v domácnostech, nerovné dědictví); dále s katolickou mocí (odmítání Revoluce kněžím, kněží v armádě); jazykovým partikularismem (neznalost psaní ve francouzštině, přetrvávání nářečí) a endogamií (měřeno počty sňatků mezi bratřenci a sestřenicemi). Oproti tomu nízká úroveň manželské plodnosti a časné změny v plodnosti jsou spjaty s kapitalistickým způsobem hospodaření, vyšší mírou sekularizace, vyšším podílem nemanželsky narozených a časnějším sňatkem (Lesthaeghe, Neels, 2005, s. 534).

Závěry z kanonické korelační analýzy (viz Přílohy, Tabulka 3b), kdy skupinu závisle proměnných Y tvořily všechny demografické proměnné a nezávisle proměnnými X byly všechny ostatní indikátory, potvrzují výše uvedené. V první kanonické proměnné je patrné, že pomalé demografické změny jsou spojené s vyšší manželskou plodností a vyšší endogamií a s nižším podílem vdaných/ženatých a nižším podílem mimomanželsky narozených. Tyto faktory pak silně korelují s indikátory v X proměnných – zejména věrností katolické církvi (5 proměnných), nerovnými dědickými zvyklostmi a jazykovým partikularismem. Negativní korelace aplikující rychlejší demografické změny pak byla shledána v případě kapitalistického hospodaření a jednoho sekularizačního faktoru, zde reprezentovaného prázdny farami.

Výsledky této analýzy tedy potvrzují fakt, že svou roli sehrály jak strukturální, tak kulturní charakteristiky. Dané charakteristiky demografických změn mají ve Francii své kořeny v systému zemědělské produkce, který byl utvořen před 19. stoletím. Co se vlivu dědických vzorců týče, tak v rámci kapitalistického způsobu hospodaření, kde převládal rovnostářský přístup k dědictví, došlo k omezování manželské plodnosti nejdříve, v oblastech s rolnickým způsobem hospodaření a dědictvím na základě primogenitury došlo ke změnám v reprodukčním chování nejpозději. Změny proběhly nejdříve i v těch oblastech, kde došlo k nejvýraznější sekularizaci, kdežto oblasti, které odolávaly Revoluci a zůstaly loajální starému režimu, zasáhly změny později. Brzy došlo ke změnám též v oblastech po jazykové stránce homogenních; oproti

tomu v oblastech, kde byly jiné jazyky než francouzština, výrazná nářečí a neexistovala psaná podoba francouzštiny, proběhly změny nejpozději. Nešlo zde pouze o jakousi bariéru pro difúzní šíření, ale reflektovala se zde i politická odolnost periferie oproti jádru (Lesthaeghe, Neels, 2002, s. 338). Inovativními oblastmi a jejich následovníky byly ve Francii jak oblasti zemědělské, tak městské průmyslové oblasti.

Druhý příklad je zaměřen do belgického prostředí a poukazuje na postupné vlny difúzního šíření demografických inovací od přijetí kontracepce v osmdesátých letech devatenáctého století po rozšíření předmanželského soužití v osmdesátých letech století dvacátého při zachování konzistence prostorového uspořádání nových forem demografického chování. Je zde snahou dokázat, že charakteristiky druhého demografického přechodu jsou silně prostorově korelovatelné s územní identifikací inovací v průběhu demografické revoluce (Lesthaeghe, Neels, 2005).

Stejně tak jako ve Francii, i v Belgii existoval určitý kontrast mezi regiony z hlediska způsobu hospodaření. Na většině půd ve Flandrech převládal spíše intenzivní způsob hospodaření, menšího rozsahu, založený na práci rodinných příslušníků a služebnictva, od počátku osmnáctého století často kombinovaný s různými formami domácího průmyslu – zejména v oblasti textilní výroby. Oproti tomu ve Valonské části převládal spíše extenzivní způsob hospodaření, založený na práci za mzdu a téměř bez výskytu forem domácího průmyslu. Demarkační čára inovativního chování pak nebyla vždy jen na základě jazykových hranic vytyčených holandsky hovořící severní části a francouzsky hovořící jižní části. Svou roli sehrály i politické či náboženské rozdíly v daných oblastech. První sekularizační vlna inspirovaná Francouzskou revolucí a podporovaná městskou intelektuální buržoazií se pomalu zakořenila do myšlenek Liberalistické strany, která získala podporu zejména ve Valonské části, a to i v zemědělských oblastech. Oproti tomu ve Flandrech měla větší podporu Katolická strana, a to zejména v pásu s vysokou hustotou zalidnění s převládajícím intenzivním hospodařením a s častým chalupářským průmyslem. První sekularizační hnutí nastartovalo v zemědělském jižním Valonsku a v Liégu a zastavilo se v 60. letech 19. století na hranicích s Flandrami. Počáteční kořeny sekularizace tedy nebyly v industrializovaných oblastech (Lesthaeghe, Neels, 2005). Až druhá sekularizační vlna byla vázána zejména na průmyslový pás ve Valonsku, následovaný zemědělskými oblastmi a Bruselům.

Při pohledu na prostorové uspořádání například rychlosti změn v manželské plodnosti (1880-1910) a pohledu na sekularizované oblasti (1919) (měřené podílem hlasů pro sekularizované strany) (viz Přílohy, Obrázek 3a), se již objeví určité prostorové vzorce koncentrace těchto jevů, kdy nejvýraznější koncentrace je v pásu v centrálním Valonsku. Toto je oblast s ranou koncentrací demografických inovací, co se týče omezování plodnosti a oslabování malthusiánských sňatkových vzorců. Tato zóna se zastavuje na jazykových hranicích a přesah má pouze do Bruselu, kde se též z velké části hovořilo francouzsky. Podíváme-li se na prostorové uspořádání indikátorů druhého demografického přechodu, jako je podíl dětí narozených mimo manželství (1992) a výskyt kohabitací (1991) (viz Přílohy, Obrázek 3b), opět je zde podobná koncentrace jako v předchozích případech, zde je pouze o něco patrnější jazyková hranice.

Stejně tak jako v případě Francie, i zde byla vytvořena kanonická korelační analýza, soubor Y proměnných byly demografické charakteristiky, X proměnné pak byly socioekonomické a kulturní proměnné. Byla zaznamenána silná korelace téměř ve všech oblastech (viz Přílohy, Tabulka 4), u Y proměnných zejména pokud jde o ukazatele týkající se manželské plodnosti (negativní korelace) a oslabování malthusiánských sňatkových vzorců ve vztahu k demografické revoluci; ve vztahu k druhému demografickému přechodu pak měly vysoké korelační hodnoty proměnné jako míry rozvodovosti, podíl žen ve věku 20-24 a 25-29 v nesezdaném soužití a index mimomanželské plodnosti. I v oblasti X proměnných byly silné korelace, zejména pokud jde o sekularizační indikátory, začínající odmítáním zákazu sňatků během velikonočního půstu a adventu a končící silnými volebními preferencemi pro sekulární strany, či absencí na nedělních mších. Jediné, co příliš neodpovídalo danému modelu, byl stupeň mimomanželské plodnosti koncem 19. století, kdy mapa nekorespondovala se sekularizační dimenzí, ale s rozdělením na venkovské a městské oblasti a stupněm gramotnosti v devatenáctém století. Bylo to dáno zejména tím, že v městském průmyslovém prostředí v té době byla vysoká koncentrace nevzdělané dělnické třídy s vysokou mírou mimomanželské plodnosti. Ale dodnes jsou inovace spjaté s druhým demografickým přechodem lokalizovány ve starém průmyslovém pásmu a několika přilehlých zemědělských oblastech, kde jsou nepříznivé podmínky pokud jde o příjem, zaměstnanost, růst terciárního sektoru, vzdělanosti žen a dokonce i naděje dožití (Lesthaeghe, Neels, 2005, s. 543).

V Belgii tedy měla rozhodující vliv při určení vedoucích a zaostávajících regionů s ohledem na nástup a rychlost průběhu demografické revoluce i druhého demografického přechodu kulturní dimenze charakterizující zdejší vývoj sekularizace. Tento dvojí dopad pramení z dlouhotrvající stability co se sekularizačních rozdílů v jednotlivých oblastech týče. Regionální kontrasty jsou pak posilovány belgickou jazykovou hranicí, která byla například dočasnou hranicí při šíření komponent druhého demografického přechodu. Zatímco ve Francii převládal vliv odlišného způsobu hospodaření, zde byly více patrné vazby na industrializaci (Lesthaeghe, Neels, 2002, s. 346).

I v jiných zemích existuje určitý potenciál k přežívání starších prostorových vzorců, které pak mají vliv na vznik novějších forem demografického chování. Livi-Bacci shledal slibné tendence v Portugalsku či Itálii, Lesthaeghe a Neels též ve Švýcarsku, které má dlouhou historii prostorové heterogenity s ohledem na kulturní, socioekonomické a demografické proměnné. Existují však i země, kde k žádným prostorovým vzorcům inovací a následné difúze nedochází – příkladem může být britské prostředí, kde hrají významnější roli rozdíly mezi jednotlivými sociálními třídami. Demografické inovace mohou i přes staletí vznikat v těch samých lokalitách a mohou se prostorově šířit na základě podobného vzorce tedy s určitým omezením: Tento vzorec může vznikat pouze tehdy, když existuje kontinuální a lokálně rozlišená etická a politická socializace v rámci následných generací. Druhým předpokladem je to, že členové místních a regionálních sítí navzájem ovlivňují své způsoby myšlení a chování. Musí být též zachována stabilita daných subkultur, kdy je nenarušují žádné vnější síly (jako migrační proudy apod.) (Lesthaeghe, Neels, 2005, s. 546).

2.2.5 Institucionální analýza plodnosti

Výše uvedené názory od Leshaege nebo Caldwellů v sobě obsahují prvky určité institucionální analýzy plodnosti, která se zdá být slibným řešením pro pochopení změn v plodnosti (de Bruijn, 2005, s.562). Oproti klasické teorii demografické revoluce, která je zaměřená zejména na obecné procesy na makroúrovni s důrazem na sociálněekonomické aspekty, uvedený institucionální vzhled se zaměřuje spíše na situační a specifické aspekty a je citlivější ke kulturním interpretacím. De Bruijn uvádí za nejslibnější autory institucionálního přístupu k analýze plodnosti Geoffrey McNicoll a Susan Greenhalgh. Oba z těchto autorů odmítají obecná schémata vysvětlující změny v plodnosti. První uvedený zdůrazňuje zejména roli zděděných institucí skrze příslušné historické zkušenosti (McNicoll, 1994), Greenhalgh (1990) zas upozorňuje na to, že neexistuje jedna jediná demografická revoluce, že jich je mnoho a každá je dána kombinací sil, které jsou institucionálně, kulturně či časově specifické. Původní článek týkající se institucionálního zázemí plodnosti je od McNicolla a má oporu v konceptu omezené racionality ⁴⁾ (*bounded rationality*) od Herberta Simona. McNicoll tvrdí, že spektrum možností reprodukčního chování, podle kterého jedinec jedná, je jen určitým výběrem všech možných voleb. Jejich charakteristika je dána strukturou informačního prostředí, které je formováno danými sociálními institucemi. Sociální instituce jsou dle autora sociálně konstruovaná a sankcionovaná pravidla, která nabízí řešení pro opakující se problémy lidského chování.

De Bruijn vidí v institucionálním přístupu možnost, jak propojit makro teorie s těmi na mikro úrovni, jak propojit strukturu se samotným jednáním, širší kontext a individuální volbu. Význam jednotlivých institucí se mění v čase a prostoru – například katolicismus má jinou podobu v Irsku od toho v Mexiku či na Srí Lance, je tedy vždy třeba přihlížet k daným specifikům místních kultur.

2.2.6 Druhý demografický přechod

V kontextu ideové a kulturní proměny a jejího difúzního šíření byl formulován i velmi populární interpretační rámec poklesu plodnosti v současných vyspělých společnostech, jímž je teorie druhého demografického přechodu⁵⁾ S tímto konceptem přišli v roce 1986 belgický demograf Ron Lesthaeghe a nizozemský demograf Dirk van de Kaa (například Lesthaeghe, 1995; van de Kaa, 1987) v reakci na významnou proměnu demografického chování, kterou zaznamenává Evropa od šedesátých let dvacátého století. Van de Kaa stanovuje počátek druhého demografického přechodu na rok 1965, kdy poklesla plodnost z úrovně lehce nad 2,1 na úroveň hluboce pod touto záchovnou hranicí. V té době se uvedené změny týkaly pouze vyspělých zemí severní a západní Evropy a trvaly zhruba dvacet let. Postupně se šířily do jižní Evropy a v devadesátých letech i do bývalých socialistických zemí. Důležitým prvkem v těchto změnách je to, že se na trhu objevují nové moderní a skutečně spolehlivé formy antikoncepce, dochází k akceptaci sterilizace a postupné legalizaci potratů. Důležité jsou i charakteristiky makrostrukturální, jako překonání ekonomických poválečných obtíží a počátek období blahobytu. Stejně tak jako v případě první demografické revoluce, i zde navíc stojí v pozadí posun v normách a postojích populací. Zatímco v pozadí první jmenované stojí zejména hodnoty altruismu – králem rodinných vztahů je dítě, pokles v porodnosti byl nesen především ohledy na rodinu a děti. Oproti tomu v pozadí druhého demografického přechodu stojí spolu s pokračujícím procesem sekularizace, demokratizace a individualizace hodnoty jako sebenaplnění a seberealizace jedince, možnost svobodné volby, osobní rozvoj a životní styl, emancipace apod. Dochází tedy k posunu od orientace na dítě, k orientaci na sebe samého (van de Kaa, 1996, s. 425).

V rámci nastupujícího individualismu a modernismu dochází dle van de Kaa (1987) v postupných fázích k : 1) posunu od zlatého věku manželství k nesezdanému soužití; přestává tedy být přímá souvislost mezi sňatky a porody 2) posunu od antikoncepce jako prostředku ochrany před nechtěným těhotenstvím k antikoncepci, která umožňuje sebenaplnující volbu, zda dítě vůbec mít a kdy ho mít, čili z prostředku na omezování počtu dětí v rodině se stal prostředek jejich uvědomělého plánování; 3) posunu od éry, kdy dítě bylo středobodem života rodičů (*king-child with parents*) k éře, kdy středobodem života je pár a jeho dítě (*king-pair with a child*) (Ariès, 1980); a nakonec 4) posunu od jednotného modelu rodin a domácností k pluralitním formám rodin a domácností (Pavlík, 2006).

Širší rámec druhého demografického přechodu pak formuloval van de Kaa v roce 1994. Hovoří v něm o změnách ve třech základních komponentách společenského systému: struktuře, kultuře a technologiích. Strukturální proces jako modernizace, nárůst blahobytu, růst vyšší vzdělanosti a přechod k ekonomice založené na službách vedl ke ztrátě tradičních strukturálních vazeb, včetně rodinných pout. Technologické změny umožnily lidem kontrolu nad reprodukcí, poznávání vzdálených zemí a kultury (letecká doprava) a globální vystavení novým myšlenkám (televize, internet). Tyto změny pak indukují kulturní změnu, jakou jsou proměny hodnot, norem a institucí, skrze proces adaptace, inovace a difúze (van de Kaa, 2002, s.23). Nyní budou vybrané změny daného procesu popsány podrobněji.

2.2.6a) Společenskoekonomické aspekty formující druhý demografický přechod

Jak bylo naznačeno, v dynamické postindustriální společnosti dochází ke změně chápání funkce individua, které je důležité pro pochopení uvedených změn. Dříve byla individualita obecně podřízena tlaku pospolitosti a jejím autoritám, životní cyklus a životní dráhy byly společností přesně předepsány v podobě norem a očekávaných chování. Pozice jedince byla dána tím, do jaké rodiny se narodil, spolu s uvedenými změnami si jedinec v průběhu života určuje svou pozici na společenském žebříčku sám. Pokud se chce uplatnit, musí se začít věnovat rozvoji své osobnosti. Tento akcent na úlohu individua, na seberealizaci a na rozvoj osobnosti znamenal velkou kulturní změnu ve společenských hodnotách i normách. Výrazně byl tento proces zřetelný právě ve sféře reprodukčního chování a manželských a sexuálních vztazích (Koschin, 1998). Vše bylo doprovázeno odmítáním stávajících forem institucionální kontroly a autority.

Jak bylo uvedeno výše, liší se i pojetí manželství a rodiny. Zatímco v rámci demografické revoluce posilovala rodina svou pozici, v průběhu druhého demografického přechodu ji spíše ztrácí. Dříve bylo manželství významným bodem životní dráhy každého individua - poskytovalo status dospělosti, nezávislosti na rodičích, bylo spojeno s pravidelným sexuálním životem, rodičovstvím, zkrátka se vznikem nové ekonomické a sociální entity (Rabušic, 2001, s. 188). Děti byly v ohnisku pozornosti domácností, byly ustanoveny odlišné komplementární mužské a ženské role. Nyní je hlavním cílem manželství egalitární partnerský vztah. Na důležitosti nabývá samotný vztah mezi mužem a ženou jakožto prostředek emocionálního uspokojení, bez ohledu na to, zda zde figuruje dítě či nikoli. Opět je zde výše uvedený důraz na individualitu, osobní ohodnocení, svobodu, sebenaplnění. Vztahy jsou založené na lásce a vzájemném porozumění. Sňatek jakožto instituce poskytující ekonomickou jistotu, jakožto předpoklad pro plození dětí ztrácí svou univerzální pozici (Van de Kaa, 2002).

Všechny změny by se neudály bez zavedení účinné antikoncepce. Byly postupně zaváděny moderní antikoncepční prostředky a legalizovány potraty. Ženy tak získaly autonomii v otázkách reprodukce. Tento osvobozující efekt umožnil pak zejména pořídit si dítě až tehdy, kdy ho skutečně pár plánuje mít s očekáváním, že dítě bude pro pár jakýmsi emocionálním obohacením. Mimo uvedené efekty, že jedinci tedy získali téměř kompletní kontrolu nad reprodukcí, měla účinná antikoncepce též přímý vliv na normy týkající se sexuálního a reprodukčního chování (Ibidem) s odrazem v jevech jako je odkládání rodičovství a sňatků, nárůstu kohabitací, nárůstu mimomanželské plodnosti apod.

Nové hodnoty a normy též souvisí s celkový rozvojem společnosti a kvality života. Ronald Inglehart hovoří o tzv. tiché revoluci, kdy dochází k postupnému přesunu lidských hodnot od důrazu na ekonomickou prosperitu, ekonomický růst a hmotné jistoty, tedy materialistické hodnoty, k hodnotám postmaterialistickým, kdy cílovou hodnotou se stává možnost svobodné seberealizace individua, účast na politických rozhodnutích a na správě veřejných věcí a kvalita života v neznečištěném životním prostředí. Zdrojem této revoluce je přechod rozvinutých zemí z fáze industrialismu do fáze postindustrialismu, což umožnily radikální technologické inovace v oblasti práce a masové komunikace, vše navíc podminila expanze vzdělanosti (Inglehart hovoří o „kognitivní mobilizaci“). Vytvářejí se podmínky pro kontinuálně se měnící novou kulturu, novou sociální realitu, kterou člověk reflektuje a vstřebává – výsledkem je nový životní postoj, jiná hodnotová orientace, nová identita. Jsme

svědky nové kulturní změny, která dává nový tvar politickým postojům, motivaci k práci, náboženským orientacím, intimním životním stylům a postojům k manželství a rodině. (*Velký sociologický slovník*, 1996).

Myšlenka postmaterialismu je založena na úvahách, že generace narozené v západních společnostech po druhé světové válce byly socializovány v prostředí zvyšující se prosperity, kde ve srovnání s generacemi předchozími uspokojování základních fyziologických a materiálních potřeb se stalo samozřejmou skutečností. Myšlenka postmaterialismu je rozvíjena v souvislosti s Maslowovou teorií hierarchie potřeb a D. Bellovou predikcí, že v postindustriální společnosti, kdy materiální potřeby budou naplněny na vyšší než základní úrovni, budou lidé moci obrátit pozornost na zlepšení kvality života. Vzniká tak předpoklad, že mladší věkové skupiny budou preferovat hodnoty vyššího řádu – pospolitost, seberealizaci, kvalitu života v kvalitním životním prostředí, tedy hodnoty postmaterialistické, zatímco starší věkové skupiny budou lpět na materiálních hodnotách, materiálním dostatku, ekonomické stabilitě a prosperitě (*Velký sociologický slovník*, 1996).

2.2.6b) Demografické aspekty druhého demografického přechodu

Podíváme-li se podrobněji na demografické změny, nejvýznamnějším projevem druhého demografického přechodu byl pokles intenzity plodnosti pod úroveň zajišťující reprodukci populace a rovnováhu mezi počty narozených a počty zemřelých (viz Přílohy, Obrázek 4). Došlo k podstatnému poklesu v úhrnné (transverzální) plodnosti, určitým způsobem pramenící z odkládání porodů, takže očekávaná konečná (generační) plodnost se předpokládá o něco vyšší. Dalšími trendy byl například výrazný pokles celkové prvosňatečnosti spojený s nárůstem věku při prvním sňatku. Došlo též k prodloužení intervalu mezi sňatkovým věkem a narozením prvního dítěte. Prudce vzrostla i míra rozvodovosti, a to i přes rostoucí podíl nesezdaných soužití. Kohabitanace rostly i v zemích, kde tento druh soužití neměl žádnou tradici. Snížil se podíl ženatých, resp. vdaných mladších 30 let a zvýšil se podíl dětí narozených mimo manželství. Vše bylo doprovázeno již zmiňovanou proměnou chování, co se týče antikoncepčních praktik (van de Kaa, 2002, s. 10). Dle Van de Kaa tyto jevy na sebe logicky navazovaly, jeden krok vedl ke vzniku dalšího jak je uvedeno v Tabulce 1.

Jak je z výčtu demografických proměn v průběhu druhého demografického přechodu patrné, v mnoha případech šlo o trendy opačné, než jak tomu bylo v případě demografické revoluce. Mimo již uvedené odlišné pojetí funkce rodiny, partnerských svazků a hodnoty dítěte, šlo o opačné trendy v plodnosti a jejím časování, vše se dělo v rámci odlišného společenského prostředí. Zatímco v průběhu demografické revoluce se průměrný věk při sňatku snižuje a podíly vdaných se zvyšují, v průběhu druhého demografického přechodu je tomu naopak – sňatky se odkládají do vyššího věku, nebo se nerealizují vůbec, narůstá míra rozvodovosti a opakované sňatky se realizují v menší míře. Opačné trendy lze pozorovat i v případě samotného plození dětí – v průběhu demografické revoluce byla plodnost svázána se sňatkem, antikoncepce se používala ve vyšším věku, průměrný věk rodičovství poklesl, bezdětnost mezi páry byla nízká. V průběhu druhého demografického přechodu je tomu díky třem hlavním revolucím naopak – Lesthaeghe a Neels hovoří (2002) o *antikoncepční, sexuální a politické*. Antikoncepční revoluce umožňuje styk i mimo manželství a ruku v ruce se sexuální revolucí tak snižuje věk při prvním styku, a tedy i průměrný věk žen používajících antikoncepci. To vše bylo

doprovázeno odmítáním všech stávajících norem ve společnosti. Započala genderová revoluce, která začala klást otázky klasickému rozdělení rolí v domácnosti a účasti žen na trhu práce, a měla tak vliv na zvýšení průměrného věku v rodičovství a nepřímo zvýšila i celkovou bezdětnost ve společnosti (Lesthaeghe, Neels, 2002, s. 333). Oba procesy se udály v odlišném společenském prostředí. Demografická revoluce (až na výjimky) probíhala v době, kdy ekonomický růst urychloval materiální aspirace jedinců, lepší status byl spojen s vyšším platem, lepším bydlením apod., každému jedinci bylo určeno jeho místo ve společnosti, aby bylo tohoto co nejefektivněji dosaženo. Druhý demografický přechod probíhal oproti tomu v podmínkách, kdy základní materiální potřeby byly uspokojeny, a na řadu tak nastoupily „vyšší“ potřeby s důrazem na svobodu jedince a seberealizaci, jak o tom bylo hovořeno v souvislosti s postmaterialismem a tzv. tichou revolucí. Celkový výčet sociálních a demografických charakteristik v průběhu demografické revoluce vs. druhý demografický přechod, jak ho uvedli Lesthaeghe a Neels, je uveden v Tabulce 2.

Tabulka 1: Logická sekvence demografických proměn v rámci druhého demografického přechodu dle van de Kaa (založeno na pozorování mezi lety 1965-1995)

1.	Poklesla úhrnná plodnost, neboť ženy ve vyšším věku přestaly rodit děti. Pokles měř plodnosti ve vyšším věku.
2.	Snížil se počet předmanželských koncepcí a počet sňatků vynucených z důvodu těhotenství nevěsty.
3.	Nicméně průměrný věk v době prvního sňatku ještě klesal
4.	Prodloužil se interval mezi sňatkem a prvním porodem, začal se snižovat počet dětí, které rodily mladé ženy, a snižoval se počet porodů v nižších pořadích, což vše vedlo k dalšímu poklesu úhrnné plodnosti.
5.	Nárůst rozluky či rozvodu (když byl povolen) manželství.
6.	Mladí lidé odkládají uzavření sňatku, sňatek je nahrazován nesezdaným soužitím (kohabitací). Tím se zvýšil průměrný věk v době prvního sňatku.
7.	Nesezdané soužití se stává stále populárnější, mladí lidé uzavírají sňatek, až je nevěsta těhotná. Současně se i zvyšuje podíl dětí narozených dříve, než je sňatek uzavřen. Celkově se zvyšuje průměrný věk v době prvního porodu.
8.	Uzákonění možnosti sterilizace a potratů dále snížilo nechtěná otěhotnění, což má mimo jiné za následek, že se snižují počty porodů ve věku, kdy je žena na konci svého reprodukčního období.
9.	Nesezdané soužití získává další podporu tím, že tuto formu partnerského svazku preferují jednak ti, kdo své manželství ukončili rozvodem, jednak ti, jejichž manželství skončilo úmrtím jednoho z manželů.
10.	Kohabitace je stále více považována za alternativu k manželství, takže se zvyšují počty dětí narozených svobodným rodičům.
11.	Úhrnná plodnost se stabilizuje na nízké úrovni.
12.	Úhrnná plodnost se po nějakém čase začíná poněkud zvyšovat, když začínají plodit ty ženy, které až dosud porod odkládaly. Zvyšuje se tak podíl prvních a druhých dětí narozených ženám ve vyšším věku.
13.	Ne všechny odložené děti se narodí ve zbývajícím čase.
14.	Dobrovolná bezdětnost se stává stále významnějším demografickým rysem.
15.	Plodnost jednotlivých generací se stabilizuje na úrovni, která je pod hranicí zajišťující jejich reprodukci.

Zdroj: van de Kaa, 1997; převzato z: van de Kaa, 2002, s. 9-10.

Tabulka 2: Přehled demografických a sociálních charakteristik vztahujících se k demografické revoluci a druhému demografickému přechodu (Západní Evropa)

DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE	DRUHÝ DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD
A. Sňatek <ul style="list-style-type: none"> Nárůst podílu vdaných / ženatých, pokles průměrného sňatkového věku Nízký nebo redukováný počet nesezdaných soužití Nízká rozvodovost Vysoký podíl opakovaných manželství 	<ul style="list-style-type: none"> Pokles podílu vdaných / ženatých, nárůst průměrného sňatkového věku Nárůst počtu nesezdaných soužití (před i po sňatku) Nárůst rozvodovosti, časná rozvodovost Pokles podílu opakovaných manželství (jak po rozvodu, tak po ovdovění)
B. Plodnost <ul style="list-style-type: none"> Pokles manželské plodnosti na základě její redukce ve vyšším věku, snižování průměrného věku prvního rodičovství Nedostatečná antikoncepce (špatně přístupná) Pokles mimomanželské plodnosti Nízká konečná bezdětnost mezi sezdanými páry 	<ul style="list-style-type: none"> Výraznější pokles plodnosti na základě odkládání, zvyšování průměrného věku prvního rodičovství Efektivní antikoncepce (nedostupná jen urč. soc. skupinám) Nárůst mimomanželské plodnosti, rodičovství v rámci nesezdaných soužití Nárůst konečné bezdětnosti ve svazcích
C. Společenské podmínky <ul style="list-style-type: none"> Hlavní důraz na základní materiální potřeby: příjem, pracovní podmínky, bydlení, zdraví, vzdělávání, sociální zabezpečení. Solidarita jakožto primární hodnota Narůstající členství v politických, občanských a komunitních sítích. Posilování sociální koheze Silné normativní působení Státu a Církve. První sekularizační vlna, politická a sociální pilarizace Přesně určené role dle pohlaví, prorodinně orientované politiky Předepsaná podoba životního cyklu, význam sňatku, převládání jednoduchého rodinného vzoru 	<ul style="list-style-type: none"> Nárůst „vyšších potřeb“: svoboda jedince, seberealizace, sounáležitost, demokracie. Tolerance jakožto primární hodnota Opouštění občanských a komunitních sítí víceméně založených na náboženských či politických principech, přesun k více specifickým a vyhraněným typům. Oslabování sociální koheze Určitý ústup Státu, druhá sekularizační vlna, sexuální revoluce, odmítání autorit, politická depilarizace Nárůst rovnosti pohlaví, ekonomická autonomie pro ženy Flexibilní životní cyklus, velké množství životních stylů, otevřená budoucnost

Zdroj: Lesthaeghe; Neels, 2002, str. 331

Van de Kaa zaznamenal velkou diversitu mezi evropskými zeměmi, co se týče tempa a způsobu provedení změn vážících se k druhému demografickému přechodu a předpokládá konvergenci evropských zemí z hlediska uvedených ukazatelů. Sám pak vyděluje vedoucí (*leaders*) a zaostávající (*laggers*) jak země, tak i subpopulace, co se týče implikace nového reprodukčního chování. Skandinávské země jsou brány jako vedoucí země v tomto ohledu, co se určité subpopulace týče, tak nejlépe prý přijímají nové reprodukční chování mladé, vzdělanější ženy, bydlící ve velkých městech a nenavštěvující kostel (van de Kaa, 1997).

Proti teorii demografického přechodu vzniklo též množství kritik. Někteří autoři poukazují na to, že neexistují přesně dané klíčové prvky přechodu. Že dochází k pouhému popisu

vzájemně probíhajících demografických změn, a teorie je tak pouze jejich zastřešujícím konceptem a nikoli teoretickým rámcem. Někteří tvrdí, že neexistuje žádný „druhý“ demografický přechod jako samostatně vymežitelný proces, ale pouze pokračování demografické revoluce. S ohledem na tyto kritiky pak Lesthaeghe a Neels vymezili základní odlišnosti obou procesů, jak je uvedeno výše (Tabulka 2) a snažili se popsat dvě odlišné vlny inovací vztahující se k těmto procesům (Lesthaeghe, Neels, 2002). Občas se objeví výtky, že na konci druhého demografického přechodu nevzniká žádná nová rovnováha, jako v případě demografické revoluce. Lesthaeghe k tomuto dodává, že se ani nepředpokládá vznik žádného finálního stavu a že je třeba se zaměřovat hlavně na vývojové trajektorie, čili dynamiku samotného procesu. Jiným autorům zas vadí přílišný důraz na kulturní interpretaci, teorii je též vytýkána její prostorová omezenost pouze pro severozápadní Evropu a malý předpoklad konvergence mezi evropskými zeměmi. Mnozí v této souvislosti poukazují na přetrvávající národní specifika některých aspektů druhého demografického přechodu, jako je přechod do dospělosti (Billari, Wilson, 2001), přetrvávání historických rozdílů v rodinných systémech (Reher, 1998) apod. V Itálii se v této souvislosti poukazuje na nízký podíl nesezdaných soužití a nepředpokládá se následování vzorů, které proběhly v západní Evropě. Na druhou stranu ale existují i studie, které konvergenční trendy potvrzují, například Bosveld (1996) udává, že evropské země následují trajektorii změn v plodnosti, pouze ale s rozdílem, že v jižní a východní Evropě začaly některé fáze později a trvají déle (Sobotka et al., 2003, str. 254-255).

Kapitola 3

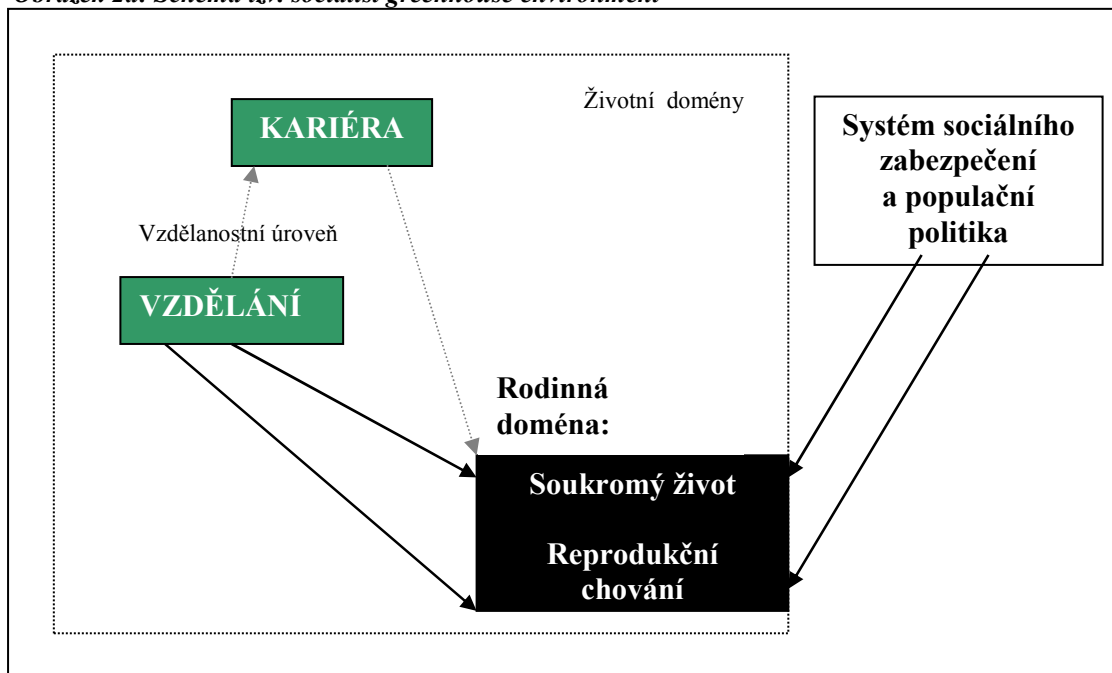
Vývoj plodnosti po druhé světové válce

3.1 Širší podmíněnosti poválečného vývoje plodnosti, koncept tzv. *socialist greenhouse environment*

V osmdesátých letech dvacátého století bylo velice patrné rozdělení Evropy z hlediska demografických ukazatelů na východní a západní část, kdy toto rozdělení odpovídalo víceméně hranicím tehdejší železné opony. Politické bloky vytvořily v průběhu let specifický druh prostorové organizace, vyjádřený též odlišným vývojem v plodnosti. Zatímco v západním bloku od druhé poloviny šedesátých let působily faktory druhého demografického přechodu (viz kapitola 2.2.6), na druhé straně opony se vytvořily určité specifické vzorce reprodukčního chování, odlišné od těch v západním bloku (Sobotka, 2002). Mezi nejvýznamnější faktory patří tzv. systém extenzivní reprodukce, kdy zde byly jak vysoké míry plodnosti, tak kvůli nedostatku účinné antikoncepce vysoké míry potratovosti v porovnání se zbytkem Evropy. Další specifika, která se zde v průběhu minulého režimu utvořila, vážící se k reprodukci jsou následující: převaha dvoudětných rodin, malý podíl rodin se třemi a více dětmi, velice nízký podíl bezdětných žen, velice rané časování plození dětí, krátké meziporodní intervaly, výskyt častých předmanželských styků, ale s nízkým podílem mimomanželsky narozených. Po roce 1989 se většina zemí bývalého východního bloku začíná demografickým chováním přibližovat vzorcům v západní Evropě.

Vytvoření uvedených specifických vzorců reprodukčního chování v zemích bývalého východního bloku určitým způsobem vysvětluje koncept tzv. *socialist greenhouse environment*. V něm se popisují principy fungování reprodukčních strategií v minulém období v návaznosti na fungování celospolečenského systému a vysvětluje se zde, proč země střední a východní Evropy zůstaly relativně nezasázeny výraznými změnami v plodnosti, které proběhly od 60. let v západní Evropě. V následujícím schématu (viz Obrázek 2a) tenké čáry znamenají méně významné vazby mezi danými entitami, tlusté čáry pak vazby důležité.

Obrázek 2a: Schéma tzv. socialist greenhouse environment

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002 a, s. 42

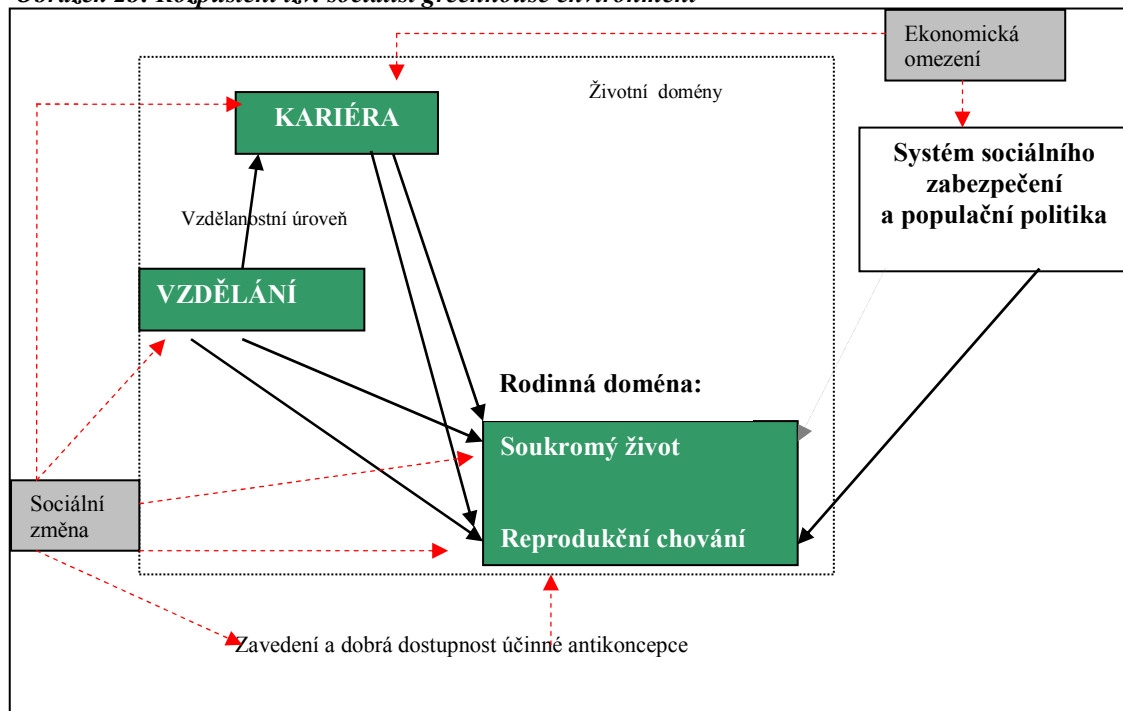
Jak je výše naznačeno, například vliv vzdělanostní úrovně na kariéru byl zanedbatelný, pro pozici v práci byly významnější jiné faktory, jako členství ve straně apod. Navíc v prostředí, kde byli manuální pracovníci lépe placeni než univerzitní profesori docházelo svým způsobem k devalvaci hodnoty vzdělání. V rámci samotné práce pak neexistovaly velké rozdíly v platech, vlastní iniciativa se příliš necenila, byl zde nízký tlak na flexibilitu, a v kombinaci s neexistencí nezaměstnanosti a chronickým nedostatkem pracovních sil se tak nevytvářelo příliš motivační prostředí. Jedinec se tedy spíše místo v práci realizoval v jiných oblastech života, a těmi byla vzhledem k nedostatku prostoru pro alternativní životní styly z velké části rodina. Vznikaly tak určité uniformní životní dráhy jedinců, kdy po ukončení vzdělávacího procesu následovalo první zaměstnání, sňatek doprovázený stěhováním do vlastního a blízké plození dětí. V celospolečenském kontextu se nadřazovala rodina nad jednotlivce, oficiální morálkou byla idea rodičovských povinností včetně odpovědnosti žen vůči společnosti plodit děti (Sobotka, 2002 a, str. 53). Samotná funkce rodiny byla tedy vnímána jako velice důležitá, velice malý podíl žen se nikdy neprovdal (méně jak 10 %). Mimo širší společenské podmíněnosti měla na rozhodování lidí výrazný vliv populační politika a systém sociálního zabezpečení v dané době. Ve většině zemí byl zaveden extenzivní rovnostářský systém. Byla vybudována hustá síť levných a dotovaných jeslí, školek a základních škol (včetně dotací na stravování a učební pomůcky). Existovala též dlouhá placená mateřská dovolená a nemalé podpory pro rodiny s dětmi. Shrnutí jednotlivých charakteristik *socialist greenhouse environment* s jejich vazbou na jednotlivé oblasti života je uvedeno v samostatné tabulce (viz Přílohy, Tabulka 5).

Od devadesátých let dvacátého století se začíná v zemích bývalého východního bloku *socialist greenhouse environment* se svými specifickými rysy rozpouštět, a tento region se začíná demografickými charakteristikami a způsobem reprodukčního chování přibližovat západní Evropě. Někteří autoři zdůrazňují ekonomické faktory jako prvotní při vysvětlování výrazného poklesu plodnosti, jiní zdůrazňují prvky sociální změny. Prvně zmiňovaní dávají

pokles v plodnosti do souvislosti s ekonomickou krizí spojenou s transformací zemí bývalého východního bloku, s klesající či nedostatečnou podporou poskytovanou sítěmi sociálního zabezpečení, zhoršenou ekonomickou situací rodin s dětmi, dříve neznámou zkušeností nezaměstnanosti, příjmové nerovnosti, poklesem životního standardu či rozšířením chudoby. Pokles v plodnosti je v tomto pojetí tedy výsledkem určitého krizového chování, nikoli záměrné, uvědomělé volby jedinců (Rychtaříková, 2000). Toto „krizové“ jednání vychází buďto ze skutečné nebo relativní chudoby. Druhá jmenovaná se dává do souvislosti právě s očekávanou předpokládanou příjmovou situací v budoucnu, kdy jedinci nemají žádnou jistotu do budoucna, navíc tuto nejistotu doprovázejí obavy ze samotné budoucnosti a nejasné vize toho, co skutečně přijde. Takoví jedinci pak raději odkládají významná životní rozhodnutí, která nemají jednoznačně předvídatelný ekonomický dopad, jimiž je například plození dětí (viz Teorie averze vůči riziku). Dle těchto autorů se tedy jedná pouze o jakousi pragmatickou reakci populace na měnící se vnější podmínky, které ale byly odlišné od těch, které formovaly druhý demografický přechod v západní Evropě; ekonomická situace ve východní Evropě koncem osmdesátých let nebyla totožná se situací v západní Evropě druhé poloviny let šedesátých Rychtaříková (1996, 2000) a ani následující vývoj se neshodoval.

Druhý názorový proud - zastánci sociální změny, zdůrazňují extenzivní kategorie širší proměny společnosti jako je výskyt nových příležitostí spolu s nástupem tržní ekonomiky, celkové změny v hodnotách a postojích, změny v organizaci práce apod. V českém prostředí je zastáncem těchto názorů například Rabušic (1997, 2001), který vidí v uvedených demografických změnách akcelerovaný průběh druhého demografického přechodu (Rabušic, 2001, s. 205), který byl dán proměnou hodnot a hodnotových preferencí v rámci mladé generace narozené v polovině sedmdesátých let a na počátku let osmdesátých a za spolupůsobení nově vzniklého demokratického prostoru umožňujícího individuální volbu a specifický životní styl. Tato mladá generace se dle něj cítí být součástí evropských *mentálních kohort* (van de Kaa) a řídí se podobnými vzory chování jako vrstevníci na západě. Významnou roli zde sehrává Caldwellův faktor *westernizace*, kdy prostřednictvím globální komunikace dochází k difúzi západních idejí a vzorců chování včetně vzorců nesezdaného soužití, pozdních sňatků a nízkých počtů dětí (Rabušic, 2001, s. 207).

Následující schéma (Obrázek 2b) je určitým kompromisem mezi výše uvedenými názorovými protipóly a popisuje, v jakých oblastech působí ekonomická omezení a kde spíše sociální změny v souvislosti s rozpuštěním *socialist greenhouse environment*.

Obrázek 2b: Rozpuštění tzv. *socialist greenhouse environment*

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002, a, str. 47

Jak je z obrázku patrné, sociální změny ovlivňují přímo domény jako je kariéra, vzdělání, soukromý a rodinný život a skrze rozšíření antikoncepce i reprodukční chování. Ekonomické faktory mají též vliv na reprodukční chování, a to skrze systém sociálního zabezpečení a populační politiku daného státu, která se spolu s transformací společnosti po roce 1989 změnila z její extenzivní podoby, do příjmově testovatelné, spíše omezené podoby a následkem toho se výchova dětí určitým způsobem „prodražuje.“ Na významu nabývají samotné faktory vzdělání a kariéry, které v *socialist greenhouse environment* byly téměř zanedbatelné. Vzdělanostní úroveň má vliv na budovanou kariéru, zejména v souvislosti se šancemi na lepší zaměstnání, pracovní pozici a předpokládaný plat. Samotná kariéra má významný vliv na soukromý život, na rodinné a reprodukční strategie. Je to dáno faktory jako hrozba nezaměstnanosti, tlak na vyšší efektivitu, flexibilitu či pracovní tempo, kdy práce často konkuruje plození dětí, zasahuje do rodinných plánů, ale například i do volnočasových aktivit. Sociální změna spolu s rozšířením nových příležitostí a difúzí západních životních stylů pak snižuje atraktivitu tradičních vzorců časného a téměř univerzálního přechodu ke sňatkům a plození dětí (Souhrnná tabulka efektů rozpuštění tzv. *socialist greenhouse environment* na jednotlivé oblasti života spjaté s reprodukčním chováním, viz Přílohy, Tabulka 6).

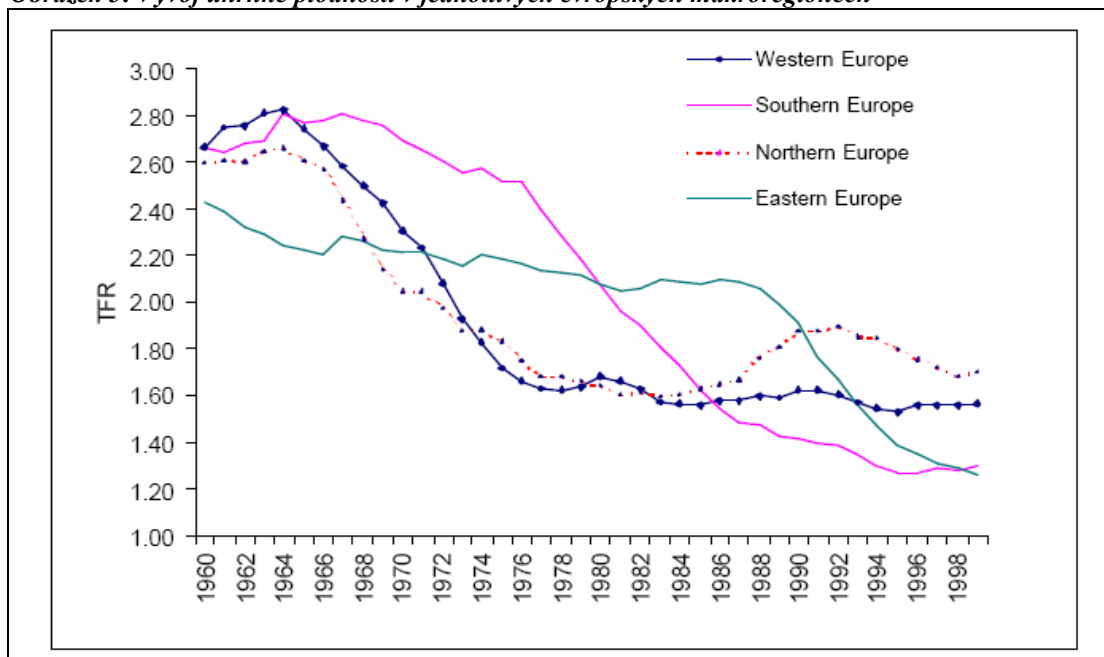
3.2 Poválečný vývoj plodnosti v evropských zemích

3.2.1 Základní trendy ve vývoji plodnosti v poválečné Evropě

Před 2. světovou válkou byla Evropa rozdělena z hlediska úrovně plodnosti do dvou regionů: severozápadního (s relativně nízkou intenzitou plodnosti (úp 1,8 – 2,4) a jihovýchodního s vyšším průměrným počtem dětí na jednu ženu (úp 2,9-4,1) (Tietze, 2004). Po druhé světové

válce nastal ve všech zemích poválečný baby-boom. Určitou dobu pak byla Evropa z hlediska ukazatelů intenzity plodnosti ale i reprodukčního chování víceméně homogenizována. Ve většině zemí západní Evropy poválečný baby-boom stále ještě dozníval do poloviny šedesátých let a průměrný počet dětí na jednu ženu dosahoval hodnot kolem 2,5, kdežto ve vybraných zemích východní Evropy již klesla transverzální plodnost pod hodnoty 2 dětí na jednu ženu, a východní Evropa se tak zařadila svými hodnotami intenzity plodnosti k nejnižším v Evropě. Jak je patrné z Obrázku 3, zejména následující vývoj se v jednotlivých evropských makroregionech začal značně lišit. Od druhé poloviny šedesátých let je v zemích severní, posléze západní Evropy zaznamenán v souvislosti s druhým demografickým přechodem strmý pokles hodnot transverzální plodnosti, hodnoty se začaly trvale snižovat pod hranici prosté reprodukce. Jižní Evropa zaznamenává tyto změny až od sedmdesátých let, v zemích východní Evropy dochází díky propopulačním opatřením k dočasné stabilizaci měr plodnosti. Strmý pokles plodnosti je zde zaznamenán až od devadesátých let, a východní Evropa se tak mění v této době z regionu s nejvyššími hodnotami úhrnné plodnosti na region s hodnotami označovanými jako „*the lowest low fertility*”⁶⁾. V roce 1999 byl průměrný počet dětí na jednu ženu ve všech bývalých východoevropských zemích pod 1,4, zatímco ve většině zemí západní a severní Evropy se tyto hodnoty pohybovaly mezi 1,5 – 1,7 dětí na jednu ženu.

Obrázek 3: Vývoj úhrnné plodnosti v jednotlivých evropských makroregionech

Převzato z: Sobotka, 2002a, s. 10

Poznámka: *Western Europe*: průměr za Rakousko, Belgie, Francii, Západní Německo, Nizozemí, Švýcarsko, Velkou Británií; *Southern Europe*: průměr za Řecko, Itálii, Portugalsko, Španělsko; *Northern Europe*: průměr za Dánsko, Finsko, Norsko, Švédsko; *Eastern Europe*: průměr za 16 zemí bývalého východního bloku (viz Přílohy, Tabulka 7)

Tabulka 3: Přehled vybraných evropských zemí a jejich náležitost do skupiny s „lowest – low“ plodností

	Úhrnná plodnost (transverzální pohled)				První rok, kdy úp klesla pod:	
	1980	1990	2000	2002	≤ 2	≤ 1,3
Země s plodností označovanou jako "lowest-low"						
<i>Jihoevropské země</i>						
Řecko	2,23	1,39	1,29	1,25*	1983	1998
Itálie	1,64	1,33	1,24	1,27	1977	1993
Španělsko	2,20	1,36	1,24	1,25	1982	1993
<i>Země střední a východní Evropy</i>						
Bosna a Hercegovina	1,93	1,71	1,34	1,23	1984	2002
Bulharsko	2,05	1,82	1,30	1,21	1987	2001
Česká republika	2,10	1,90	1,14	1,17	1983	1995
Maďarsko	1,91	1,87	1,32	1,30	1980	1999
Lotyšsko	1,90	2,01	1,24	1,24	1991	1995
Litva	1,99	2,03	1,39	1,24	1992	2001
Polsko	2,26	2,05	1,34	1,24	1992	2001
Rumunsko	2,43	1,84	1,31	1,26	1990	2001
Slovensko	2,31	2,09	1,30	1,19	1992	2000
Slovinsko	2,00	1,46	1,26	1,21	1981	1995
Arménie	2,33	2,63	1,11	1,21	1993	1999
Bělorusko	2,04	1,90	1,31	1,22	1990	2001
Moldavsko	2,41	2,39	1,30	1,21	1994	2000
Ukrajina	1,95	1,89	1,09	1,10	1989	1997
Země s předpoklady k "lowest-low" plodnosti						
Rakousko	1,65	1,46	1,36	1,40	1973	-
Chorvatsko	1,92	1,67	1,40	1,34	1968	-
Estonsko	2,02	2,04	1,34	1,37	1991	1997**
Německo	1,56	1,45	1,38	1,31	1971	1992**
Rusko	1,86	1,90	1,21	1,32	1990	1996**
Švýcarsko	1,55	1,58	1,50	1,40	1972	-
Další vybrané země						
Dánsko	1,55	1,67	1,77	1,72	1973	-
Francie	1,95	1,78	1,88	1,89	1975	-
Nizozemí	1,60	1,62	1,72	1,73	1973	-
Velká Británie	1,89	1,83	1,64	1,64	1974	-

Zdroj: Převzato z: (Kohler, Billari, Ortega, 2006, str. 9)

Poznámka: *hodnota za rok 2001, **plodnost vzrostla na hodnoty nad 1,3 v roce 2002

Jako první klesla plodnost pod hodnotu 1,3 ve Španělsku a Itálii v roce 1993. V roce 1995 pak následovaly země bývalého východního bloku jako Bulharsko, Česká republika, Lotyšsko či Slovinsko. V roce 2002 již počet zemí, kde byla úp nižší jak 1,3 vzrostl na 17. Mezi těmito zeměmi jsou 3 země jižní Evropy, ostatní jsou země střední a východní Evropy (viz Tabulka 3). I v ostatních zemích bývalého východního bloku je plodnost velice nízká a předpokládá se budoucí vývoj k hodnotám *lowest low*. Země s tradičně nízkými hodnotami plodnosti jako Rakousko, Švýcarsko či Německo mají určitou tendenci k vývoji k *lowest low* plodnosti také. Oproti tomu země, kde poprvé klesla plodnost pod záchovnou hranici 2,1 jako Dánsko, Francie, Nizozemsko či Velká Británie mají nyní relativně vysokou plodnost, v některých těchto zemích došlo dokonce i k nárůstu hodnot transverzální plodnosti. Hodnoty v těchto zemích poklesly pod

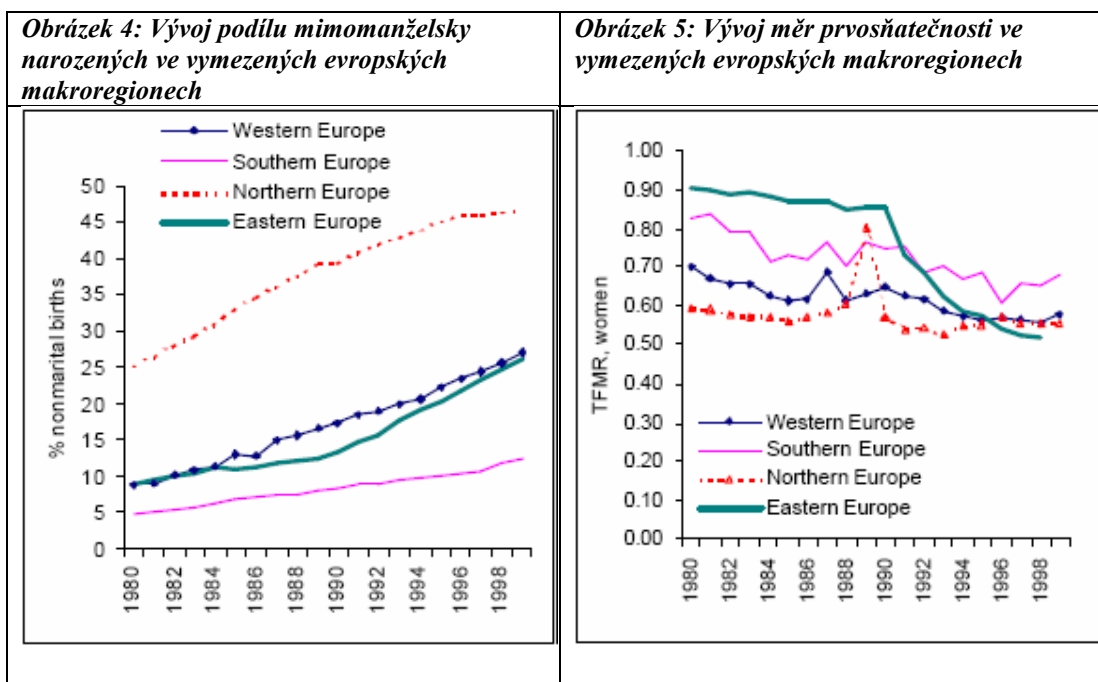
1,3 jen výjimečně a i v těchto případech se jednalo pouze o dočasnou záležitost (např. Francie během první světové války, Z Německo 1984-85 či sjednocené Německo 1993-1995) (Kohler, Billari, Ortega, 2002, 2006). Vytváří se tedy určitá odlišná regionalizace Evropy (jak je též patrné z Obrázku 3) oproti letům minulým, kdy nejnižší hodnoty plodnosti se nachází ve střední, východní a jižní Evropě, nejvyšší pak v zemích bývalého západního bloku, kde byl odstartován druhý demografický přechod.

Po druhé světové válce též docházelo k výraznému poklesu počtu rodin s více než dvěma nebo třemi dětmi. Věk matky při prvním porodu ve východní Evropě až do devadesátých let kontinuálně klesal, zatímco v severní a západní Evropě docházelo od 70.let k odsouvání narození prvního dítěte do vyššího věku, a věk matky při prvním porodu tak významně stoupal. I v současné době existují určité rozdíly mezi evropskými zeměmi co se průměrného věku při narození dítěte týče a je zde stále patrné rozdělení Evropy na bývalý východní a západní blok (viz Přílohy, Tabulka 8). V prvně jmenovaném a zejména v zemích bývalého sovětského svazu a ostatních zemích východní Evropy se hodnoty pohybují kolem 23 let, kdežto v zemích západní Evropy od 28 let. Země střední Evropy se o něco více přiblížily hodnotám na západě, ale stále ještě existuje v průměru tak dvouletý rozdíl. Mezi rokem 1980 a 1990 narůstal věk matek ve všech zemích na západě, kdežto ve většině východoevropských zemí byl nárůst jen malý, nebo došlo ještě k jeho poklesu. K nárůstu pak došlo ve většině zemí až v devadesátých letech.

Uvedené proměny v plodnosti v transverzálním pohledu je vhodné porovnat s kohortními ukazateli. Jako iniciátory nových reprodukčních vzorců v západní Evropě jsou označovány generace narozené po roce 1950, zatímco ve východní Evropě to velmi pravděpodobně budou ženy narozené o dvacet let později, tedy ženy narozené v letech 1970 a později (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001). Pokud jde o hodnoty konečné (generační) plodnosti, tak zde oproti předchozím případům nelze vyzorovat zřetelná geografická či politická dělení, větší variabilitu je možno spatřit spíše ve věkovém profilu plodnosti, zejména v nejmladší věkové skupině (u měř plodnosti do 22 let). Již u generací 1950-1951 je patrný odlišný průběh časování porodů na východě a západě. V bývalé východní Evropě jsou vyšší míry plodnosti u žen do 22 let a nižší ve věku 27 a více let. U generací šedesátých let se pak diference z hlediska časování porodů stále zvětšovala, ale konečná plodnost stále nenaznačovala polarizaci východ-západ, která byla patrná již v osmdesátých letech na základě transverzálních ukazatelů (viz Obrázek 3). U generace žen narozených v sedmdesátých letech lze v případě západní Evropy zaznamenat určitou stabilitu ve vývoji, u žen ve východní Evropě zaznamenáváme významné změny, zejména pokud jde o plodnost žen do 22 let (Ibidem). Plodnosti těchto žen jsou u generací 1975-1976 poloviční v porovnání se stejnými ukazateli generací 1970-1971, je zde tedy patrné odkládání plození dětí do vyššího věku.

Pokles v plodnosti v západní Evropě byl doprovázen nárůstem plurality rodinných forem, zejm. nesezdaných soužití – nejdříve u osob rozvedených a jako manželství na zkoušku u osob do věku 35 let, posléze i mezi širší skupiny obyvatelstva (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, str.11). Část z těchto soužití pak trvale nahrazovala sňatky, a rostl tak podíl dětí narozených mimo manželství a klesala míra sňatečnosti (viz Obrázek 4 a 5). V severovýchodních státech s tradičně vysokou mírou mimomanželsky narozených došlo ještě k dalšímu růstu a dnes

se zde rodí kolem 40-50 % dětí mimo manželství. Oproti tomu v tradičně katolických zemích jižní Evropy nedošlo k nárůstu mimomanželsky narozených a hodnoty jsou zde i v současnosti velice nízké. V zemích bývalé východní Evropy bylo až do devadesátých let velice nízké procento mimomanželsky narozených, k nárůstu zde došlo až v devadesátých letech. Míry sňatečnosti postupně klesaly ve všech zemích bývalého západního bloku, ale v zemích jižní Evropy jsou v porovnání s ostatními zeměmi stále vysoké. V zemích východního bloku pokračoval tradiční model vysoké sňatečnosti s mladou věkovou strukturou a k výraznému poklesu došlo až opět se změnou v devadesátých letech.

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002a, s. 27, 28

Poznámka: *Western Europe*: průměr za Rakousko, Belgie, Francii, Západní Německo, Nizozemí, Švýcarsko, Velkou Británii; *Southern Europe*: průměr za Řecko, Itálii, Portugalsko, Španělsko; *Northern Europe*: průměr za Dánsko, Finsko, Norsko, Švédsko; *Eastern Europe*: průměr za 16 zemí bývalého východního bloku viz Přílohy, Tabulka 7

Jak již bylo řečeno, tradiční model svatby následované společným soužitím a plozením dětí ztratil ve většině evropských zemí dominantní postavení. Nesezdaná soužití se šíří ve všech evropských zemích, bohužel data máme k dispozici pouze z výběrových šetření (například Family and Fertility Surveys (FFS), z kterého jsou uvedena následující shrnutí). V jednotlivých zemích Evropy je míra nesezdaného soužití různá, někde stále jednoznačně převažují sňatky (Polsko), jinde oproti tomu výrazně právě nesezdaná soužití (Švédsko) (viz Přílohy, Obrázek 5a, 5b). Stále je patrný rozdíl mezi bývalými socialistickými zeměmi a tendencemi v západní Evropě. V zemích západní Evropy představovalo převažující formu prvního partnerského soužití nesezdané soužití a do přímého manželství vstupovala jen menšina respondentů. Nejvíce nesezdaných soužití je již tradičně v severských zemích, dále pak ve Švýcarsku či Rakousku. Výjimku představují v západní Evropě Španělsko, Itálie, Portugalsko a Belgie (Vlámové), tedy relativně religiózní země. V těchto zemích nebyl oproti zbytku Evropy pokles sňatečnosti kompenzován nesezdanými soužitími (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, s. 47, 48). V zemích bývalého socialistického bloku převažovala sňatečnost, i když podíl nesezdaných soužití v mezigeneračním srovnání rostl. Co se dlouhodobějších nesezdaných

soužití týče, tak ty lze nalézt především ve Švédsku či Rakousku, v ostatních zemích více platí, že pokud se předchozí nesezdané soužití nerozpadne, tak je často přeměněno na legální manželství (viz Přílohy, Obrázek 6a, 6b), a implikuje to tedy fakt, že nesezdané soužití je chápáno spíše jako zkouška před uzavřením sňatku, než jako alternativa k celoživotnímu manželství (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, s. 50).

3.2.2 Vývoj plodnosti od 90. let 20. století se zaměřením na bývalou východní Evropu

Po roce 1989 se v zemích bývalého východního bloku udály výrazné změny, co se porodnosti a jejího časování týče. I přes rozdílný ekonomický a kulturní potenciál jednotlivých zemí střední a východní Evropy se demografické chování vyvíjelo v některých oblastech podobně (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001). Úhrnná plodnost poklesla na jedny z nejnižších hodnot na světě, vše bylo doprovázeno odkládáním rození dětí do vyššího věku. Zároveň i sňatky začaly být odkládány, míry sňatečnosti výrazně poklesly a podíl dětí narozených mimo manželství ve většině zemí výrazně narostl. Jedná se tedy o faktory charakteristické pro druhý demografický přechod, jak byly popsány pro západní Evropu. Začala tedy živá debata, jak již o tom bylo hovořeno v souvislosti s rozpuštěním *socialist greenhouse environment*, zda se zde jedná o opožděný druhý demografický přechod spojený se změnami v normách a postojích lidí směrem k individualismu, či zda uvedené změny nejsou spíše jakýmsi krizovým chováním obyvatelstva, než záměrnou volbou (Rychtaříková, 2000).

Nejvýraznějším faktorem pro celkový pokles intenzity plodnosti byl faktor odkládání plození dětí do vyššího věku. Oproti zbytku Evropy je průměrný věk při narození prvního dítěte stále v průměru tak o 2-3 roky nižší, ale v porovnání s předchozími vzorci rané plodnosti se významně zvýšil. Změny v časování plodnosti proběhly nejdříve v sekularizovaných zemích východní Evropy, jako je Česká republika, Maďarsko, či Slovinsko, úplně nejdříve se nárůst průměrného věku při narození prvního dítěte předpokládá u bývalého východního Německa. Oproti tomu ve většině postsovětských zemí došlo počátkem devadesátých let k dalšímu poklesu průměrného věku při narození dítěte a až od poloviny devadesátých let k jeho nárůstu (Sobotka, 2002a, s. 15). Odkládání plození dětí jde ruku v ruce se snížením úhrnné plodnosti prvního v pořadí. Ačkoli změny začaly ve východní Evropě na mnohem nižší věkové hladině, než v jiných evropských regionech, ke změnám v úhrnné plodnosti prvního pořadí (\dot{u}_1) a průměrného věku matek při narození prvního dítěte (PR_1) dochází postupně v podobných čtyřech fázích. V první, počáteční fázi je \dot{u}_1 stále vysoká a stále relativně nízký PR_1 . V druhé fázi již nastupuje odkládání, vyjádřené poklesem \dot{u}_1 a nárůstem PR_1 . Třetí fáze je charakteristická pokračováním odkládání, \dot{u}_1 je stabilizovaná na nízkých hodnotách, PR_1 stále ještě narůstá. Ve finální, čtvrté fázi se odkládání plození dětí zastavuje, udává se hranice 30 let, \dot{u}_1 naroste, ale již ne na výchozí hodnoty. Například Holandsko je v současné době už ve finální fázi, Itálie pak ve fázi třetí (Ibidem).

V souvislosti s odkládáním plození dětí do vyššího věku se pokles měr plodnosti netýkal všech věkových skupin stejně. K největšímu poklesu došlo u měr plodnosti v nejnižším věku. Nejvýrazněji a nejdříve došlo k tomuto poklesu u sekularizovaných zemí a zemí jihovýchodní Evropy, od poloviny devadesátých let pak i v ostatních regionech bývalého východního bloku

(Ibidem, str. 16). Zřejmý posun zaznamenáme, podíváme-li se na specifické míry plodnosti dle věku ve vybraných zemích a regionech v roce 1989 v porovnání s rokem 1999 (viz přílohy, obrázek 8). V roce 1989 má většina zemí bývalého východního bloku nejvyšší míry plodnosti koncentrovány do věkové skupiny 19-24 let a je zaznamenán homogenní profil v rámci těchto zemí, v roce 1999 už můžeme spatřit mezi uvedenými zeměmi značnou diferenciaci. Zatímco země střední Evropy (zde průměr za ČR, SR, Maďarsko, Polsko, Slovinsko a bývalé východní Německo) se rozložením specifických měr plodnosti přibližují průměru za vybrané země EU (Finsko, Holandsko, Španělsko), v zástupcích postsovětských zemí (Rusko, Moldavsko) zůstává plodnost koncentrována spíše do nižších věků.

Vedle změn v úrovni a časování plodnosti byl v postkomunistických zemích devadesátých let další významnou změnou nárůst mimomanželské plodnosti. Do osmdesátých let byl tento podíl velice nízký, nepřekročil hodnoty mimomanželské plodnosti 10 %. V rámci jednotlivých zemí bývalého východního bloku pak existují výrazné rozdíly v hodnotách mimomanželské plodnosti, které se odvíjejí zejména od víceméně zakořeněných kulturně náboženských specifíků (viz Přílohy, Obrázek 8). Největší podíl je možno nalézt v zemích s protestantskou tradicí jako je Estonsko, Lotyšsko, či bývalé východní Německo. V roce 1999 byl v těchto zemích podíl mimomanželsky narozených již kolem 48 %, což jsou hodnoty blízké zemím severní Evropy (ne náhodou též s protestantskou tradicí). V zemích bývalého východního bloku s katolickou či ortodoxní tradicí se situace odvíjí od stupně tradicionalismu a sekularizace. V katolických sekularizovaných zemích (Česká republika, Slovinsko, Maďarsko) došlo k výraznému nárůstu mimomanželsky narozených a hodnoty se již blíží situaci v západní Evropě. Ve skupině zemí označované jako „katolický pás“ (Chorvatsko, Litva, Polsko, Slovensko) se oproti tomu výrazný nárůst v mírách mimomanželské plodnosti nekonal. Ortodoxní země se dle Sobotky (2002 a, s. 27) rozdělily na dvě skupiny – více tradiční, kde nedošlo k významnému nárůstu měr mimomanželské plodnosti (Bělorusko, Moldavsko, Ukrajina) a méně tradiční, kde k určitému nárůstu došlo (Bulharsko, Rumunsko, Rusko).

Nárůst mimomanželsky narozených je spojen s poklesem intenzity sňatečnosti a narůstající popularitou neformálních soužití. Někdejší velice vysoké míry sňatečnosti v bývalém východním bloku se po roce 1990 přiblížily hodnotám v západní Evropě. K poklesu sňatečnosti opět nedošlo ve všech zemích východní Evropy stejnou měrou, rozdíly jsou opět spjaté s kulturně náboženskou tradicí (Viz přílohy Obrázek 9). Nejmenší pokles měr sňatečnosti byl zaznamenán v ortodoxních a tradičních katolických zemích, největší pokles v katolických sekularizovaných zemích a zemích s protestantskou tradicí. V mnoha zemích bylo odkládání sňatků mnohem silnější než odkládání porodů a například v Estonsku či Bulharsku byl v roce 1999 průměrný věk při narození prvního dítěte nižší než průměrný věk při prvním sňatku, jak je to typické pro skandinávské země (Sobotka, 2002a, s. 29).

3.3 Vývoj České republiky

3.3.1 Jevy související s plodností: trendy ve sňatečnosti a potratovosti

3.3.1a) Trendy ve sňatečnosti

Téměř v celém poválečném období byla intenzita sňatečnosti v České republice stejně tak jako v ostatních zemích bývalého východního bloku dosti vysoká (viz Přílohy Obrázek 10), plodnost byla až do 90. let úzce spjatá se sňatkem. Proces sňatečnosti byl značně homogenní zejména svou vysokou intenzitou ve velmi mladém věku. K tomu přispěly změny jako snížení věku zletilosti z 21 na 18 let, faktické zrušení věna, zvýšení ženské nezávislosti, rozvolnění vazby mezi rodiči a dospělými dětmi (Srb, 2004, s. 178) a v neposlední řadě též konzervační tendence komunistického režimu, jak byly popsány v rámci konceptu *socialist greenhouse environment* (Beranová, 2002).

Intenzita sňatečnosti byla vysoká, určitá kolísání byla zaznamenána pouze v souvislosti se změnami v ekonomických či sociálních podmínkách. V letech následujících po válce byl zaznamenán stejně tak jako všude v Evropě prudký kompenzační vzestup v úrovni sňatečnosti, kdy její hrubé míry přesáhly v letech 1948-1952 hladinu 10 sňatků na 1000 obyvatel. Období poválečného baby boomu netrvalo v České republice příliš dlouho a již v následující době došlo k určitému kolísání (hms 7-9 ‰), většinou způsobenému špatnou ekonomickou či sociální situací. K významnému nárůstu došlo počátkem sedmdesátých let, kdy stouply hodnoty hrubé míry sňatečnosti nad 9 ‰ (1969) a v roce 1973 dosáhly maximální hodnoty (99518 sňatků) a stouply opět nad hodnotu 10 ‰ (10,03 ‰). Tento nárůst se dává do souvislosti s pronatalitními opatřeními podporujícími sňatky mladých lidí do věku 30 let, ale též nástupem silné poválečné natalitní vlny do sňatkového věku (Fialová, 2006, str.103). Od poloviny sedmdesátých let už sňatečnost spíše klesala a v 80. a 90. letech spadly její hodnoty pod 7 sňatků na 1000 obyvatel (Srb, 2004, s. 177).

Věk při sňatku se v českých zemích sleduje od roku 1950. Po celé poválečné období až do devadesátých let byl velice nízký. Muži se nejčastěji ženili kolem věku 25 let a ženy nejčastěji ve věku 20-22 let. Mimo manželství zůstával jen velice nízký podíl osob (viz Přílohy, Obrázek 10). Model sňatkových poměrů, kdy do manželství vstupovalo alespoň jednou za život téměř 97 % žen a 94 % mužů za relativně vysoké úrovně opakované sňatečnosti, takže v manželství žilo zhruba kolem 80 % obyvatelstva ve středním věku, byl pro společnost České republiky (a ostatních zemí bývalého východního bloku) charakteristický až do konce 80. let (Fialová, 2006, s. 103, 104). K vyšší úrovni sňatečnosti svou měrou přispěla i nedostatečná úroveň antikoncepce ve společnosti, kdy hodně sňatků bylo vyvoláno právě očekávaným narozením dítěte (v 50. letech se do devíti měsíců po sňatku rodilo kolem 40 % prvních dětí, v 60. letech zhruba polovina a od 70. letech někdy až 60 %, viz dále) (Ibidem).

Tabulka 4: Vybrané charakteristiky vztahující se ke sňatečnosti

Pohlaví	1950	1961	1970	1980	1991	2001
Průměrný věk při prvním sňatku (obyvatelstvo do 50 let)						
muži	26,1	25,1	24,4	24,8	25,1	28,3
ženy	21,8	20,9	21,1	21,4	21,8	25,8
Podíl svobodných ve věku 15-19 let						
muži	99,2	99,2	98,8	98,7	98,4	99,8
ženy	91,0	91,5	91,4	91,5	92,6	99,1
Podíl svobodných ve věku 25-29 let						
muži	34,1	24,9	20,9	23,3	27,6	53,2
ženy	17,3	9,1	9,3	8,9	10,9	31,5
Podíl svobodných ve věku 45-49 let						
muži	6,0	5,9	5,9	5,8	6,3	8,8
ženy	9,3	6,0	4,6	3,0	3,2	3,6

Zdroj: Převzato z: (Fialová, 2006, s. 99)

Změna politického systému v roce 1989 se v úrovni sňatečnosti neprojevila okamžitě – naopak v roce 1990 se počty uzavíraných sňatků poněkud zvýšily, ale jednalo se pouze o pragmatickou reakci populace na změnu vnějších podmínek (ohlášené zrušení výhodných novomanželských půjček k 1. lednu 1991 a zkrácení vojenské prezenční služby) a od roku 1991 již začalo docházet k významnému poklesu v úrovni sňatečnosti. Tento sestupný trend popíral očekávaný nárůst ukazatele v důsledku posunu velkého počtu mladých svobodných osob narozených v natalitní vlně sedmdesátých let do sňatkového věku (Beranová, 2002). Počátkem 90. let byly ještě hodnoty kolem 7 ‰ ale v pol. 90. let se už hodnoty pohybovaly kolem 5 ‰ (viz Přílohy, Tabulka 9)

Na celkovém poklesu se rozhodující měrou podílel pokles intenzity sňatečnosti svobodných v mladším věku. U svobodných mužů klesla sňatečnost ve věku 25 let na třetinu a věk nejvyšší sňatečnosti se přesunul do 28. a 29. věku. Obdobně se přesunula největší intenzita sňatečnosti svobodných žen z 20 let věku do věku 25-27 let. U obou pohlaví téměř vymizely sňatky do 20 let a stále větší váhu získávají sňatky snoubenců starších 30 let. Průměrný věk při prvním sňatku tak stoupl do roku 2001 na 28,3 roků u mužů a 25,8 roků u žen (Fialová, 2006). Tyto nové rysy sňatkového chování populace České republiky v 90. letech způsobily změnu tvaru křivek pravděpodobností uzavření sňatku svobodných dle věku: dlouhodobě projevující se pokles intenzity sňatečnosti způsobil jejich zploštění, odkládání sňatků do vyššího věku pak posun maximálních hodnot vpravo (viz Přílohy, Obrázek 11a,b)

Porovnáme-li vybrané generační ukazatele, pak zjistíme, že z osob narozených v roce 1954 uzavřelo do 25 let alespoň jednou sňatek 66 % mužů a 87 % žen, kdežto z narozených v roce 1974 to bylo pouze 34 % mužů a 58 % žen (Fialová, 2006, s. 104).

K poklesu sňatečnosti přispěla částečně asi i tolerance české společnosti vůči neformálním svazkům. Podle zjištění výběrových šetření považuje až 70 % svobodných předmanželskou kohabitaci za vhodný počátek partnerského života (Ibidem). Nelze ani opomenout rozšíření účinné antikoncepce, což snížilo riziko nechtěného těhotenství právě mezi mladými lidmi. Od počátku devadesátých let je pak patrné jednak obecné odkládání sňatků do vyššího věku, jednak u části populace tendence k odmítání vstupu do manželství vůbec.

3.3.1b) Trendy v potratovosti

S reprodukcí v poválečném vývoji souvisí ve většině zemí bývalého východního bloku i vývoj potratovosti, ne jinak tomu bylo v České republice. Až do 80. let 20. století byly totiž trendy v potratovosti ve velké části inverzním odrazem trendů v plodnosti (viz Přílohy, Obrázek 1) Díky široce dostupné možnosti interrupce, kombinované s neexistencí moderních forem antikoncepce a v souvislosti se zanedbanou sexuální výchovou, bylo umělé přerušování těhotenství běžnou metodou dodatečného zabránění nechtěným těhotenstvím po celé poválečné období až do počátku 90. let.

Umělé přerušování těhotenství bylo v českých zemích trestné až do novelizace zákona z roku 1850 v roce 1950, kdy byla zavedena možnost provedení potratu, avšak jen ze zdravotních důvodů na straně ženy. Významná liberalizace přišla v roce 1957, kdy byla zavedena možnost potratu i ze široce definovaných sociálních důvodů. Souhlas k potratu byl vázán na komisi složenou z lékařů a občanských zástupců. Poslední úprava proběhla v roce 1986, kdy byla zrušena komise a zavedla se moderní forma interrupce vysátím (tzv. miniinterrupce). Spolu s liberalizací zákona většinou docházelo k nárůstu potratovosti, spolu s růstem porodnosti pak docházelo k jejímu omezování (viz Přílohy, Obrázek 1). Míry potratovosti byly víceméně stabilní - od liberalizace z roku 1957 se pohybovaly kolem jednoho potratu na jednu ženu v reprodukčním období (viz Přílohy Tabulka 10, Obrázek 12) a nejvyšší úroveň byla dosažena v roce 1988 (1,56 potratů na jednu ženu). Poté se začaly počty potratů i míry potratovosti snižovat. Co se týče specifických měr dle věku, tak nejčastěji docházelo k potratům po celé poválečné období až do devadesátých let 20. století u věkové skupiny 25-29 let, často též u mladé věkové skupiny 20-24 let (viz Přílohy Tabulka 10).

Od 90. let začaly míry potratovosti významně klesat a vyvíjely se již nezávisle na změnách v plodnosti. Největší pokles měr potratovosti nastal v letech 1992-1995, kdy došlo k poklesu úhrnné potratovosti na méně než polovinu hodnoty z roku 1991. Nejdůležitějším faktorem snižování úrovně umělé potratovosti bylo rozšíření moderní antikoncepce. Zatímco v roce 1990 používalo lékařem předepsanou antikoncepci jen 17 % žen, v roce 2000 to bylo již 39 % žen fertilního věku (Sobotka, 2002b, str. 49). Co se týče měr potratovosti dle věku, tak k nejvyššímu poklesu (o 78 %) pro období 1990-2001 došlo u skupiny žen ve věku 20-24 let. Naopak u žen nad 30 let a především u žen ve věku 40-49 let byl pokles úrovně umělé potratovosti relativně pomalejší (Sobotka, 2002b). Snížení téměř o dvě třetiny v nejmladší věkové skupině (15-19 let) lze hodnotit velmi pozitivně, neboť tato skupina je teoreticky nejvíce ohrožena nedostatkem antikoncepční praxe a neplánovaným nechráněným pohlavním stykem vedoucím k nechtěným těhotenstvím. Oproti očekávání, že se těžiště umělé potratovosti posune do nižšího věku, dnes vykazují nejvyšší úroveň potratovosti ženy, které žijí většinou v trvalém partnerském soužití a pro které by neměl být problém bránit se početí (viz Přílohy, Obrázek 13) (Ibidem).

3.3.2 Poválečný vývoj plodnosti v České republice

3.3.2a) Intenzita plodnosti

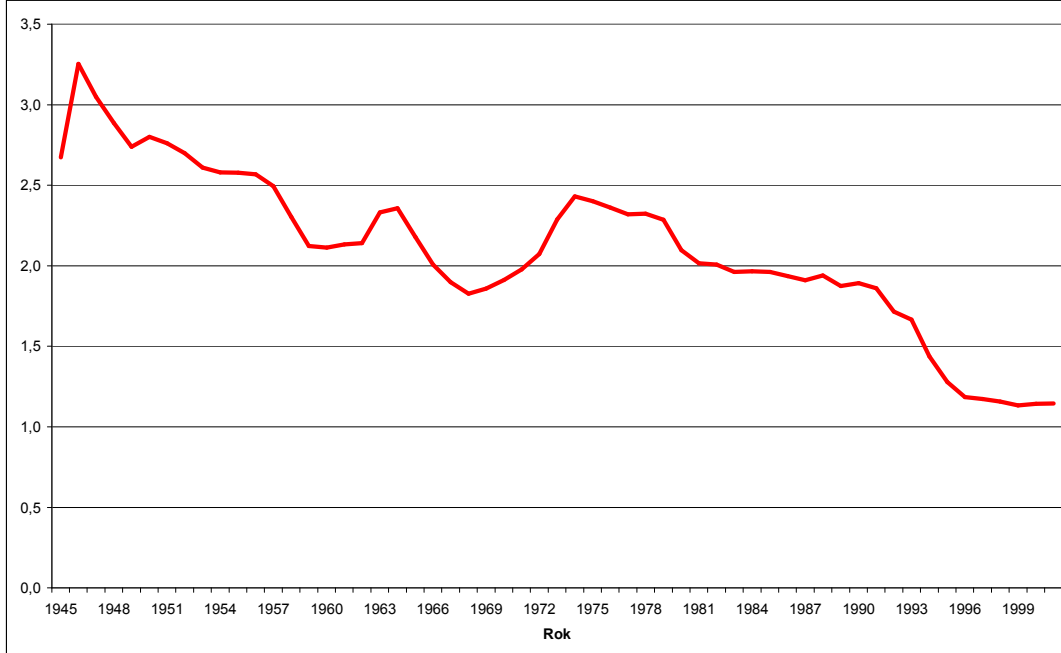
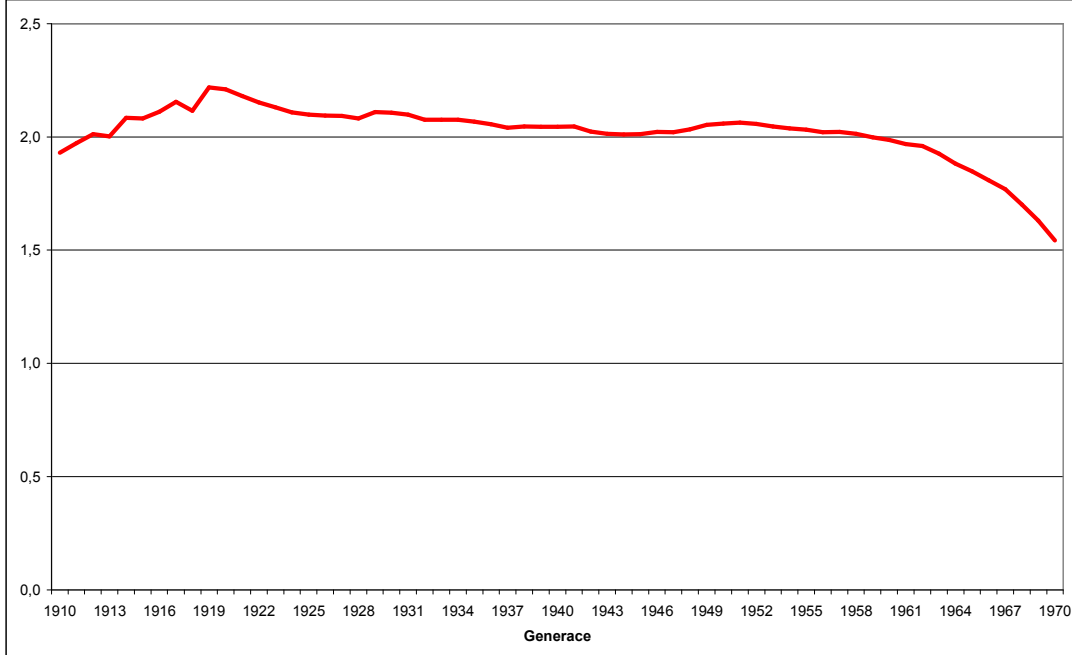
Mimo šedesátá léta dvacátého století se Česká republika až do devadesátých let dvacátého století řadila v evropském kontextu k zemím s vyšší úrovní plodnosti, koncentrací plodnosti do mladého věku žen (20-24 let) a velmi nízkým průměrným věkem prvorodiček (méně než 22,5 roku). Od devadesátých let výrazně klesla plodnost a narostl průměrný věk při narození prvního dítěte, tyto změny proběhly ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi neobvykle rychle (Kantorová, 2002) a Česká republika patří v současné době k zemím s jednou z nejnižších úrovní plodnosti v Evropě.

Období následující po druhé světové válce je charakteristické renesancí natality, avšak již koncem padesátých let stejně tak jako v jiných zemích tehdejšího východního bloku začalo docházet k omezování plodnosti, poválečný baby-boom zde nebyl tak dlouhý jako v zemích západní Evropy (viz Obrázek 6a). Na základě nepříznivého vývoje byla založena Státní populační komise (1956) s úkolem vypracovat pronatalitní populační politiku (Srb, 2004, s. 176). V průběhu šedesátých let došlo ke krátkodobému nárůstu plodnosti, který proběhl spolu se slibovanými, ale nerealizovanými propopulačními opatřeními a díky tomu, že do věku největší plodnosti vstupovaly silné ročníky žen narozených za okupace. V druhé polovině šedesátých let však plodnost opětovně klesala. Výsledky propopulačních opatření se dostavily po roce 1970. Na rozdíl od těch předešlých, byly výsledky těchto opatření poměrně dlouhé. Začalo docházet k nárůstu plodnosti, svůj vliv na to mělo i věkové složení populace, kdy do věku nejvyšší plodnosti nastoupily silné generace narozené v poválečném období. V roce 1974 se narodil maximální počet dětí (194 215), vysoká plodnost pak trvala až do roku 1979 (Ibidem, s. 185). V následujícím období už propopulační opatření ztrácela na účinnosti a v osmdesátých letech se hodnoty úhrnné plodnosti začaly trvale propadat pod záchovnou hranici 2,1 dětí na jednu ženu. V devadesátých letech pak došlo v České republice k dalšímu prudkému poklesu úhrnné plodnosti a její stabilizaci na velmi nízké úrovni, hluboko pod hranicí prosté reprodukce, na hodnotách označovaných jako *lowest low fertility* (hodnoty menší jak 1,3 poprvé v roce 1995). Ani v druhé polovině devadesátých let se situace nezlepšila, ani přesto, že se zvyšoval počet žen ve věku dřívější nejvyšší intenzity plodnosti (20-24 let) - do tohoto věku vstoupily generace žen narozených během populační vlny z poloviny sedmdesátých let (1973-1977). Důsledkem odkládání plodnosti došlo k dalšímu poklesu plodnosti, zatím nejnižší úhrnnou plodnost zaznamenala populace ČR v roce 1999 (1,13), kdy se narodilo 89 471, což představuje historické minimum počtu narozených dětí na území České republiky v období statistického sledování. V následujícím vývoji došlo k mírnému vzestupu intenzity plodnosti, ale stále s hodnotami hluboko pod hranicí prosté reprodukce.

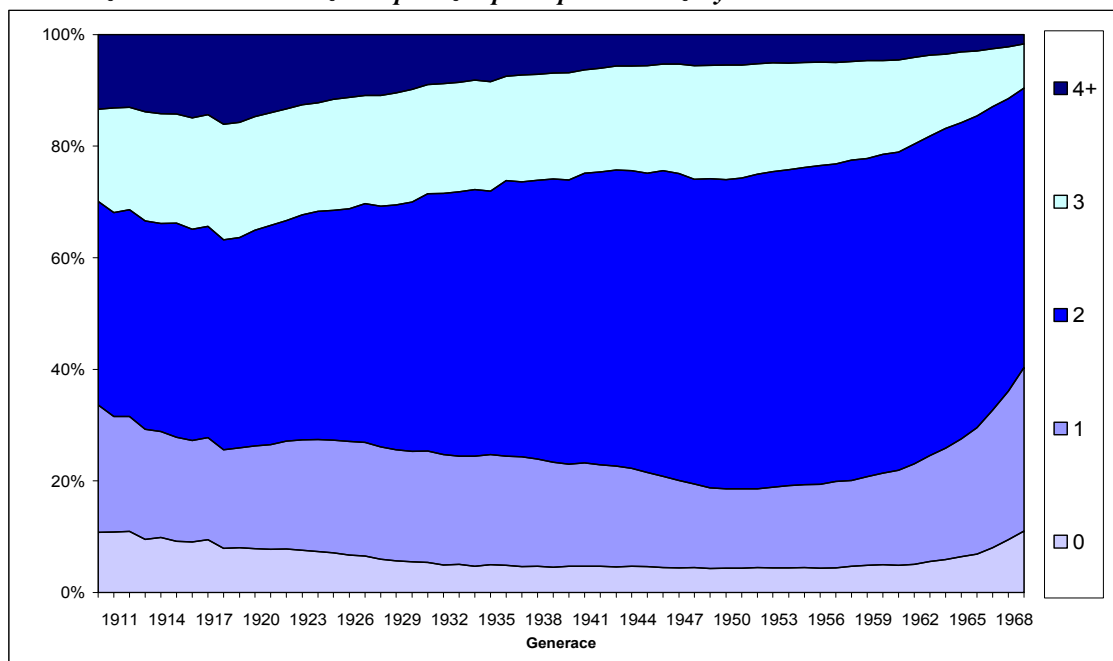
Hlubší vhled do celkové problematiky nám umožní znázornění kohortní plodnosti (viz Obrázek 6b), která vypovídá o konečném chování daných generací, a nejsou zde tak patrné vlivy vnějších podmínek jako u pohledu transverzálního. Jak je z obrázku patrné, úroveň konečné plodnosti byla v České republice po většinu poválečného období výrazně stabilizována na hladině prosté reprodukce (Rychtaříková, 2003). Průměrný počet dětí na jednu ženu neklesl pod hodnotu 2 až do generace 1959. Mírně rozšířenou reprodukci měly generace žen 1918-1921, maximální konečnou plodnost pak generace žen narozených v roce 1919 (2,22)

(Rychtaříková, 2004). Tyto plodnější generace prožily věk maximální reprodukce (20-35 let) v letech 1939-1954, kdy došlo dvakrát k oživení plodnosti, a to během druhé světové války s výjimkou roku 1945 a po válce v období baby boomu (Rychtaříková, 2004) (viz Obrázek 6a). U dalších generací byl pak zaznamenán určitý pokles v plodnosti, který změnila až opatření na podporu rodin s dětmi přijatá na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, která ovlivnila realizaci rodičovských plánů zejména žen narozených v letech 1948-1952 (Ibidem). Z těchto generací se pak narodilo nejvíce dětí ženám narozených v roce 1950. Zastavení poklesového trendu, resp. oživení plodnosti generací žen bylo patrné až do generace 1957. Později už efekt těchto opatření slábnul, neboť nebyla dále rozvíjena a docházelo k postupnému snižování plodnosti mladších ročníků. Mladší generace sice ještě plně nerealizovaly svou plodnost, ale je již zřejmé, že nejmladší generace nedosáhnou úrovně prosté reprodukce a jejich konečná plodnost bude citelně nižší; neboť zatímco ženy narozené v roce 1960 měly v průměru 1,79 dítěte při sčítání 1991, stejně staré ženy (generace 1970) měly při sčítání 2001 v průměru pouze 1,45 dítěte (Rychtaříková, 2004).

Jak je z dalšího obrázku (Obrázek 7) patrné, v populaci České republiky dominoval od druhé světové války až do počátku devadesátých let model dvoudětné rodiny (Rychtaříková, 2008). Největší podíl žen se dvěma dětmi byl zaznamenán u generace 1958 (56,24 %). Co se podílu bezdětných žen týče, tak u starších generací byl tento podíl kolem 15 %, v dlouhodobém pohledu se pak bezdětnost snižovala a klesla pod 10 % od generace 1926, minimum bylo zaznamenáno u generace 1949 (6,42 %). Více jak 10 % bezdětných zaznamenala až zase generace 1967. Podíl žen se třemi a více dětmi v čase plynule klesal. Určitý lokální nárůst podílu žen se třemi a více dětmi (více než 19 %) byl zaznamenán u generací 1947-1953. Věk maximální reprodukce těchto žen právě spadl do období nově přijatých propopulačních opatření, která měla tedy význam nejen na zvýšení intenzity rození druhých, ale do určité míry i třetích dětí (Rychtaříková, 2003, s. 257). Výše popsané trendy potvrzují, že starší ženy byly častěji bezdětné, ale rodily více dětí vyššího pořadí, kdežto ženy, které realizovaly plodnost v období socialismu ji realizovaly téměř všechny, ale se zaměřením hlavně na dvě děti.

Obrázek 6 a: Vývoj úhrnné (transverzální) plodnosti, ČR, poválečné období**Obrázek 6 b: Vývoj konečné plodnosti žen, ČR, generace 1910-1970**

Zdroj: Data ČSÚ: sčítání 2001, vlastní výpočty

Obrázek 7: Procentuální zastoupení žen podle počtu narozených dětí

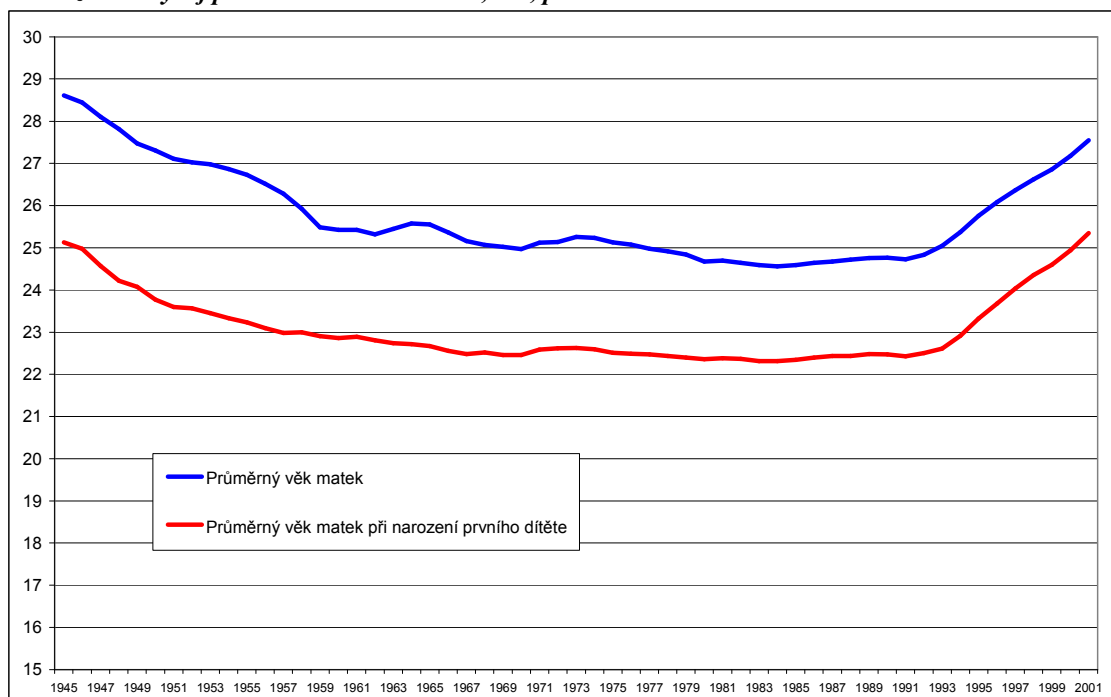
Zdroj: Data ČSÚ: sčítání 2001, vlastní výpočty

3.3.2b) Časování plodnosti

Mimo relativně vysokou úroveň plodnosti se reprodukce v zemích tehdejšího bývalého východního bloku včetně České republiky vyznačovala jejím velmi brzkým časováním. Mimo celkové společenské klima, kdy rodina představovala jednu z mála možností seberealizace a osamostatnění, a podpory populační politiky směrem k mladým manželstvím, k tomu svou měrou přispěla i tehdejší nedokonalá antikoncepce spjatá s nedostatečnou sexuální výchovou (např. Kantorová, 2002). Neplánovaná početí vznikla brzy po zahájení sexuálního života pak byla často legitimizována sňatkem (viz Obrázek 9).

Průměrný věk matek se tedy celé poválečné období až do počátku devadesátých let snižoval (Obrázek 8). Průměrný věk při narození prvního dítěte se stabilizoval kolem 22-23 let, plození dalších dětí následovalo za nedlouhou dobu, meziporodní intervaly byly krátké.

V 90. letech došlo k rychlému zvyšování průměrného věku matek při narození dítěte, jež bylo nejvýraznější u žen, kterým se narodilo první dítě. Průměrný věk prvorodiček se navýšil o dva až tři roky, ale stále ještě jsou ženy v České republice při narození prvního dítěte o několik let mladší než v jiných evropských populacích (s výjimkou ostatních postkomunistických zemích) (Kantorová, 2002). K největšímu poklesu plodnosti došlo u věkové skupiny 20-24 let, jejíž hodnota se snížila z 0,91 v roce 1986 na 0,23 v roce 2006 (Rychtaříková, 2008). Nejvyšší míry plodnosti se začaly koncentrovat do věkové skupiny 25-29 let (téměř 40 % z úhrnné plodnosti) a do věku 30-34 let (necelých 30 %) (viz Přílohy Obrázek 14a, 14b) (Rychtaříková, 2008).

Obrázek 8: Vývoj průměrného věku matek, ČR, poválečné období

Zdroj: Data ČSÚ

3.3.2c) Vývoj mimomanželské plodnosti v České republice

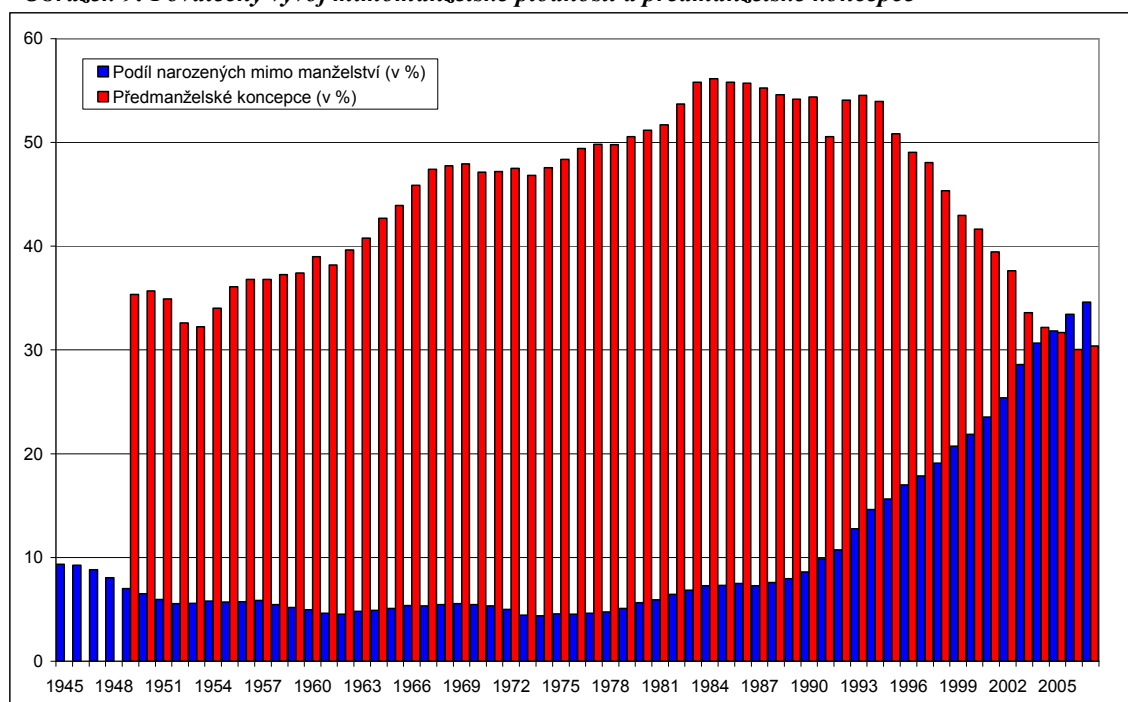
Česká republika měla tradičně nízký podíl dětí narozených mimo manželství, významný nárůst byl zaznamenán až spolu s devadesátými léty dvacátého století, kdy po celé období podíl mimomanželsky narozených postupně rostl, až na hodnoty kolem 25 % (2002), což jsou ukazatele podobné zemím jako Německo či Nizozemsko. Vznikala tedy otázka, zda se mění rodinné orientace českých žen tak, jak tomu bylo v šedesátých letech 20. století v západní Evropě, či zda jde o jiné specifické chování české populace.

V České republice se po druhé světové válce podíl dětí narozených mimo manželství významně snížil oproti situaci za první republiky (12 %). Česká republika nezaznamenala během socialistické éry vzestup mimomanželské plodnosti, hodnoty se stabilizovaly na nízké úrovni kolem 5 % (viz Obrázek 9). Od roku 1958 k nízké úrovni mimomanželské plodnosti jistě přispěla i možnost umělého ukončení těhotenství na žádost ze sociálních důvodů, neboť jednou z okolností, která získání povolení k ukončení těhotenství usnadňovala, byl právě rodinný stav (to, že žena nebyla vdaná). Pro nízkou úroveň mimomanželské plodnosti však byly zřejmě rozhodující sňatkové poměry: většina neprovdaných žen se i po nepředpokládaném otěhotnění stačila do termínu porodu provdat (Fialová, 2007). Toto potvrzuje i obrázek 9, kde je patrný dosti vysoký podíl dětí narozených do devíti měsíců po sňatku, v 70. letech se takto rodila více jak polovina dětí. Vůbec nejnižší byl podíl dětí narozených mimo manželství v roce 1974 (4,3 %). Není náhodou, že to bylo v roce, kdy v ČR vrcholila natalitní vlna, k jejíž výši nezanedbatelně přispěly výhody poskytované manželským párům (Ibidem). Od roku 1975 se podíl mimomanželsky narozených sice mírně, ale trvale zvyšoval, do roku 1989 na 8 %. V devadesátých letech pokračoval trend vzestupu podílu dětí narozených neprovdaným matkám: podíl se zvyšoval takřka pravidelně a v roce 2006 již přesáhl 33 %. Ale autoři se

shodují, že k této vysoké úrovni se dosahuje spíše než růstem intenzity plodnosti nevdaných (svobodných) žen změnou struktury podle rodinného stavu (Rychtaříková, 2007). Určitým způsobem má vliv na strukturu narozených dětí sociální politika při systému rozdělování výše sociálních dávek podle rodinného stavu a například v podmínkách ČR zvýhodňující matky samoživitelky. V této souvislosti upozornila Profesorka Rychtaříková (2007) také na skutečnost, že k vzestupu podílu narozených mimo manželství přispěly zvláště děti žen se základním vzděláním, tj. žen, které se obtížněji uplatňují na trhu práce a sociální dávky pro ně mohou být při ztrátě zaměstnání velice výhodné (Fialová, 2007). Tato autorka též poukazuje na skutečnost, že spolu s rostoucím vzděláním roste i důraz na tradičnější chování a silnější preference manželství legalizovaného sňatkem v podmínkách České republiky (Rychtaříková, 2008).

Podíváme-li se na vývoj intenzit plodnosti svobodných žen v závislosti na věku, tak až do poloviny 90. let nevykazoval žádnou změnu (Rychtaříková, 2007). Nejčastěji se rodily děti svobodným ženám ve věku 25-29 let, od konce devadesátých let tato intenzita určitým způsobem narostla, ale zvýšila se intenzita plodnosti zejména svobodných žen ve vyšším věku - 30-34 a 35-39 let (viz Přílohy, Obrázek 15) (Rychtaříková, 2007; Fialová, 2007).

Obrázek 9: Poválečný vývoj mimomanželské plodnosti a předmanželské koncepce

Zdroj: Data ČSÚ

Kapitola 4

Plodnost ve vztahu město vs. venkov vs. suburbia

Jedním z diferenciacních faktorů plodnosti je bezesporu velikostní kategorie obce. Jak mnohé studie a empirická data dokládají, existuje zde negativní korelace, tedy s rostoucí velikostní skupinou obce klesá intenzita plodnosti a naopak (Kraus, 2003). Tato kapitola se snaží poskytnout určité vysvětlení, proč tomu tak je. Je nízká plodnost ve městech dána jejich specifickou skladbou obyvatel, či daný charakter prostředí vede ke odlišnému chování? A jak je to s plodností v zázemí měst? Nejprve je nastíněna problematičnost samotné definice města, posléze je vytyčena otázka, zda vůbec existují nějaké specifické formy života ve městech (resp. na venkově, v suburbiích) a jaké faktory toto ovlivňují a v závěrečné kapitole tohoto oddílu je konzultována otázka aplikace výše uvedeného na diferenciaci intenzity plodnosti.

4.1 Otázka definice města, zázemí, venkova

Jedním z kritérií pro určení charakteristik obcí je jejich členění na obce městské a venkovské. Samo rozlišení městských a venkovských obcí však není jednoduché. Každý systém osídlení je totiž do značné míry specifický (ČSÚ, 2004). Obecná, téměř všezahrnující definice města by mohla být například následující: „jedná se o specifický sídelní útvar, který je charakterizovaný souborem určitých znaků, které je odlišují od vesnice. Těmi jsou: relativní velikost, vysoká hustota a kompaktnost zástavby, vysoká koncentrace a značná hustota obyvatel, specifická demografická, sociální a profesní skladba obyvatel, koncentrace správních, řídicích a obslužných funkcí přesahujících svým vlivem rámec města, vysoká vnitřní různorodost (ve smyslu funkční diferenciaci) a komplexnost (ve smyslu funkční integrity rozmanitých dílčích prvků) a z toho všeho vyplývající specifický městský způsob života, charakterizovaný zvláštní kvalitou, koncentrací a intenzitou rozmanitých forem společenských vztahů“ (Sýkora)

Podle doporučení pro sčítání lidu a domů 2000 v regionu Evropské hospodářské komise, zpracovaném v rámci Světového programu sčítání lidu a domů 2000 se definovaly městské oblasti jako obce s 2 000 a více obyvateli a venkovské oblasti jako obce s méně než 2 000 obyvateli (ovšem s tím, že některé země mohou definovat městské oblasti jinými způsoby). Český zákon o obcích (128/2000 Sb.) v § 3 odstavci 1 říká, že městem je obec, která má alespoň 3 000 obyvatel, pokud tak stanoví předseda Poslanecké sněmovny po vyjádření vlády. Podle tohoto výkladu (městy se staly i menší obce, které měly statut města již před

nabytím účinnosti tohoto zákona) existovalo v ČR k datu sčítání 1.3. 2001 522 obcí se statutem města (s městským úřadem) (ČSÚ, 2004).

Na první pohled jednoznačné vymezení města podle počtu obyvatel je značně diskutabilní. Jsou města sídla, kde trvale žije 1000, 2000 nebo 5000 obyvatel? Jak je to se sídly malými, která mají právě statut města? Kam zařadit velké venkovské obce s více než 10 000 obyvateli známé z jižního Slovenska nebo Maďarska (Horská, Maur, Musil, 2002, s.9)? Navíc srovnají-li se civilizačně odlišná území, nemusí vždy stejný počet obyvatel znamenat totéž. Lze například obce s 5000 obyvateli v České republice nebo Belgii považovat za stejné jednotky jako obdobné obce v Indii či Nigérii? Stejně tak sídla s více jak 100 000 obyvatel v průmyslových zemích se liší od stejně velkých sídel v polofeudálních zemích apod. (Ibidem, str.10). Podíváme-li se na definice městských sídel pouze v rámci Evropy, tak už jen zde je možné spatřit velké rozdíly. Například v Řecku jsou za městské považovány ty obce, jejichž největší centrum dosahuje velikosti 10 tisíc obyvatel a více, obdobná situace je v Portugalsku, kde hranice 10 tisíc určuje městskost pro celou aglomeraci. Ve Francii je dostačující počet 2 tisíce obyvatel aglomerace, ovšem za podmínky, že se jedná o souvislou zástavbu, kde vzdálenost mezi domy je menší než 200 metrů. Nejnižší hranici v Evropě nacházíme v Norsku a na Islandu, kde jsou za městské považovány sídla od 200 obyvatel výše. Některé státy rozdělení na městské a neměstské neudávají, popřípadě berou za města administrativně určená sídla (Demographic Yearbook (2001: 22); in: Šimon, 2006). Z výše uvedeného plyne, že kritérium počtu obyvatel pro vymezení městských a venkovských obcí je značně problematické.

Problematická je též otázka stanovení samotných hranic města. V období středověku bylo město jasně definováno hradbami, kdežto v současnosti především u větších měst je obtížné stanovit prostorovou hranici. Tu můžeme vymežit jednoduše na základě administrativních hranic obce, nebo jiného územně-správního celku; dalším způsobem je morfologické vymezení, tedy vymezení města jako kompaktního celku na základě sledované zastavěné plochy; anebo z hlediska funkčního – na základě vztahů uvnitř městského systému (podle denní dojížděky za prací apod.) (Sýkora). Při vymezení městských území jsou nejčastěji používány administrativní hranice, především z důvodu dostupnosti dat za tyto jednotky.

Procesy metropolizace, suburbanizace a růst geografické mobility mají za důsledek prostorové „rozlití“ měst. Vymezení „městského“ se tedy v současnosti neváže často pouze na samotné město, ale na koncentrační areály (viz Hampl 1987: 59-72) či metropolitní území (Šimon, 2006). Vymezení metropolitní oblasti je obdobně problematické jako vymezení města. Často používaná definice stanovuje metropolitní oblast jako území se 100 tisíc a více obyvateli, v němž je alespoň 1 město nebo souvislá městská oblast s 50000 nebo více obyvateli a přilehlé administrativní jednotky, které mají metropolitní povahu (Horská, Maur, Musil, 2002). Stejně tak jako v případě vymezení města i zde je však pouze velikostní kritérium značně problematické a je dobré brát v potaz i další charakteristiky daného území. Například v roce 1961 geografové z čs. Akademie věd stanovili metropolitní oblast na základě velikosti populace, ekonomické struktury (méně než 15 % osob pracujících v zemědělství) a kompaktnosti zastavěné plochy (více než 200 obyvatel na kilometr čtvereční a více než 100 obyvatel na hektar zastavěné plochy). O něco později definoval Český statistický úřad aglomerované obce jako ty, co jsou funkčně spojeny s většími obcemi a mají: více jak 2000

obyvatel, populační hustotu zastavěné plochy vyšší než 70 obyvatel na hektar, minimálně 10 % domů, které mají 3 a více oddělených bytů a minimálně alespoň některá část obce musí být vybavena pitnou vodou a kanalizací. Profesor Korčák vytvořil v roce 1966 čistě morfologické kritérium, kdy stanovil tzv. „areály maximálního zalidnění“. V osmdesátých letech analyzovali Hampl, Gardavský a Kühnl (1987) celý systém osídlení a definovali urbanizované oblasti jako funkční systémy jádrových měst a okolních oblastí. Urbanizované oblasti pak byly založeny na měření vzájemných vazeb (zejména dojížděky) mezi jádrovým městem a okolními oblastmi (Kostecký, Čermák, 2004, str.13-14). Zóny vlivu jádrového města na okolí je pak možno specifikovat z hlediska vazby samotného obyvatelstva na dané centrum (např. dle denní dojížděky), ale též na základě nepřímých vazeb zahrnujících cirkulaci myšlenek a produktů (Kish, 1954, str.390). Pro stanovení sfér působnosti daného města se pak často vymezují koncentrické zóny kolem jádra, kdy se předpokládá větší vliv v bližších zónách a klesající vliv spolu se vzdáleností od centra (Mc Kenzie (in Kish, 1954, str. 388), přičemž se předpokládá, že u větších měst bude sféra působnosti rozsáhlejší, ale též diferenciace v rámci zón větší (Kish, 1954, s. 388).

Podíváme-li se na některé konkrétní případy z českého prostředí, tak například Kostecký a Čermák ve své studii z roku 2004 vymezují metropolitní oblast (kvůli mezinárodní srovnatelnosti s ostatními studiemi v rámci daného projektu) minimálním počtem obyvatel 200 tisíc (jádrové město a přilehlé oblasti). Studie se tedy týkala pouze Prahy, Brna, Ostravy a Plzně, i když si jsou autoři jisti, že k metropolizačním procesům dochází i v jiných městech. Jako suburbánní oblasti pak byly vymezeny obce na základě denní dojížděky, kdy vnitřní zónu tvořily obce s více jak 40 % dojíždějících, vnější zónu obce s 30-40 % obyvatel, kteří denně dojížděli do jádrového města (Ibidem, str. 15-18). V jiné své studii Čermák (2005) vymezil suburbánní zázemí hranicemi příslušných okresů. V případě Prahy šlo o okresy Beroun, Kladno, Mělník, Praha-východ a Praha-západ; v případě Brna o Brno-venkov, Blansko a Vyškov; v případě Plzně o Plzeň-sever, Plzeň-jih a Rokycany; u Českých Budějovic, Pardubic, Liberce, Hradce Králové a Zlína pouze hranicemi okresu, ve kterém leží jádro aglomerované oblasti (Čermák, 2005).

Dalším ze způsobů vymezení obcí na městské a venkovské je jejich funkce. V tomto pojetí jsou města určitými funkčními centry a příjemcem služeb jsou ostatní sídla v zázemí a jejich obyvatelé (Šimon, 2006). Carter (1995) přisuzuje městům tři základní funkce – střediskovou, speciální a transportní. Středisková funkce je chápána v tom smyslu, že města poskytují svému zázemí většinu služeb v širším slova smyslu; speciální funkce jsou takové funkce, které neslouží přímo zázemí, ale jejich působnost je buď širší než zázemí města (například průmyslová výroba pro národní či mezinárodní trh), nebo užší než zázemí města (například drobné výroby obsluhující jen část města) (Šimon, 2006). Co se týče chápání transportní funkce, tak město je zde charakterizováno jako „prostředník“ v dopravě na větší vzdálenost. W. Sombart je autorem duálního členění funkcí města na město-tvorné a město-obslužné (Carter 1995: 106). Město-tvorné (stadegrunder) můžeme označit jako primární, protože produkuje zboží pro export a tím vytváří růst samotného města a také přispívá národní ekonomice, je vyjádřeno toky zboží a kapitálu mezi městem a ostatními celky. Oproti tomu město-obslužné (stadefuhler) představuje služby pro lokální, vnitřní požadavky města (Ibidem).

4.2 Vymezení obcí z hlediska specifického životního stylu

4.2.1 Životní styl město versus venkov

Zejména sociologické práce staví rozlišení města a venkova na základě kultury či životního stylu v daných lokalitách. Při určitém zjednodušení lze konstatovat, že existují dva základní diskurzy ohledně specifického životního stylu. První z nich připisuje odlišný životní styl ekologickým či residenčním charakteristikám daného prostředí, druhý spíše faktorům sociální struktury a charakteristikám jedinců, kdy odmítá uvedený geografický determinismus a tvrdí, že prostředí neformuje jedince, ale že specifický způsob života je dán věkem, příjmem, zaměstnáním, vzděláním aj. charakteristikami jedinců (Tallman, Morgner, 1970).

První názorový proud zejména okruhu autorů tzv. chicagské školy tvrdí, že městská společnost se nejvíce podobá tzv. „Gesellschaft“ Ferdinanda Tönniese, venkovská má pak aspekty „jeho“ „Gemeinschaft.“ Tento německý autor vytvořil klasickou sociologickou dichotomii tradiční versus moderní společnost. V jeho pojetí Gemeinschaft (pospolitost) versus Gesellschaft (společnost), založené na dvou odlišných typech lidské vůle *wesenwille* (bytnostná, přirozená, organická vůle, vůle, která plyne z hloubi lidského já) a *willkur* (libovůle, zvůle, svévole). V tradiční společnosti převládá prvně jmenovaná vůle, kdy jedinci jednají na základě hlubokých, vnitřních potřeb, v „jedinci jedná příroda“, vše je autentické a přirozené (Jerkowitz, Schneider, Brunzel, 2007). Vztahy nejsou účelově racionální, ale jejich základem je obecná závislost mezi lidmi plynoucí z rodových vlastností, jedinci mají společnou práci a jednotný způsob myšlení, dochází k přímému uznávání jedinců mezi sebou, nástrojem společenské kontroly zde jsou zvyky a tradice, lidé se při svém jednání řídí náboženskou vírou. V moderní společnosti (Gesellschaft) pak jedinci žijí a bydlí vedle sebe, ale nejsou nijak vzájemně spjati. Základem jednání jsou vnitřní potřeby a vnější cíle, kdy lidé se dávají dohromady zejména za účelem uspokojení určitých potřeb. Vztahy jsou sekundárního rázu, založeny na směně materiálních statků, kalkulaci, mohou být napjaté a nepřátelské, nástrojem kontroly je zformalizované právo. (Sedláček, Jan).

Většina urbánních sociologů pak v souladu s Tönniesovými názory podporuje dichotomii město versus venkov, kdy specifické chování ve městech, resp. na venkově připisují vlivu charakteru daného prostředí. Hovoří o tom, že růst počtu obyvatel ve městech vede k posilování účelových skupin a naopak zániku lokálních komunit, k posilování role asociativních vztahů, které jsou neosobní, povrchní a přechodné, k růstu významu nepřímých komunikací a informací (VSS, str 1359). Německý psycholog Georg Simmel se ve své stati z roku 1901 (*The metropolis and mental life*) zabýval otázkou, jak se jedinec přizpůsobuje městskému prostředí. Tvrdil, že ve městech dochází k zintenzivnění nervové činnosti, které vyplývá z neustálého a nepřerušovaného toku vnějších podnětů. Dále tvrdil, že vztahy ve městě jsou více anonymní, neosobní a účelové, městský člověk reaguje více rozumem než emocionálně (Sýkora). Robert Ezra Park (1925) v souladu s výše uvedenými tendencemi popsal vztahy ve městě asi následovně: růst měst je doprovázen nahrazením primárních osobních vztahů sekundárními nepřímými vztahy mezi jednotlivci. Fyzické kontakty jsou ve městě sice častější a bližší, ale sociální vzdálenost se zvyšuje, nebo spíše transformuje z osobních vztahů na vztahy

profesionální. Asi nejčastěji uváděnou prací zabývající se městským způsobem života je eseje Louise Wirtha z roku 1938 (*Urbanism as a way of life*). Tento autor zastává stanovisko, že existuje charakteristický městský hodnotový systém a způsob života, který plyne z vlastností samotného města (Lewis, Maund, 1976). To definoval jako velké, hustě osídlené, nepřetržitě (trvale) osídlené a sociálně různorodé sídlo, společenské vztahy uvnitř města jsou pak determinovány těmito jeho charakteristikami (Wirth, 1938, s. 8). Čím více jedinců dle Wirtha, tím větší je jejich variabilita, tím větší množství charakterů, kultur, zaměstnání, idejí v dané společnosti. Vzhledem k velkému množství jedinců jsou přímé kontakty se členy společnosti nemožné, intimní kontakty jsou řídké a převládají tzv. „segmentalizované“ lidské vztahy, čímž je míněno to, že jedinci vstupují do kontaktů s druhými pouze na základě jejich vybrané role, která slouží k uspokojení vzájemných aktuálních potřeb. Jedinec je pak pro uspokojení většiny potřeb závislý na větším počtu lidí než lidé na venkově, vztahy jsou tak účelové, sekundárního charakteru, neosobní, povrchní a pomíjející (Ibidem, s. 12,13). Co se vysoké koncentrace jedinců na jednom místě týče, tak ta vede pod vlivem zvýšené konkurence k rostoucí diferenciaci a specializaci členů této společnosti. Fyzická blízkost, ale na druhou stranu přetrvávající sociální distance posiluje soutěživost, expanzi a vzájemné využívání členů společnosti. Nástrojem sociální kontroly tak musí být formalizované právo. K nalomení stávající sociální struktury a norem, zvýšené mobility, nestabilitě a nebezpečí též přispívá velká heterogenita členů městské společnosti (Ibidem, str. 17).

Protilehlým diskurzem pro urbanitu a městský způsob života je venkov, tradiční způsob života (Jetzkowitz, Schneider, Brunzel, 2007, str.149). Myšlenku jedinečnosti venkovského života rozvíjejí zejména sociální antropologové. Například Robert Redfield (1947) studoval venkov a jeho obyvatele a stavěl jejich charakteristiky do protikladu k moderní městské společnosti. Vytvořil určitý ideální typ venkovských populací, které definoval jako malé, izolované, homogenní (ve smyslu distribuce znalostí, hodnot, společenských funkcí) a méně vzdělané (Redfield, 1947, s. 293). Existuje zde však mnohem vyšší smysl pro skupinovou solidaritu než u populací městských. Vazby a chování mezi jedinci jsou více tradiční, spontánní, nekritické a osobní. Zdejší soudržnost je pak spíše dána zavedenými zvyklostmi než formálně danými zákony. Vztahy jsou více založené na rodinných a náboženských principech a lokální kultuře (hodnotách) (Ibidem, s. 295). Jiní autoři definovali venkovský život (a životní styl) jako autentický, pravdivý, v prostředí relativně malé a soudržné komunity (Sadowsky, 1998, Zimmermann, 2001, in: Jetzkowitz, Schneider, Brunzel, 2007, st. 149). Výše uvedené ideální typy venkovského života existují v čisté podobě v moderní industriální společnosti jen zřídka, ale podstatné zůstává to, že existuje samotná idea, podle které pak lidé směřují své chování a může tak být důležitým motivačním faktorem pro stěhování z města do jeho zázemí či přímo na venkov (Jetzkowitz, Schneider, Brunzel, 2007, s. 150).

Mnoho autorů poukazuje na stále se zvyšující urbanizaci venkova, vlivem níž se stírá klasická dichotomie město versus venkov. Proces urbanizace začal spolu s industrializací a vše je spjato s intenzifikací městského způsobu života do rurálních oblastí, kdy zde dochází k difúzi městských způsobů chování a myšlení (Lewis, Maund, 1976, str.17). Někteří autoři pak v této souvislosti poukazují na to, že neexistuje přesné vymezení městského, jak o tom hovořil například Louis Wirth, ale určité kontinuum od venkovského k městskému (kdy suburbia jsou

někde uprostřed) (Lewis, Maund, 1976, str.18). Jiní kritikové (např. H.J. Gans) zdůrazňují to, že výše uvedená specifika chování městského člověka jsou zejména obraz průmyslově-městské společnosti s jejími ekonomickými a sociálními vztahy než obraz města samotného (VSS, str. 1359). Pro pochopení městského stylu života je pak rozhodující nadřazenost hodnot vyplývajících z peněžní ekonomiky nad tradičními sociálními hodnotami (Sýkora). Významný španělský sociolog Manuel Castells hovoří o mýtu městské kultury (VSS:1358). R.E.Pahl zas poukazuje na to, že městská kultura je konglomerátem několika kultur a nikoli tedy něčím specifickým (VSS, str. 1358); že ve vyspělých industriálních společnostech existuje „Gemeinschaft“ uvnitř „Gessellschaft“ a naopak (1970a; in: Šimon, 2006). Pahl považuje hledání rozdílných zákonitostí v sociálních vztazích v závislosti na geografickém prostředí za zbytečné. Doslovně říká: „Městské“ („urban“) je v urbanizované společnosti všude a nikde; město nemůže být definováno a to ani metodami urbánní sociologie“ (Pahl (1970c: 209); in: Šimon, 2006). Místo městských a venkovských hodnot pak tento autor navrhuje koncept lokálních a národních hodnot (Lewis, Maund, 1976, str. 19). Venkovské hodnoty jsou svou povahou, svým původem lokální, každá rurální komunita má svůj soubor těchto hodnot, často daných geografickou polohou se svými vlastními pravidly a sankcemi. Do nich ale stále více zasahují národní neboli městské hodnoty, které jsou více uniformní, nezávislé na geografické lokalitě a založené na materiálním úspěchu. Spolu s urbanizací dochází k nahrazování lokálních hodnot právě hodnotami národními (Lewis, Maund, 1976, str. 20). Rozdíly mezi způsobem života v jednotlivých typech sídel lze proto interpretovat spíše jako důsledky příslušnosti k jednotlivým sociálním vrstvám a skupinám a fázím životního cyklu. To platí zejména o společnostech vysoce urbanizovaných, ve kterých téměř všichni lidé žijí v městském prostředí (VSS, s.1359). Směr kauzality je pak obrácený, není to tedy daná lokalita, která formuje specifické lidské chování, ale koncentrace lidí s podobnými ekonomickými, sociálními či demografickými charakteristikami, které pak mají vliv na charakter daného místa (Lewis, Maund, 1976, s. 19).

4.2.2 Životní styl město versus zázemí

4.2.2a) Otázka životního stylu v suburbíích

Spolu s narůstajícími suburbanizačními procesy si začalo mnoho autorů klást otázku, zda i v suburbíích existují nějaká specifika, zda se dá hovořit o charakteristickém životním stylu v zázemí měst. Jsou zdejší charakteristiky spíše blízké městu či venkovu? Na jednu stranu zde zanikají lokální (venkovské) hodnoty vlivem difúze městských funkcí, městského životního stylu, na druhou stranu jedinci stěhující se na předměstí tímto aktem určitým způsobem demonstrují odklon od městského a příklon k tradičnímu, venkovskému způsobu života a odpovídajícím hodnotám (Fava, 1956, s. 37). Přizpůsobují suburbanizující se svůj životní styl životním podmínkám v novém bydlišti, příp. je jim to vůbec charakterem daného prostředí umožněno, nebo sami ovlivňují charakter těchto lokalit? Stejně tak jako v případě měst či venkova, zde existuje základní konceptuální rozpor, zda dané prostředí se svými vlastnostmi formuje jedince, či jedinec se svými specifickými vlastnostmi má vliv na charakter dané lokality a utváří ji. Většina amerických studií poukazovala zejména na specifickou skladbu obyvatel suburbíí, kdy zde převládají osoby spadající do střední až vyšší příjmové třídy, složení

obyvatelstva je homogenní, najdeme zde zejména rodiny s dětmi, a v suburbiih tak převládá reprodukční a socializační funkce (Fava, 1956, s. 34). Co se kvality prostředí týče, tak převládají rodinné domy, nízká hustota zástavby a otevřený prostor (Ibidem, s. 35), což opět kontrastuje s charakteristikami města. Dle některých autorů zde proto nalezneme relativně vysoký stupeň sousedských a ostatních neformálních vztahů, které přirozeně plynou z daného fyzického prostředí a z uvedené specifické skladby obyvatelstva (Fava, 1956). Jiní autoři však tvrdí v souvislosti s přetrvávajícím dojížděním obyvatel suburbiih do jádrových měst přímý opak a otázka existence komunity v zázemí měst zůstává značně diskutabilní. Jaký je tedy suburbánní způsob života? Je spíše blízký venkovskému či naopak městskému životnímu stylu, nebo negativně kontrastuje s oběma uvedenými a vytvořila se zde specifická forma života? Pro odpověď na tuto otázku je možné vytyčit tři základní koncepty, jak tomu učinili například Lupi a Mustered (2004), když operují se: 1) ztracenou komunitou (*community lost*), 2) zachráněnou komunitou (*community saved*) a 3) transformovanou komunitou (*community transformed*).

Pojem ztracené komunity použil H. Whyte ve své studii *The Organisation Man* (1965), kde se snažil popsat typického obyvatele suburbiih. Ten je pro něj značně individualizovaný, bez žádných kořenů, znužený, opuštěný, odcizený a dehumanizovaný (Whyte, 1965, in: Lupi, Mustered, 2004, s. 6). Typická rodina žijící na předměstí má podle něj dvě děti, které ale ve vysněném domě nejsou šťastné, stejně tak jako jejich rodiče. Muži dojíždějí za prací a z žen se stávají tzv. zelené vdovy (Ibidem). Obdobně Bauman (2002) či Beck (2004) hovoří o moderních mobilních jedincích jako o nezakotvených, vymístěných, se ztrátou sociálního i fyzického prostoru, v kterém by se mohli ukotvit (Potočný, 2006, str. 34). I jiní autoři z akademických kruhů potvrdili argument pro ztracenou komunitu. Riesman zdůrazňuje individualismus, konsumerismus a kulturní krizi, Jackson zas hovoří o „zprivatizovaném“ společenském životě a ztrátě vazeb, zájmu a zodpovědnosti k prostředí, ve kterém jedinci žijí – jak z hlediska funkčního tak emocionálního (Jackson, 1985, in: Lupi, Mustered, 2004, Potočný, 2006, s. 10). Suburbia mají dle těchto autorů ještě horší postavení než města, která se díky určité dynamice v nich probíhající mohou ze sociálních problémů vymanit. Kdežto na předměstích se dle autorů veškerá kreativita, individualita, smysl pro kvalitu a krásu pod vlivem masové produkce a monotónního prostředí stírají. Vlivem automobilizace zmizel v suburbánních oblastech hlavní rys městského prostředí: život na chodnících a předzahrádkách, vymizela i charakteristika města jako místa, ve kterém je běžné potkávat cizince (Richard Senett, in: Potočný, 2006, str. 10). Izolované suburbánní komunity jakékoli potkávání cizinců vylučují, Jackson hovoří o suburbánní ulici jako o místě bez ducha a života (Ibidem). podobně Kunstler (1993) či Auge (1995) o místech bez jakékoli identity (*non-places*), o prostředí bez historie a tradice (in: Lupi, Mustered, 2004).

Otázka ztracené komunity byla zejména v západních společnostech hojně diskutovaná a dostala se do širšího podvědomí, měla svůj vliv i na politiku či urbánní plánování. Brzy ale autoři začínají hovořit o mýtu ztracené komunity (např. Berger, 1960; in: Lupi, Mustered, 2004) a objevují se studie, kde se ztracená komunita zpochybňuje a naopak se potvrzují tendence k posilujícím se vazbám v rámci suburbánních komunit a hovoří se o tzv. zachráněné komunitě. Herbert Gans (1967) tvrdí, že pokud jde o sociální, ekonomické, demografické charakteristiky obyvatel suburbiih, tak se ničím neliší od obyvatel měst. Zdůrazňuje volbu jedinců a s ní spjaté

provenkovsky orientované hodnoty u obyvatel stěhujících se na předměstí, což implikuje pozitivní vztah k danému místu a tendenci nějakým způsobem se i zde realizovat. Blauw (1986) tvrdí, že obyvatelstvo suburbánních zón má více společenských kontaktů než městské obyvatelstvo, neboť si jednak zachovává vztahy s blízkými a rodinou mimo místo svého pobytu, ale klade též důraz na lokální kontakty. Bells (1958) též zdůrazňuje „*familism*“ čili prorodinně orientované hodnoty obyvatel suburbií oproti kariérismu jedinců ve městech (Lupi, Mustered, 2004).

Konceptu zachráněné komunity je vytýkáno to, že život na předměstích příliš ztotožňuje s Tönniesovým pojetím *Gemeinschaft* (viz výše). Toto se snaží napravit koncept tzv. transformované komunity. Lidé při stěhování na předměstí plní své touhy po bydlení v příjemném, rurálním prostředí, ale rozhodnutí jsou založena hlavně na individualistických a praktických potřebách, kdy aktéři hledají příjemné místo pro bydlení se svou rodinou (nikoli sousedy). Baumgartnerová (in: Potočný, 2006, s. 10) přímo hovoří o amerických suburbiích jako zdrojích atomizované izolace a „morálního minimalizmu,“ pramenící z nezájmu o sousedy i občanský život. Autoři podporující myšlenku transformované komunity zdůrazňují, že lidé, kteří se stěhují na předměstí, kladou velký důraz zejména na soukromí, individualismus, morální pořádek a bezpečí. Některé empirické studie (Richards, 1990; Baumgartnerová, 1988, in: Lupi, Mustered, 2004) potvrzují, že suburbánní komunity jsou založeny na principech pokoje a ticha, kdy jakékoli neznámé elementy jsou považovány za nepatřičné, narušující stávající pořádek. Spolu s měnící se pozicí některých příměstských zón, kdy dochází k určité urbanizaci suburbií (zejm. v Evropě, kde je kompaktnější zástavba (Masotti and Hadden, 1974, in: Lupi, Mustered, 2004)), dochází k určité transformaci suburbánních zón a v rámci snahy o zachování „nedotčeného,“ „tichého“ území se mnohdy vytváří tzv. *gated communities*. V těch jsou pak sociální vazby až na druhém místě, nebo vznikají pouze dočasně a jako reakce na problémové situace (Beck, in: Potočný, 2006, s. 10), prvotní zůstává snaha o vysněný život v pokoji, tichu a bezpečí (Lupi, Mustered, 2004). Absence rozdílů mezi jedinci pak vytváří uklidňující pocit a dojem sounáležitosti, homogenní prostředí tiší bezprostřední obavy. „...nepřítomnost jinak myslících, jinak jednajících a jinak vypadajících sousedů se intenzivně chápe jako záruka jistoty. Uniformita plodí konformitu, avšak druhou tvář konformity je netolerance“ (Bauman, 1999, in: Potočný, 2006, s. 11). Čím efektivněji se daří eliminovat odlišnosti, tím více obav vzbuzují setkání s cizinci (Ibidem).

4.2.2b) České prostředí a suburbanizace

Co se českého poválečného vývoje týče, tak se suburbanizací a jiným přirozeným vývojem měst to bylo o něco komplikovanější než například v západní Evropě. Vnitřní stěhování obyvatel bylo dáno jednak poválečným odsunem obyvatelstva německé národnosti z pohraničních oblastí, jednak specifickými administrativně plánovacími formami řízení, kdy se z centra rozhodovalo o rozmístování pracovních příležitostí a nové bytové výstavbě (Čermák, 2005, s. 169). Byla posilována již tak hustá síť malých měst a městeček. Významnou roli v tomto směru sehrála tzv. středisková soustava osídlení, jejíž koncept se stal od sedmdesátých let důležitým nástrojem plánovitého rozvoje malých a středních měst bez adekvátního koncepčního řešení pro velká města (Ibidem, s. 170). To mělo vliv na vývoj počtu

obyvatel v jednotlivých typech obcí, kdy do roku 1991 docházelo k nárůstu městského obyvatelstva, zejména v menších a středně velkých městech (10 až 50 tisíc obyvatel), největší města (nad 100 tisíc obyvatel) spíše stagnovala a přestaly se zde téměř rozvíjet suburbanizační procesy započaté před válkou (Kostelecký, Čermák, 2004, s. 20). Musil (2001) považuje za hlavní příčiny absence suburbanizace mimo uvedený střediskový koncept osídlení především restriktivní politiku omezující výstavbu rodinných domů na okraji měst a relativně malé rozdíly v nákladech na bydlení ve vnitřním městě a v příměstských obcích. Rozvoj suburbánního byl znemožněn zejména neexistencí trhu s pozemky a velice obtížnou možností získání pozemku pro střední vrstvu, to bylo dáno důslednou ochranou zemědělského půdního fondu, ale i nedostatkem kapitálu v rukou jednotlivců, neexistencí hypotečních úvěrů či stavebního spoření, nedostupností stavebního materiálu pro výstavbu rodinného domu (Ouředníček, 2003) apod. Přitom ale poptávka ze strany obyvatel měst po zdravějším životním prostředí bezesporu existovala, jak dokazuje například specifický prvek životního stylu obyvatel českých měst, kterým byl a stále je víkendový únik z měst do chat a chalup. Důkazem rozdílu mezi preferencemi a možnostmi suburbánního života je též výzkum Výzkumného ústavu výstavby a architektury ze 70. let, který ukazuje potenciální sílu suburbanizačního procesu našich velkých měst s preferencemi obyvatel bydlení v suburbánních zónách (Illner, 1982, in: Ouředníček, 2003). Někteří autoři tvrdí, že k určité formě suburbanizace přeci jenom docházelo (Musil, Ryšavý, 1984, in: Ouředníček, 2003) a dokládají to na příkladu celkových populačních přírůstků velkých obcí v zázemí Prahy. K určitému posílení výstavby v zázemí velkých měst skutečně došlo, ale týkalo se to jak bylo uvedeno výše spíše větších obcí nebo menších měst. Malé obce, které nespádaly do tzv. střediskové soustavy osídlení začaly stagnovat a spolu s nimi i část zázemí velkých českých měst. Docházelo zde k chátrání domovního fondu, technické infrastruktury, odlivu mladých, stárnutí populace a tedy celkovému poklesu počtu obyvatel. Od 90. let spolu s restitucemi zemědělské půdy a jejich transformací na stavební pozemky, novými investicemi a nárůstem sociálně silnějšího obyvatelstva, se suburbánní vývoj v České republice znovuobnovil a může znamenat určité oživení těchto obcí (Ouředníček, Posová 2006). Migračně atraktivními se pak stávají především menší obce a města v zázemí velkých měst na úkor těchto měst samotných. Uvedené suburbanizační procesy se zformovaly nejen v největších aglomeracích Prahy, Brna, Plzně nebo Ostravy, ale i u ostatních měst jako jsou Hradec Králové, Olomouc, či České Budějovice (Čermák, 2005).

Na základě uvedeného vývoje českých měst a specifických forem suburbanizace máme tedy studie ohledně zázemí českých měst až zejména z 90. let. Mnoho autorů se zabývá samotným procesem suburbanizace a jeho vlivy na prostředí (Sýkora, Ouředníček, Hnilička aj.), nebo daný jev kvantifikují a vytváří určitá zobecnění ohledně migračních tendencí apod. (Ouředníček, Čermák aj.). Otázka životního stylu, utváření komunit, motivací jedinců však stále zůstává spíše na okraji výzkumu.

Jednou z mála studií kvalitativního charakteru z českého prostředí, která se zabývá životním stylem obyvatel na předměstích, je případová studie Tomáše Potočného z roku 2006 *Lidé na okraji* (Potočný, 2006). Pro studii si zvolil satelitní městečko v zázemí Prahy a s dvanácti rodinami provedl kvalitativní semi-strukturované rozhovory. Kvůli malému počtu respondentů se nedají výsledky považovat za příliš reprezentativní, ale jistou informaci osvětlující život

v nových českých suburbánních zónách nám poskytují. Co se struktury obyvatel týče, tak výsledky se shodují se závěry reprezentativnějších studií (např. Ouředníček, 2002, 2003; Sýkora, 2002; in: Potočný, 2006, str. 21), kdy nejčastěji zde byly osoby středního věku (kolem 30 let), vysokoškolsky vzdělané, často rodiny s dětmi, ekonomicky střední vyšší třída, povoláním nejčastěji zaměstnanci na vyšších úřednických postech nebo drobní podnikatelé. Motivy stěhování byly nejčastěji snaha realizovat se, mít něco vlastního bez větších omezení, často se kladl důraz na vzácné statky dnešní doby jako klid, přírodu, bezpečí, jako ideální prostředí pro výchovu dětí (patrná orientace na rodinu mezi přistěhovalými zčásti dána fází životního cyklu). Život jedinců pak strukturuje zejména zaměstnání (a dojíždka do něj), sociální vztahy vznikají spíše na úrovni nejbližších sousedů, zprostředkovateli kontaktů a pojítkem pro trvalejší vztahy jsou psi či děti, nebo přetrvávají kontakty z dob, kdy jedinci řešili nějaké společné problémy (tyto kontakty však byly spíše krátkodobého charakteru a po splnění účelu vymizely). Mimo samotnou ochotu některých obyvatel vytvářet trvalejší kontakty tomu brání i fyzické uspořádání, kdy chybí jakékoli místo pro společné nezávazné kontakty obyvatel. Co se kontaktů se starousedlíky týče, tak též hrají roli fyzické, ale i symbolické bariéry. Někteří respondenti ani kontakty nevyhledávají a tento stav jim vyhovuje, jiní na druhou stranu by vyhledávali komunitní vztahy, ale situace k tomu není nakloněná. První skupinu autor označil jako „konzumenty dobrého bydlení“, druhou „hledáči pevného bodu,“ kteří mají snahu se nějakým způsobem identifikovat s obcí a zapustit zde kořeny. Z hlediska motivů jedinců a životního stylu „konzumentů dobrého bydlení“ lze spíše hovořit o transformované komunitě na českých suburbiích, nutné je ale brát v potaz to, že se jedná stále o nový fenomén a že může být otázkou času, kdy se nějaké vztahy utvoří, jak napovídá výskyt „hledáčů pevného bodu“ a určitá naděje pro tzv. zachráněnou komunitu zde tedy existuje.

Ze slovenského prostředí máme k dispozici například studii Sedlákové (2007), která zkoumala skladbu a charakteristiky životního stylu obyvatel v suburbánní zóně Prešova. Stejně tak jako v případě amerických měst, i zde se do zázemí stěhují lidé s vyšším sociálněekonomickým statutem, vyšším vzděláním a v produktivním věku. Co se fyzického charakteru bydlení týče, tak obývají spíše nadstandardní rodinné domy na okrajích obcí, výjimkou nejsou ani tzv. *gated communities*, což podporuje hypotézu o separaci, individualismu a citlivosti na soukromí a bezpečí těchto obyvatel. Tyto charakteristiky potvrzují i nejčastěji uváděné důvody stěhování, kterými jsou potřeba většího soukromí, lepšího životního prostředí či životního standardu. Většina obyvatel nevyhledává a nenavazuje příliš vazby s obyvateli dané obce a zachovává si spíše městský způsob života, kdy dojíždí za prací, nákupy, zábavou či kulturou do jádrového města. Studie se tedy opět spíše přiklání ke konceptu tzv. transformované komunity, kdy v suburbiích je značná separace, individualismus a ztráta koheze v rámci komunity. Na druhou stranu stejně tak jako v českém prostředí se jedná o relativně mladé komunity a k rozvoji trvalejších sousedských vztahů zde ještě nemuselo stihnout dojít (Sedláková, 2007).

4.3 Aplikace dichotomie město vs. venkov na reprodukční chování

Jak vyplývá z předchozího, co se otázky specifického životního způsobu týče, tak se úvahy odvíjí ve dvou základních rovinách. První zastává stanovisko, že specifický životní styl je ovlivněn daným prostředím, druhá názorová vlna se přiklání k tomu, že prvotní je skladba jedinců v daných lokalitách a jejich charakteristiky. Totéž lze aplikovat i na otázku diferenciace plodnosti. Ovlivňuje intenzitu plodnosti charakter daného prostředí a hodnoty, normy v něm převládající, nebo je intenzita plodnosti dána skladbou obyvatelstva v daných lokalitách – jejich pohlavně-věkovou, vzdělanostní či profesní strukturou? Základní protiklad je tedy stanoven do hodnotové, kulturní dimenze versus strukturální dimenze.

První uvedené názorové tendence v čele s autory chicagské školy (viz výše) vytváří dichotomie město versus venkov a hledají specifické kvality života v těchto lokalitách. Již teoretici demografické revoluce poukazovali na urbanizační procesy, vztahy ve městech a jejich vliv na plodnost. Tito autoři zdůrazňovali zejména celkovou modernizaci společnosti probíhající nejprve ve městech a její vliv na chování jedinců. Ulrich Beck v souvislosti se změnami ve společnosti hovoří o tom, jak modernita produkuje rizikovou společnost, jejímž důležitým prvkem je protiklad mezi rodinou a trhem (viz výše). Jak tvrdí Wirth, následkem vysoké koncentrace jedinců na malém prostoru je zvýšení jejich soutěživosti. Jeden z předchůdců teorie demografické revoluce Arsène Dumont pak hovoří o nutnosti dostat se na určitou vyšší pozici ve společnosti, aby jedinci byli v takovémto prostředí více konkurenceschopní. Snaha o tzv. *capillarité sociale* (viz 2.2.3 a) se ale neslučuje se zakládáním rodiny a výchovou dětí, což snižuje celkovou intenzitu plodnosti. Dalším z důsledků vysokého počtu a koncentrace obyvatel na jednom místě je dle Wirtha aj. nárůst neosobních, anonymních, účelově-racionálních vztahů. Jedinci ve městě pak jednájí na základě kalkulu a dosažení specifického cíle. Podle teoretiků racionální volby (viz 2.2.1.b) je převládající účelově racionální jednání též neslučitelné se zakládáním rodiny, zejména pokud jde o městské prostředí a moderní společnost. Podíváme-li se na venkovské prostředí, pak při popisu jeho specifík autoři nejčastěji zdůrazňují homogennost prostředí, z toho plynoucí jednotný způsob myšlení a společné zvyky a tradice, vzájemnou solidaritu mezi jedinci. Všechny tyto charakteristiky prostředí nijak nebrání vyšší intenzitě plodnosti, ba naopak, spíše ji podporují. Důležitou roli pro diferenciaci intenzity plodnosti zde hraje charakter lokálních hodnot, které určují převládající normy v dané komunitě, příp. míry vlivu národních hodnot (viz níže). Princetonský projekt v této souvislosti upozornil na důležitost společných tradic, jazyka, etnicity apod. při přetrvávání stávajících norem či aplikaci nových způsobů chování. Nyní jsme si tedy s pomocí několika vybraných teorií určitým způsobem potvrdili, že samotný charakter městského, či venkovského prostředí může sám o sobě determinovat intenzitu plodnosti.

Druhé názorové proudy tvrdí, že žádná městská či venkovská specifika života neexistují, že vše je dáno vlastnostmi jedinců, kteří se v daných lokalitách nacházejí. Tato tvrzení mají oporu zejména v empirii, ale i části teoretických názorů. Data například potvrzují vyšší vzdělanostní strukturu ve městech oproti venkovským lokalitám, přičemž je známo, že s rostoucím vzděláním žen klesá jejich plodnost, vysokoškolačky zůstávají častěji bezdětné a mají v průměru menší počet dětí. Od vzdělání se často odvíjí socioprofesní status obyvatel, který je

též ve městech vyšší, než ve venkovských lokalitách. Toto má opět oporu v mikroekonomických teoriích, např. Beckerově teorii spotřebitelské poptávky (viz 2.2.1 b) a nákladů ztracených příjmů, ale i vzpomínaného Dumonta a *capillarité sociale* apod. Čistě empirický ukazatel pohlavně-věkové struktury je svým základem jednoduchým indikátorem – čím mladší populace, tím větší potenciál k plození dětí v dané lokalitě. Obecně lze tvrdit, že města mají starší skladbu obyvatelstva než venkovské obce, ale záleží též na pozici dané lokality v rámci města (populace mládne se vzdáleností od jádra) a charakteristikách vývoje jednotlivých obcí v daném regionu. Například v českém poválečném vývoji docházelo k odlivu populace z nejmenších obcí, a tím ke stárnutí obyvatel v určitých obcích venkovského charakteru (viz 4.2.2.b), na druhou stranu některé větší obce se statutem „střediskového“ byly systémem celkově podporovány, a docházelo k migračním i reprodukčním přírůstkům a obyvatelstvo tak mládllo. Lze shrnout, že i strukturální charakteristiky mají významný vliv na diferenciaci plodnosti ve městech vs. venkovské lokality. Uvedené názorové proudy tedy v případě městského a venkovského způsobu života včetně reprodukčního chování netřeba stavět do opozice, ale brát jejich jednotlivé aspekty jako navzájem komplementární.

Nyní bylo potvrzeno, že na intenzitu plodnosti ve městech (resp. na venkově) má vliv jak charakter daného prostředí po fyzické stránce, tak i svými hodnotami a normami, stejně tak jako odlišná skladba obyvatelstva daných lokalit. Otázkou zůstává, jakým způsobem je formována intenzita plodnosti v zázemí měst, v suburbiích, kde se střetávají charakteristiky městského a venkovského, jak pokud jde o fyzické prostředí, kulturní a hodnotové faktory, tak pokud jde o určitou skladbu obyvatelstva. Zastánci konceptu tzv. zachráněné komunity (viz výše) připisují suburbiím víceméně charakteristiky venkovského prostředí, jak pokud jde o fyzickou stránku prostředí (rozvolněná zástavba, otevřený prostor, zeleň, rodinné domy), tak pokud jde o normy a hodnoty v dané společnosti, kdy oba tyto aspekty hovoří pro podporu prorodinně orientovaných tendencí, a tedy určité vyšší intenzity plodnosti. Proti názorům tzv. zachráněné komunity stojí zastánci tzv. ztracené komunity, kteří připisují suburbiím negativní hodnocení, kdy charakteristiky města jsou v porovnání s charakteristikami života na suburbiích velice příznivé. Jedinec žijící v suburbiích je značně individualizovaný, dehumanizovaný, zaměřený sám na sebe. Na druhou stranu tito autoři nikterak nepopírají skutečnost, že by tito jedinci nemohli mít vyšší intenzitu plodnosti, než je například ve městech, za typického obyvatele suburbií považují rodinu se dvěma dětmi. Určitým mezilehlým paradigmatickým konceptem je koncept tzv. transformované komunity, který nejvíce kombinuje prvky rurálního a urbánního pro popis životního stylu na předměstích. Z „městského“ si vypůjčuje charakteristiky jedince, který je značně individualizovaný, jedná racionálně, na druhou stranu má však určité prorodinně orientované hodnoty a cíle a suburbánní prostředí je nakloněno jejich realizaci. Všechny tři koncepty (ztracené, zachráněné i transformované komunity) tedy určitým způsobem hovoří pro vyšší intenzitu plodnosti v zázemí měst, než je tomu v jeho jádru, a blízkou intenzitám plodnosti ve venkovských lokalitách, uvedené koncepty však byly vytvořeny zejména s poukazem na věkovou skladbu obyvatel suburbií a určitou jejich fázi životního cyklu. Též se zde předpokládá výskyt specifických hodnot orientovaných k venkovskému životnímu stylu, což se ale vždy nemusí slučovat se skutečností (viz výše např. případová studie Potočného). Stranou zde zůstává důležitý faktor vlivu města samotného se specifickými hodnotami, normami chování,

které bezesporu vlivem difúze prostupují lokality v zázemí měst (viz výše např. Lesthaeghe, Neels, 2002). Difúzní šíření hodnot městského životního stylu pak oproti výše uvedenému implikuje na nižší intenzitu plodnosti. Difúze se samozřejmě neděje sama o sobě, šířiteli městského životního stylu a jeho hodnot jsou například obyvatelé žijící v zázemí měst a dojíždějící do jeho jádra, jednak jedinci, kteří se do lokalit například v rámci suburbanizačních procesů přestěhovali. Z výzkumů vyplývá, že vzdělanostní a socioekonomický status těchto obyvatel suburbíí je o něco vyšší, a intenzita plodnosti by tak měla být svým způsobem nižší. Co se týče skupiny suburbanizujících, tak ne vždy zde dochází ke kontaktu s místními obyvateli, tudíž jejich vliv na šíření určitých specifických norem chování není tak jednoznačný. Významnější jsou v tomto ohledu původní obyvatelé daných lokalit, kteří častěji vstupují do sociálních kontaktů a interpersonální komunikace v rámci dané komunity a mohou se tak stát významnými nositeli inovativního chování. Svou roli bude samozřejmě hrát i to, do jaké míry jsou v dané komunitě zakotveny tzv. lokální hodnoty a v neposlední řadě pozice těchto jedinců v rámci dané komunity.

Kapitola 5

Analytická část

5.1 Úvod

Jak bylo uvedeno v předchozím oddílu, otázka plodnosti a jejich determinant v zázemí měst není úplně jednoznačná. Prolínají se zde charakteristiky jak urbánního, tak rurálního, případně se utváří nové specifické formy chování. Na následujících stránkách se práce zaměří právě na popis plodnosti v zázemí českých měst se snahou dokázat vliv šíření městských hodnot a specifických forem chování s předpokladem jejich vlivu na diferenciaci plodnosti.

Uvedená analýza se týká průměrného počtu dětí všech žen generace 1930-1959. Tato generace byla vybrána s ohledem na to, že reprodukční chování těchto žen bylo realizováno v relativně srovnatelných podmínkách a nebyly zde patrné výraznější vnější vlivy. V období, kdy tyto ženy realizovaly svou plodnost též nedocházelo v České republice k výraznějším změnám v územní struktuře, zejména pak pokud jde o sledovaná zázemí českých měst. V těch v poválečném vývoji docházelo ke specifickým suburbanizačním procesům, které se ale svým charakterem lišily od těch v amerických městech či městech západní Evropy. Nedocházelo zde k masovějšímu osidlování, neexistovala a nevytvářela se tedy ani specifická skladba obyvatelstva, která by se do suburbií stěhovala, a hrála tak významnou roli, jak potvrdily mnohé americké studie, neboť „čistý“ vliv šíření městské kultury by tím byl svým způsobem oslaben. Jinými slovy na plodnost v zázemí by zřejmě měly více vliv samotné strukturální charakteristiky a specifické hodnoty suburbanizujících, přičemž ale jejich hodnoty jsou na základě některých konceptů spíše provenkovsky a prorodinně orientovány, což je v protikladu s tzv. městským životním stylem, o kterém se předpokládá že se bude šířit do zázemí a ve svém důsledku snižovat plodnost obyvatel. V analýze se tedy počítá pouze s vlivem strukturálních charakteristik město vs. venkov a předpokladem neintervence specifické strukturální charakteristiky obyvatel suburbií.

Prvotní otázka se snaží vyřešit roli strukturálních versus kulturních faktorů v diferenciaci plodnosti na území České republiky. Je charakter plodnosti ovlivněn zejména skladbou obyvatel, nebo zde hrají roli i jiné faktory nestrukturálního charakteru? A jaká je případná míra vlivu šíření změn z měst do jejich zázemí na intenzitu plodnosti?

Při úvahách o šíření změn v intenzitě plodnosti se vychází z obecné definice difúze, jako šíření určitého fenoménu v rámci dané oblasti a v daném čase (Brown, 1968, Muniz, 2006).

Důležitá je pak skutečnost, že to, co se děje v jedné prostorové jednotce, ovlivňuje dění v jednotce vedlejší (Tolnay, 1995). Směr šíření se pak předpokládá z jádra měst do jejich zázemí. Vrátime-li se k Brownovu (viz 2.2.4.b) schématu, pak se bude jednat o určitou kombinaci obou jeho typů difúze, jak *relocation type* (v jeho pojetí spojeno se změnou místa působnosti jedinců) tak *expansion type* (vzájemné ovlivňování, ale jedinci natrvalo zůstávají). V uvedené analýze se předpokládá šíření určitého inovativního chování hlavně na základě kontaktů stávajících obyvatel s jádrovým městem (dojížděka) a následně mezi sebou, ale bez masovějšího příchodu nových obyvatel (s inovativními myšlenkami).

Při šíření inovativního chování pak dochází k potlačování lokálních hodnot a převládání tzv. národních hodnot. Jak jsme si uvedli výše, v případě přetrvávání lokálních hodnot jsou sociální sítě v dané komunitě navzájem blízce provázané, existuje určitá geograficky charakteristická uniformita v hodnotách. Jakmile převládají tzv. národní hodnoty, komunita ztratila sociální sítě, jedná se o určitou prostorově roztržštěnou oblast (Pahl; in: Lewis, Maund, 1976, str. 19, 20). Aplikací Pahlova konceptu národních versus lokálních hodnot svým způsobem zjistíme míru tzv. *westernizace* hodnot v daných lokalitách. Opět se jedná o určitou transformaci Caldwellova pojetí *westernizace*, kdy ji chápeme obecněji, jakožto souhrn faktorů životního stylu, které mají vliv na snižování plodnosti.

Základní cíle:

- Zjištění míry diferenciace plodnosti v městských vs. venkovských lokalitách (jednotlivých velikostních kategoriích obcí)
- Zjištění míry vlivu strukturálních vs. kulturních faktorů na diferenciaci plodnosti
- Ověření šíření změn v intenzitě plodnosti z města do jeho zázemí
- Zjištění míry vlivu působnosti daného města
- Otázka přetrvávání lokálních vs. národních hodnot v daných lokalitách (vliv tzv. *westernizace*)

Předpoklady:

- Neintervenující faktor suburbanizace a specifického životního stylu na suburbiích
- Vliv strukturálních charakteristik města vs. venkov
- Šíření městských hodnot a norem, příp. životního stylu, směr toku z jádrového města do jeho zázemí
- Město a jeho hodnoty, životní styl mají vliv na snížení intenzity plodnosti
- S rostoucí velikostí města roste síla jeho vlivu
- Rostoucí vzdálenost od města snižuje míru jeho působnosti

Data pocházejí ze sčítání 2001. Byly použity anonymizované věty za ženy dle roku narození, příslušnosti k obci a velikostní kategorie této obce. Pro generaci žen 1930-1959 pak byly spočteny hodnoty generační plodnosti. Průměrný počet dětí byl vztažen na všechny ženy v dané populaci, nikoli jen na ženy s dětmi.

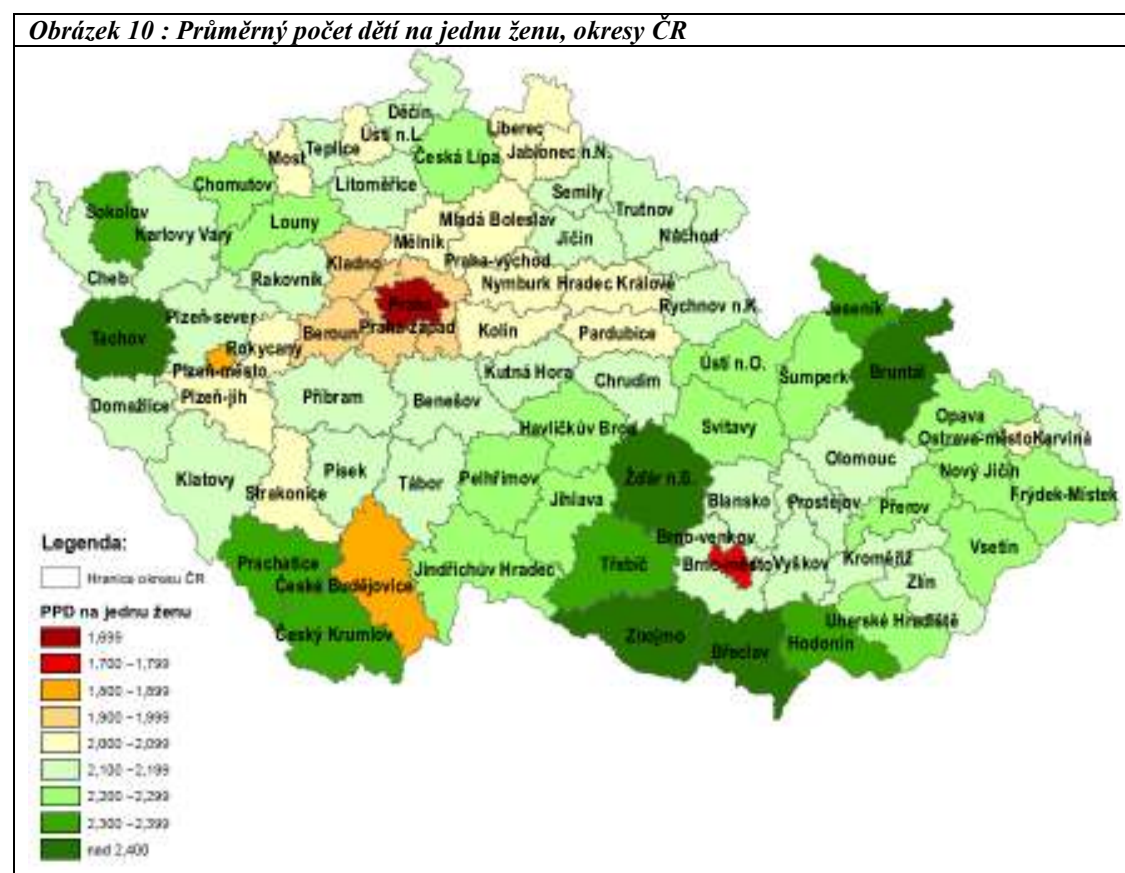
První část nejdříve popisuje regionální diferenciaci plodnosti na základě průměrných hodnot za okresy ČR, posléze se analyzuje plodnost z hlediska jednotlivých velikostních skupin obcí s přihlédnutím na jejich věkovou strukturu. Cílem je nejprve zjistit míru diferenciace plodnosti v rámci ČR, posléze v lokalitách město vs. venkov. Další snahou je zjistit, do jaké míry jsou vybrané strukturální charakteristiky jako věková struktura obyvatelstva a velikostní kategorie

obcí dostačující ve vysvětlení diferenciace plodnosti a poukazuje se na vliv i jiných než strukturálních charakteristik. Druhá část pak sleduje míru vlivu šíření změn v intenzitě plodnosti v jednotlivých lokalitách ČR. Zde se porovnávají hodnoty za velká a středně velká města, okresy a vymodelované hodnoty plodnosti v zázemí měst s předpokladem, že k určitému šíření dochází, jestliže vymodelované hodnoty za zázemí měst jsou nižší než jsou celkové průměrné hodnoty daného okresu a blízké nebo vyšší než hodnoty daného města.

5.2 Diferenciace plodnosti v ČR, otázka strukturálních faktorů

5.2.1 Základní charakteristika diferenciace plodnosti v České republice

Základní údaje o diferenciaci plodnosti nám poskytuje následující obrázek (Obrázek 10), kde jsou uvedeny průměrné počty dětí na jednu ženu za okresy České republiky.

Zdroj: Vlastní výpočty

Z vykreslení hodnot průměrného počtu dětí na jednu ženu v uvedeném obrázku se nám potvrzuje tradiční rozložení diferenciace plodnosti v rámci České republiky, kdy vyšší plodnost je ve většině moravských okresů, významně nižší pak v okresech v Čechách. Výraznou roli též sehrává přítomnost větších měst v daném okrese jako významného diferenciačního faktoru plodnosti.

Ze 77 okresů České republiky byl ve dvaadvaceti z nich průměrný počet dětí na jednu ženu pod záchovnou hranicí 2,1 dětí na jednu ženu. Výrazně nejnižší plodnost je zaznamenána v okresech tvořených pouze městy, kde je i nejstarší skladba obyvatelstva (viz Přílohy, Tabulka 11). Nejméně dětí se narodilo již tradičně v okrese hl.m. Prahy, následoval okres Brno-město

a Plzeň-město. Dalšími okresy s velice nízkou plodností je například okres České Budějovice, nebo okresy v zázemí Prahy – Praha-západ, Praha-východ, Beroun nebo Kladno. Ve všech výše uvedených okresech hodnoty nepřekročily 2 děti na jednu ženu (viz též Přílohy Tabulka 11). Pod záchovnou hranicí 2,1 pak mělo plodnost ještě dalších 14 okresů. Jednalo se pouze o jeden moravský okres, a to městský okres Ostravu-město, jinak byla nízká plodnost opět spíše výsadou okresů v Čechách. Mimo okresy širšího zázemí Prahy (Mladá Boleslav, Mělník, Nymburk či Kolín) sem patřily okresy spadající do širšího zázemí Plzně (Plzeň-jih, Rokycany) či okresy s přítomností velkých měst jako Hradec Králové, Liberec, Ústí nad Labem, Pardubice či Most (viz Obrázek 10, též Přílohy, Tabulka 11).

Na druhé straně škály je veliké množství moravských okresů, okresy severozápadních Čech a některé okresy na jihu Čech. Nejvyšší počet dětí na jednu ženu uvedené generace byl v okrese Bruntál, dále pak v okrese Znojmo, Žďár nad Sázavou, Břeclav či Tachov. V uvedených okresech měly ženy v průměru více jak 2,4 dětí. Dalšími okresy, kde byla též vysoká plodnost a hodnoty neklesly pod 2,3 dětí na jednu ženu, jsou moravské okresy Hodonín, Jeseník, či Třebíč. Z okresů jižních Čech se sem řadí Prachatice či Český Krumlov, ze západních Čech pak například Sokolov (viz Přílohy Tabulka 11).

Určité vysvětlení diferenciace plodnosti poskytuje pohled na věkovou strukturu v daných okresech (viz Přílohy, Tabulka 11), kdy okresy s nejnižší plodností mají zároveň nejstarší věkovou strukturu obyvatelstva. Týká se to zejména městských okresů Prahy, Plzně či Brna. A naopak, okresy, které mají jednu z nejmladších věkových struktur mají i jednu z nejvyšších intenzit plodnosti (Bruntál, Český Krumlov či Tachov). Věková struktura však není jediným faktorem ovlivňujícím diferenciaci plodnosti, neboť například okresy České Budějovice či Praha-západ nepatří k okresům s nejstarší věkovou strukturou, ale plodnost je zde i tak jedna z nejnižších.

Pro určité shrnutí lze konstatovat, že přetrvávají tradiční reprodukční vzorce nižší intenzity plodnosti v Čechách než na Moravě, dalším důležitým faktorem nižší intenzity plodnosti je přítomnost velkých měst v dané lokalitě. Není náhodou, že z 22 okresů, kde byl průměrný počet dětí na jednu ženu pod záchovnou hranicí 2,1, je v polovině z nich přítomno město s více jak 50 tisíci obyvateli (nebo je okres přímo tvořen pouze tímto městem). Většina zbylých okresů s takto nízkou plodností pak leží v zázemí velkých českých měst. Nyní bude probrána otázka velikostní kategorie obce ve vztahu k plodnosti o něco podrobněji.

5.2.2 Diferenciace plodnosti z hlediska vybraných strukturálních faktorů

5.2.2a) Vazba sídelní struktury a charakteru plodnosti

Jak bylo uvedeno v oddílu 4, velikostní kategorie obce, resp. městská versus venkovská lokalita má určitý potenciál pro ovlivnění diferenciace plodnosti v rámci daného území. Budeme-li se držet vymezení obcí na venkovské a městské hranici počtu 2 tisíc obyvatel, pak většina z 6258 obcí k datu sčítání 1.3.2001 spadá do obcí venkovských (90 %), ale žije v nich pouze 26 % populace (viz Tabulka 5). Naopak pouhá 2 % obcí (131) má více než 10 000 obyvatel a je v nich soustředěna více jak polovina obyvatel České republiky (54,2 %). Z toho v pěti velkoměstech (nad 100 000 obyvatel) žije více než jedna pětina obyvatelstva (20,8 %).

Tabulka 5: Obce České republiky podle počtu obyvatel, sčítání 2001

Velikostní skupina obce	Počet obcí	Podíl dané vel.kategorie na celkovém počtu obcí (v %)	Počet obyvatel	Podíl obyvatelstva (v %)
do 1000	4982	79,6	1762103	17,2
1000 - 1999	652	10,4	903757	8,8
2000 - 4999	363	5,8	1118510	10,9
5000 - 9999	130	2,1	898301	8,8
10000 - 19999	68	1,1	965102	9,4
20000 - 49999	41	0,7	1220039	11,9
50000 - 99999	17	0,3	1232360	12
100000 a více	5	0,1	2129888	20,8
celkem	6258	100	10230060	100

Data: ČSÚ, Sčítání 2001

Sídelní síť nemá v České republice jednotný charakter. Pro Čechy a oblast Českomoravské vrchoviny je typická hustá síť malých sídel, zejména pak pokud jde o nížiny. Oproti tomu pro nížinné oblasti Moravy a Slezska jsou charakteristická větší sídla, zpravidla s 1500-3000 obyvateli, rozmístěná ve větších vzdálenostech. Také města jsou v průměru větší než v Čechách a jejich síť je řidší. Tyto rozdíly v sídelní struktuře a míře urbanizace se odrážejí v rozložení obyvatelstva do velikostních skupin obcí a průměrné velikosti obcí, které se v jednotlivých regionech značně liší (ČSÚ, 2004).

Určitý pohled na rozdíly ve struktuře sídelní sítě nám podávají charakteristiky jednotlivých okresů (viz Přílohy Tabulka 12). Mezi okresy s největší průměrnou velikostí obce patří většina okresů Moravskoslezského kraje, severozápadních a západních Čech a dále některé moravské okresy s velkými městy jako Vsetín nebo Olomouc, ale také okresy Liberec a Jablonec nad Nisou. Nejmenší průměrnou velikost obce mají naopak některé okresy středních a jižních Čech, Vysočiny a Plzeňska.

Podíváme-li se na okresy z hlediska vybraných velikostních kategorií obcí (viz Přílohy, Tabulka 13) tak vidíme, že nejvyšší podíl obyvatelstva (mezi 40–60 %) v obcích venkovského typu, tedy do 1 999 obyvatel, mají okresy jihozápadních Čech, jižní, jihozápadní a střední Moravy a některé okresy středních Čech. Nejnížší procento obyvatelstva v těchto obcích je v okrese Karviná, kde jsou pouze 3 obce této velikosti, a v pásu pohraničních okresů severozápadních Čech od Chebu až po Jablonec nad Nisou, kde tento podíl nepřesahuje 20 %. Největší podíl obyvatelstva žijícího ve městech s více než 10 000 obyvateli (viz Přílohy, Tabulka 13) (pomineme-li 4 okresy tvořené přímo velkoměsty) nalezneme v silně urbanizovaných okresech Moravskoslezského kraje a severních a severozápadních Čech a dále v některých okresech s velkými okresními městy (nad 50 000 obyvatel). Na opačném konci žebříčku se nacházejí venkovské okresy, kde jediným městem nad 10 000 obyvatel je relativně malé okresní (výjimečně jiné) město, jako např. Rychnov nad Kněžnou, Domažlice, Semily, Jičín, Prachatice, Tachov. V okresech v zázemí velkoměst nejsou takto velká města obvykle zastoupena vůbec – jedná se o okresy Praha-západ, Plzeň-jih, Plzeň-sever, Brno-venkov.

Vrátíme-li se k úvodnímu obrázku (Obrázek 10) vykreslení diferenciace plodnosti v České republice a porovnáme tyto údaje s informacemi o velikostní struktuře obcí v jednotlivých okresech, pak vidíme, že zobecnění čím větší obce, tím nižší plodnost zde neplatí univerzálně. Beze sporu je uvedené platné v případě okresů tvořených pouze městy, tedy v případě Prahy, Brna, Plzně a Ostravy, které zároveň tvoří největší obce a mají jedny z nejnižších hodnot

plodnosti. Co se hodnoty průměrné velikosti obce v daném okrese týče (viz Přílohy, Tabulka 12), tak ale uvedené zobecnění přestává platit a mnohdy vidíme spíše pozitivní korelaci ve vztahu velikost obce ku intenzitě plodnosti. Například v okresech Moravskoslezského kraje, severozápadních a západních Čech jsou v průměru větší obce a intenzita plodnosti je zde v celorepublikovém porovnání vyšší, na druhou stranu některé okresy středních Čech, či okresy Plzeň-jih a Plzeň-sever mají v průměru nejmenší obce ale plodnost je zde též nízká. Podíváme-li se na údaje v druhé tabulce (viz Přílohy, Tabulka 13), pak informace ohledně podílu obyvatel v obcích s více jak 10 tisíci obyvateli v rámci českých okresů nám potvrzují opět spíše pozitivní korelaci velikostní kategorie obce a intenzity plodnosti. Nejvyšší podíl osob v rámci České republiky žije v této velikostní kategorii obcí (pomineme-li okresy tvořené velkoměsty) na severozápadě Čech nebo v Moravskoslezském kraji, kde je ale intenzita plodnosti jak bylo uvedeno v celorepublikovém měřítku, vyšší. Obdobně v okresech zázemí velkých českých měst se takto velká města nevyskytují vůbec a plodnost je zde i tak nízká. Podíváme-li se na nejvyšší podíl obyvatel bydlících ve venkovských obcích (do 2 tisíc obyvatel), pak se nám zde logicky vyskytují uvedené okresy zázemí velkých měst a nejnižší podíl obyvatel ve venkovských lokalitách je v okresech Moravskoslezského kraje či severozápadních Čech. Venkovský ráz má i mnoho okresů jižní Moravy, kde se jako v jednom z mála případů potvrzuje negativní korelace faktorů velikostní kategorie obce a plodnosti.

Jak jsme si na výše uvedených případech potvrdili, ne vždy musí platit zobecnění, že čím mladší věková struktura a menší velikostní kategorie obce, tím vyšší intenzita plodnosti a naopak. Strukturální charakteristiky zde tedy určitým způsobem pro vysvětlení plodnosti selhávají a nabízejí se vysvětlení ideové a kulturní povahy. Samozřejmě svou roli zde může hrát ztráta informace agregací dat na úrovni okresů, tudíž než se pustíme do zkoumání samotné otázky diferenciace plodnosti s ohledem na kulturní faktory, podíváme se ještě na intenzitu plodnosti z hlediska samotných obcí a na základě vybraných velikostních kategorií.

5.2.2b) Diferenciace plodnosti ve vybraných velikostních kategoriích obcí

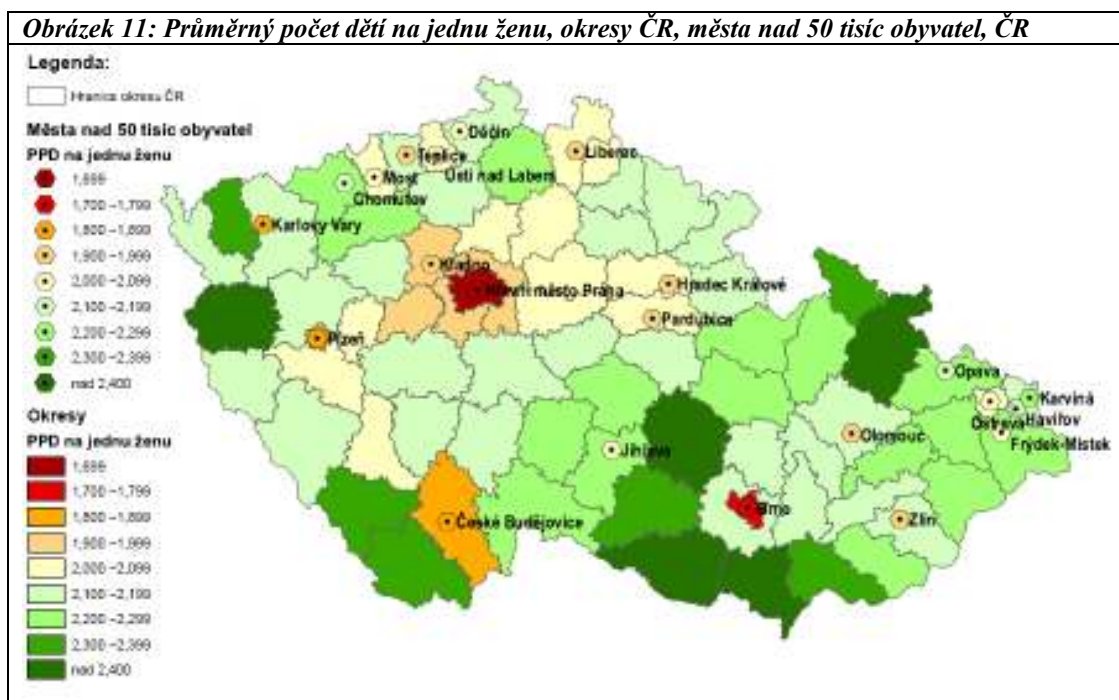
V České republice bylo k 1.3. 2001 22 měst s více jak padesáti tisíci obyvateli, lokalizovanými v 21 českých okresech, z toho 5 velkoměst nad 100 tisíc obyvatel. Celé poválečné období až do roku 1991 se téměř ve všech městech nad 50 tisíc počet obyvatel mírně zvyšoval, od devadesátých let pak dochází k postupnému snižování počtu obyvatel, nejintenzivněji pak pokud jde o naše největší města (viz Přílohy Tabulka 14). Co se růstu obyvatel hlavního města Prahy týče, tak zde hrálo velice významnou roli připojení 51 obcí z jejího zázemí (1968 21 obcí, 1974 30 obcí) (Kostecký, Čermák, 2004, str. 21), Praha měla též dlouhodobě pozitivní migrační přírůstek, který více či méně kompenzoval ztráty obyvatelstva přirozenou měnou způsobené nepříznivou věkovou strukturou. Pouze v sedmdesátých letech se reprodukce v Praze zvýšila natolik, že počet narozených převýšil počet zemřelých (ČSÚ, 2004). I v Brně celé poválečné období počet obyvatel rostl (viz Přílohy, tabulka 14), ale zejména migrací než přirozenou měnou, od poloviny devadesátých let i zde začalo docházet k celkovému poklesu obyvatel, neboť úbytek přirozenou měnou se ještě zintenzívněl a Brno začíná spolu se znovuobnovením suburbanizačních procesů ztrácet obyvatelstvo i migračně. Převážná část přírůstku obyvatel Ostravy byla zaznamenána již v šedesátých letech zásluhou vysoké migrace do města (viz Přílohy, Tabulka 14), ta se však postupně snižovala, a již v osmdesátých letech

Ostrava migračně ztrácí. Tyto trendy pokračují i v devadesátých letech, kdy je zde již úbytek obyvatelstva migrací větší než úbytek přirozenou měnou. V důsledku migrace především mladých lidí v šedesátých letech a následného vysokého počtu dětí v sedmdesátých letech je zde poměrně příznivá věková struktura a ještě počátkem devadesátých let měla Ostrava pozitivní přírůstek přirozenou měnou (Kostelecký, Čermák, 2004, str. 35). Plzeň se zvětšovala především do roku 1980, v současné době má stejně jako Ostrava méně obyvatel než v roce 1980 (viz Přílohy, Tabulka 14). Počet obyvatel se v devadesátých letech snižoval v důsledku migrace i úbytku přirozenou měnou. Olomouc měla nejvyšší přírůstky obyvatel do roku 1980, stotisícovou hranici překročila však až v roce 1991 a za posledních deset let se počet jejích obyvatel téměř nezměnil. Těsně pod stotisícovou hranicí jsou města Liberec, České Budějovice, Hradec Králové a Ústí nad Labem. Liberec a Ústí nad Labem již v roce 1991 dokonce stotisícovými městy byly (Přílohy, Tabulka 14). Liberec však v devadesátých letech ztrácel obyvatelstvo jak emigrací, tak přirozenou měnou, takže se dostal pod stotisícovou hranici. U Ústí nad Labem je to trochu složitější. Nejen, že vysoká emigrace vysoce převažuje nad přírůstkem přirozenou měnou, ale začátkem devadesátých let se osamostatnila i městská část Trmice s téměř dvěma tisíci obyvatel (ČSÚ, 2004). Výsledkem je to, že Ústí nad Labem chybí do stotisícové hranice téměř 5 tisíc osob. Českým Budějovicím a Hradci Králové chybí k dosažení hranice velkoměsta 3 tis. obyvatel. Obě města však mají odlišný vývoj. Hradec Králové zaznamenal vysoký přírůstek obyvatel v šedesátých a sedmdesátých letech; v devadesátých letech počet jeho obyvatel klesal především z důvodu emigrace. České Budějovice měly vysoký přírůstek ještě v osmdesátých letech a i v devadesátých letech počet jejích obyvatel mírně vzrostl (Ibidem). Z obecného trendu vývoje obyvatelstva ve městech (růst obyvatelstva do roku 1991 a pak jeho pokles) se vymykají dvě města. Kladno jako největší středočeské město má v posledních třech sčítáních téměř stejný počet obyvatel. V Karviné (jako v jediném velkém městě) klesá počet obyvatel již od roku 1970. Nárůst počtu obyvatel v tomto městě v šedesátých letech však byl natolik vysoký, že i přes období třicetiletého poklesu počtu obyvatel má město téměř o třetinu obyvatel více než v roce 1961.

Jak je z Obrázku 11 patrné, intenzita plodnosti ve městech nad 50 tisíc obyvatel je ve většině případů nižší než je průměrný počet dětí na jednu ženu za celý okres. U této velikostní kategorie obcí existuje výjimka pouze v případě Mostu a Karviné, kdy v obou těchto městech je o něco vyšší plodnost, než jsou průměrné hodnoty za celý okres (viz též Přílohy, Tabulka 15). V případě Českých Budějovic, Kladna, či Ústí nad Labem jsou uvedené rozdíly v plodnosti mezi městem a okresem též minimální. V Opavě, Karviné, Havířově a Chomutově jsou hodnoty plodnosti vyšší než je zachovná hranice 2,1. Dalšími městy s vyšší plodností je Most, Frýdek-Místek, Děčín a Ústí nad Labem, kde se hodnoty blíží 2,1. Tato situace zčásti vyplývá z věkové struktury zdejších obyvatel, kdy celé podkrušnohorské průmyslové pásmo od Sokolova po Ústí nad Labem má relativně mladé obyvatelstvo (ČSÚ, 2003), stejně tak jako obyvatelstvo měst Moravskoslezského kraje (viz Přílohy, Tabulka 16).

Platí zde tedy obdobná regionální diferenciace jako v případě hodnot za celé okresy, kdy nejvyšší hodnoty jsou ve městech Moravskoslezského kraje a Ústeckého kraje. Z uvedeného je zřejmé, že přítomnost města s padesáti tisíci obyvateli a více ovlivňuje výrazně hodnoty za celý okres. V případě největších českých města kolem velikosti (a nad) 100 tisíc obyvatel a s nízkou

intenzitou plodnosti přesahuje sféra působnosti hranice více okresů, a intenzita plodnosti v jim přilehlých lokalitách je pak mnohem nižší než ve zbylých částech republiky.

Zdroj: Vlastní výpočty

Do velikostní skupiny měst s 10-49 tisíci obyvatel spadalo k 1.3.2001 109 měst České republiky. O většině z nich platí ty samé tendence jako o výše uvedených větších městech, kdy až do devadesátých let se počty obyvatel zvětšovaly, tato velikostní skupina byla posilována v rámci střediskového systému asi nejvýrazněji. Od devadesátých let se ve více jak polovině těchto obcí počet obyvatel začal snižovat (viz Přílohy Tabulka 17). Města této velikostní kategorie nejsou (mimo městské okresy) v deseti okresech České republiky. Jedná se buďto o okresy s přítomností velkých měst nad 50 tisíc obyvatel (Ústí nad Labem, Liberec, České Budějovice, Jihlava, Pardubice, Hradec Králové) nebo v zázemí našich největších měst (Praha-západ, Plzeň-sever, Plzeň-jih a Brno-venkov) (viz též Obrázek 12).

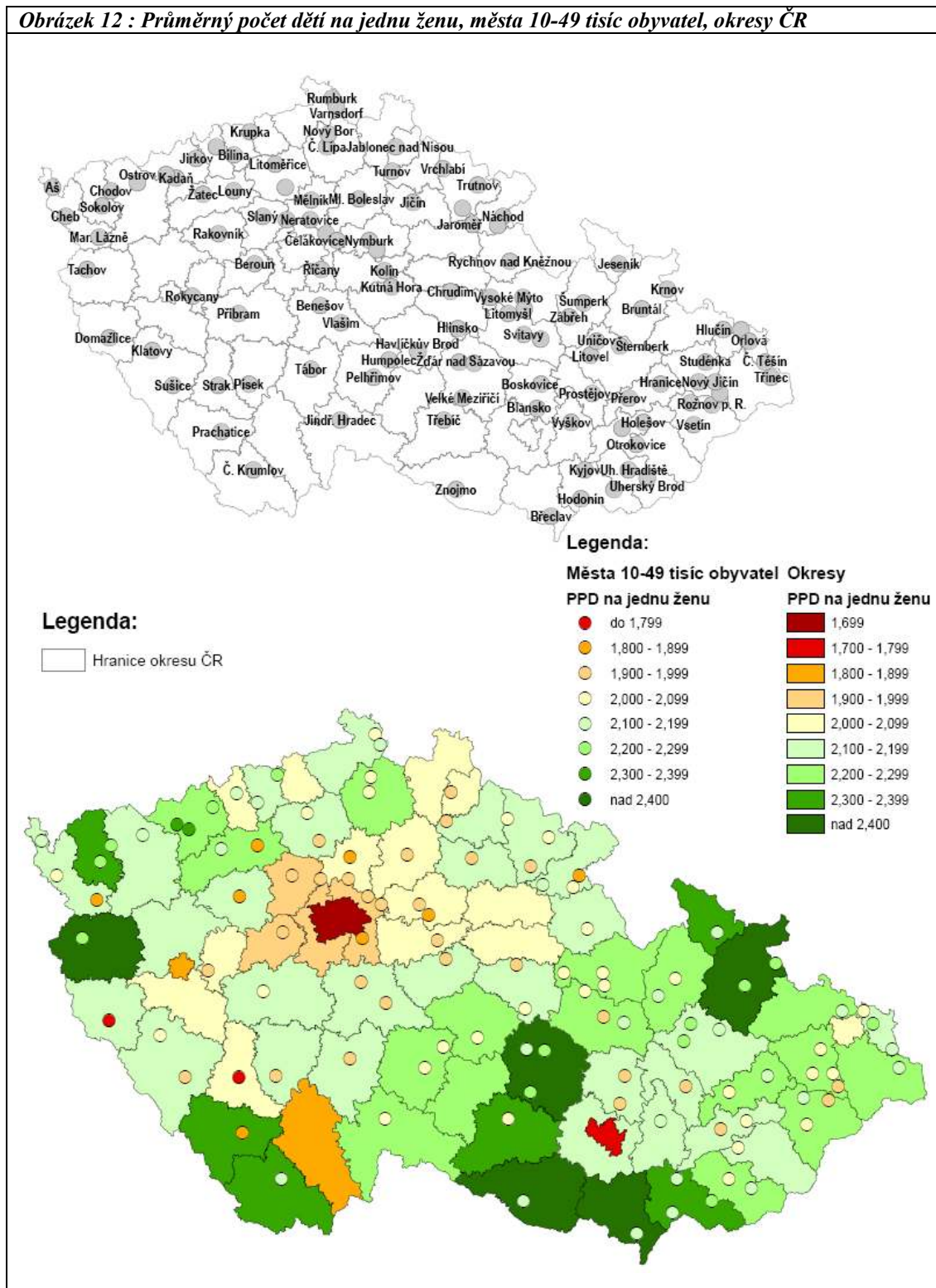
Jak je z obrázku patrné (Obrázek 12), tak i zde je ve většině případů intenzita plodnosti nižší, než jsou celkové průměrné hodnoty okresu, v němž se nachází. V méně jak polovině těchto měst (39) se pohybovala plodnost nad záchovnou hranicí 2,1 dítěte na jednu ženu. Nejvyšší hodnoty plodnosti byly ve městech Kadaň, Klášterec nad Ohří, Velké Meziříčí či Nové Město na Moravě (viz též Přílohy, Tabulka 18), kde se intenzita plodnosti pohybovala kolem 2,3 dětí na jednu ženu. I v ostatních městech severozápadních Čech a na Moravě byla intenzita plodnosti relativně vysoká. Nejnižší hodnoty pak byly ve městech jihozápadních Čech (Domažlice, Strakonice či Prachatice) a ve městech širšího zázemí našich největších měst. Podíváme-li se zároveň na věkovou strukturu této velikostní kategorie měst (viz Přílohy, Tabulka 19), pak vidíme, že nejstarší věková struktura je v obcích Středočeského (Poděbrady, Kolín) či Plzeňského kraje (s výjimkou Tachova), kde je též nejnižší intenzita plodnosti. Nejmladší věková struktura je pak ve většině obcí Moravskoslezského, některých obcích Ústeckého, Karlovarského kraje a Vysočiny, kde je intenzita plodnosti v daných městech spíše vyšší. Co se ostatních krajů týče, tak existuje vnitřní diferenciace ohledně věkové struktury

v daných obcích a ne vždy s ní intenzita plodnosti koreluje negativně. Příkladem mohou být obce na jihu Čech – Strakonice, Prachatice, kde jsou jedny z nejnižších hodnot plodnosti, ale věková struktura je zde v porovnání s ostatními městy spíše mladší.

Určitou informaci o souvislosti velikostní kategorie obce a intenzity plodnosti nám též poskytují následující obrázky (Obrázek 13), kde je vykreslena průměrná hodnota plodnosti za daný okres bez měst nad 10 tisíc obyvatel a průměrná hodnota okresu za města nad 10 tisíc obyvatel. Na první pohled jsou zřejmé rozdíly mezi uvedenými obrázky – hodnoty plodnosti daného okresu bez přítomnosti větších měst jsou mnohem vyšší, než intenzita plodnosti za takto velká města. Jedinou výjimkou je Karviná, kde je intenzita plodnosti okresu za obce nad 10 tisíc obyvatel vyšší, než hodnoty pro okres za obce do této velikostní kategorie (viz též Přílohy, Tabulka 20). Svou roli v tomto okresu zřejmě sehrává to, že více jak 80 % obyvatelstva zde žije ve městech nad 10 tisíc, více jak 50 % pak ve dvou padesátitisícových městech (Karviné a Havířově) a navíc věková struktura obyvatel těchto měst je relativně mladší (viz Přílohy, Tabulka 16 a 19). Malé rozdíly mezi hodnotami plodnosti za okres s více jak desetitisícovými městy a bez takto velkých měst (viz Přílohy, Tabulka 20) jsou ještě například v okrese Beroun, kde bude zřejmě stále ještě patrný vliv hl. města Prahy na intenzitu plodnosti. Tento okres má spolu s okresem Praha-západ jedny z nejnižších hodnot plodnosti v rámci prvního obrázku, tedy plodnosti obcí do 10 tisíc obyvatel (viz též Přílohy, Tabulka 21). Nízké hodnoty jsou i v dalších okresech ležících kolem velkých měst (Praha-východ, Plzeň-jih, Rokycany, Kladno, Jablonec nad Nisou), z čehož se opětovně potvrzuje vliv těchto měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí, s větším vlivem v Čechách než na Moravě. Nejvyšší intenzita plodnosti v rámci obcí do 10 tisíc obyvatel je pak klasicky v moravských okresech (Bruntál, Znojmo, Jeseník, Žďár nad Sázavou, Vsetín, Břeclav) a okresech na severozápadě Čech (Chomutov, Karlovy Vary aj.) (viz též Přílohy, Tabulka, 21).

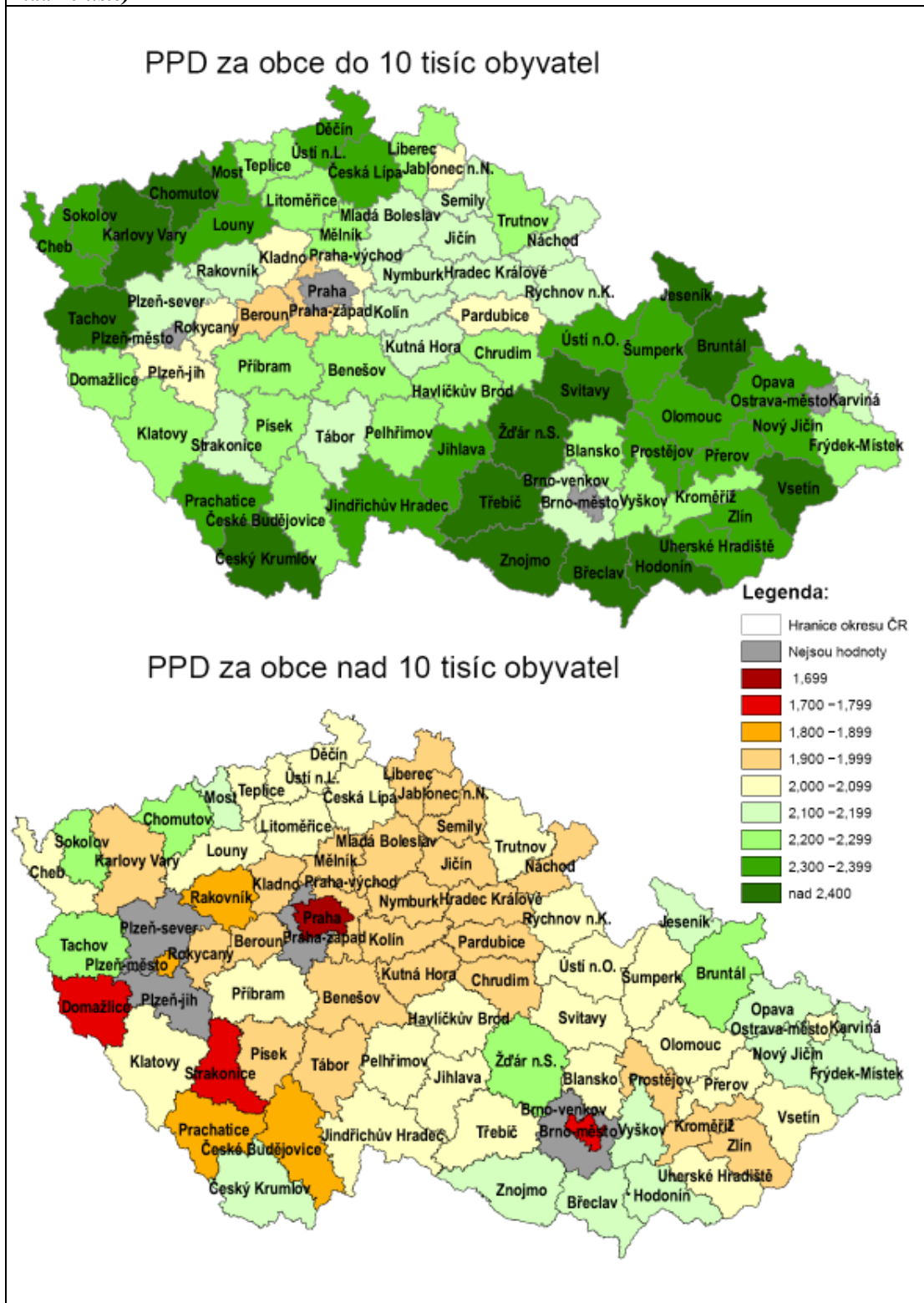
Není nic překvapivého, že průměrné hodnoty plodnosti za města nad deset tisíc obyvatel v okresech ČR se téměř shodují s hodnotami plodnosti v těchto městech. Diferenciace plodnosti je tedy obdobná, jak byl uvedeno výše – u měst velikostní kategorie 10-49 tisíc, resp. nad 50 tisíc. Vidíme zde opět patrná regionální specifika, kdy v Ústeckém a Moravskoslezském kraji je intenzita plodnosti vysoká i ve městech, kdežto okresy v zázemí velkých měst a například i bez přítomnosti těchto měst mají i tak nižší intenzitu plodnosti.

Obrázek 12 : Průměrný počet dětí na jednu ženu, města 10-49 tisíc obyvatel, okresy ČR

Zdroj: Vlastní výpočty

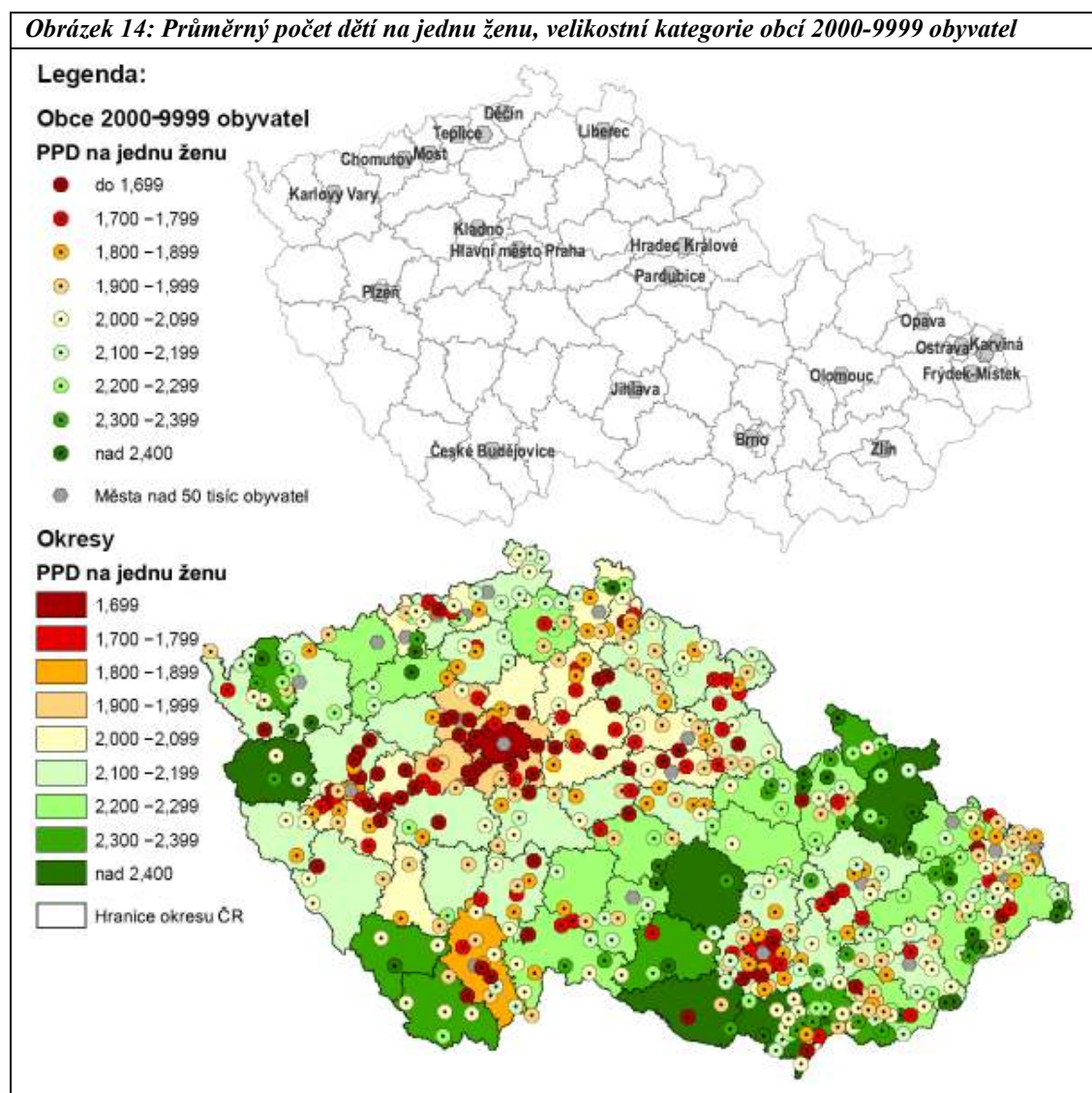
Obrázek 13: Průměrný počet dětí na jednu ženu, průměr za obce daného okresu do 10 tisíc (resp. nad 10 tisíc)

Zdroj: Vlastní výpočty

Co se týče velikostní skupiny 2000-9999 obyvatel, tak se jedná o velice různorodou skupinu. Při vytváření určitých zobecnění se dá konstatovat, že došlo k mírnému nárůstu počtu obyvatel v těchto městech v šedesátých a sedmdesátých letech, který byl vystřídán poklesem v osmdesátých letech, aby v devadesátých letech počet obyvatel v těchto městech opět mírně vzrostl (ČSÚ, 2004).

Stejně tak jako v případě výše uvedených větších měst i ve většině obcí velikostní kategorie 2000-9999 tisíc obyvatel je plodnost výrazně nižší, než jsou celkové průměrné hodnoty za okres, ke kterému obec náleží (viz Obrázek 14). Nejpatrnější jsou pak nízké hodnoty v těchto obcích v zázemí velkých českých měst jako je Praha, Plzeň, Brno, Ostrava, ale i České Budějovice, Zlín či Liberec. Bez ovlivnění většími městy se zdá být intenzita plodnosti měst této velikostní kategorie například v zázemí Olomouce, Jihlavy či Mostu. Jinak se ale jeví vliv velkých měst na intenzitu plodnosti jako nejpatrnější právě u takto velkých obcí. Částečně se pak zde i stírají regionální specifika plodnosti, kdy i na Moravě, či v severozápadních Čechách jsou hodnoty plodnosti v těchto městech významně nižší.

Zdroj: Vlastní výpočty

Zbylou kategorií obcí jsou venkovské lokality do 2 tisíc obyvatel. Většina těchto obcí ztrácela v poválečném vývoji až do poloviny 90. let obyvatelstvo migrací i přirozenou měnou (ČSÚ, 2004). Venkovských obcí pod dva tisíce obyvatel bylo v České republice k datu sčítání 5634 a žilo zde 26 % obyvatel České republiky (viz Tabulka 5). Jak je z těchto čísel patrné, jedná se o velké množství obcí s malým počtem obyvatel, tudíž je vysoká pravděpodobnost, že hodnoty průměrného počtu dětí za jednotlivé obce by mohly být postiženy náhodnými výkyvy. Z tohoto důvodu byla vypočítána průměrná plodnost za všechny obce do 2 tisíc obyvatel v rámci jednotlivých okresů a jednotlivým obcím pak byla přiřazena tato hodnota (viz Obrázek 15).

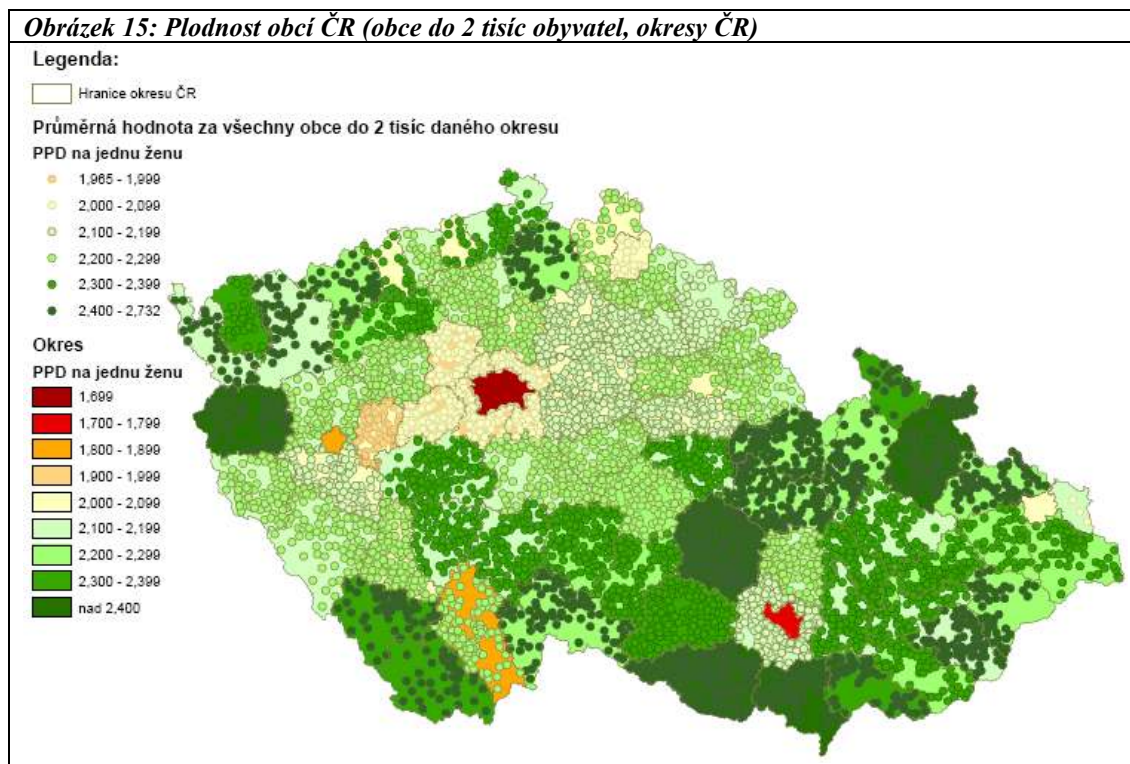
Podíváme-li se na Obrázek 15, pak vidíme, že ve většině okresů České republiky je průměrná hodnota plodnosti daného okresu nižší, než je průměrná plodnost za obce do 2 tisíc obyvatel. Výjimkou je okres Karviná a Rokycany, kde je plodnost obcí do 2 tisíc obyvatel o něco vyšší než průměrná hodnota za všechny velikostní kategorie obcí (viz též Přílohy, Tabulka 22). V Karviné hraje roli přítomnost pouhých tří obcí s počtem obyvatel do 2 tisíc a relativně mladá věková struktura v přítomných velkých městech - Karviná, Havířov (viz Přílohy, Tabulka 16). Co se Rokycan týče, tak zde je velké množství obcí velikostní kategorie 2000-9999 s nízkou intenzitou plodnosti (Obrázek 14), což snižuje celkové hodnoty za okres, navíc tento okres leží v širším zázemí dvou velkých měst - Prahy a Plzně, která mohou mít též vliv na plodnost daných obcí a navíc je zde dosti stará věková struktura obyvatel (viz Přílohy, Tabulka 11). Nejnižší intenzita plodnosti obcí do 2 tisíc obyvatel je právě v okrese Rokycany, dále pak v okresech zázemí Prahy jako Praha-západ, Praha-východ, Kladno či Beroun. Hodnoty pod 2,1 jsou pak ještě v okrese Jablonec nad Nisou a právě Karviné (viz též Přílohy, Tabulka 22 nebo Obrázek 15, 16). Nejvyšší intenzita plodnosti venkovských obcí je v okresech Bruntál, Český Krumlov, Znojmo, Jeseník, Tachov, či Břeclav, tedy v okresech s tradičně vysokou plodností (viz Obrázek 15, 16).

Obrázek 16 nám porovnává intenzitu plodnosti ve venkovských vs. městských obcích (při naší definované hranici 2000 obyvatel). Na první pohled je patrná výrazně vyšší plodnost venkovských obcí ve srovnání s obcemi městskými. Výjimku tvoří opět okresy Rokycany a Karviná, kde je intenzita plodnosti za venkovské lokality o něco vyšší, než intenzita plodnosti za městské obce. Při vysvětlení hraje roli to, co jsme si uvedli výše - v Karviné je i v přítomných městech relativně mladá věková struktura, navíc jsou v tomto okrese pouze tři venkovské lokality. Rokycany zase mají nepříznivou věkovou strukturu a svou roli může hrát jejich poloha na možné sféře vlivu velkých měst.

Na výše uvedeném jsme si potvrdili skutečnost, že velikostní kategorie obce je bezesporu významným diferenciačním faktorem, co se plodnosti týče. Ne vždy však platí nepřímá úměra, že čím větší město, tím nižší plodnost. V městech Moravskoslezského a Ústeckého kraje je i ve velikostní skupině obcí nad 50 tisíc obyvatel relativně vysoká plodnost - nad záchovnou hranicí 2,1 dětí na jednu ženu. V uvedených krajích hraje svou roli relativně mladá věková struktura obyvatel daných měst. Obdobně starší věková struktura se ukázala být jako významná pro nízkou plodnost v ostatních městech nad 50 tisíc obyvatel (Praha, Brno, Plzeň). V menších velikostních kategoriích obcí se už tolik vliv věkové struktury nepotvrdil, přestává zde i platit vliv velikostní kategorie obce a jsou zde jisté náznaky jiných než strukturálních charakteristik

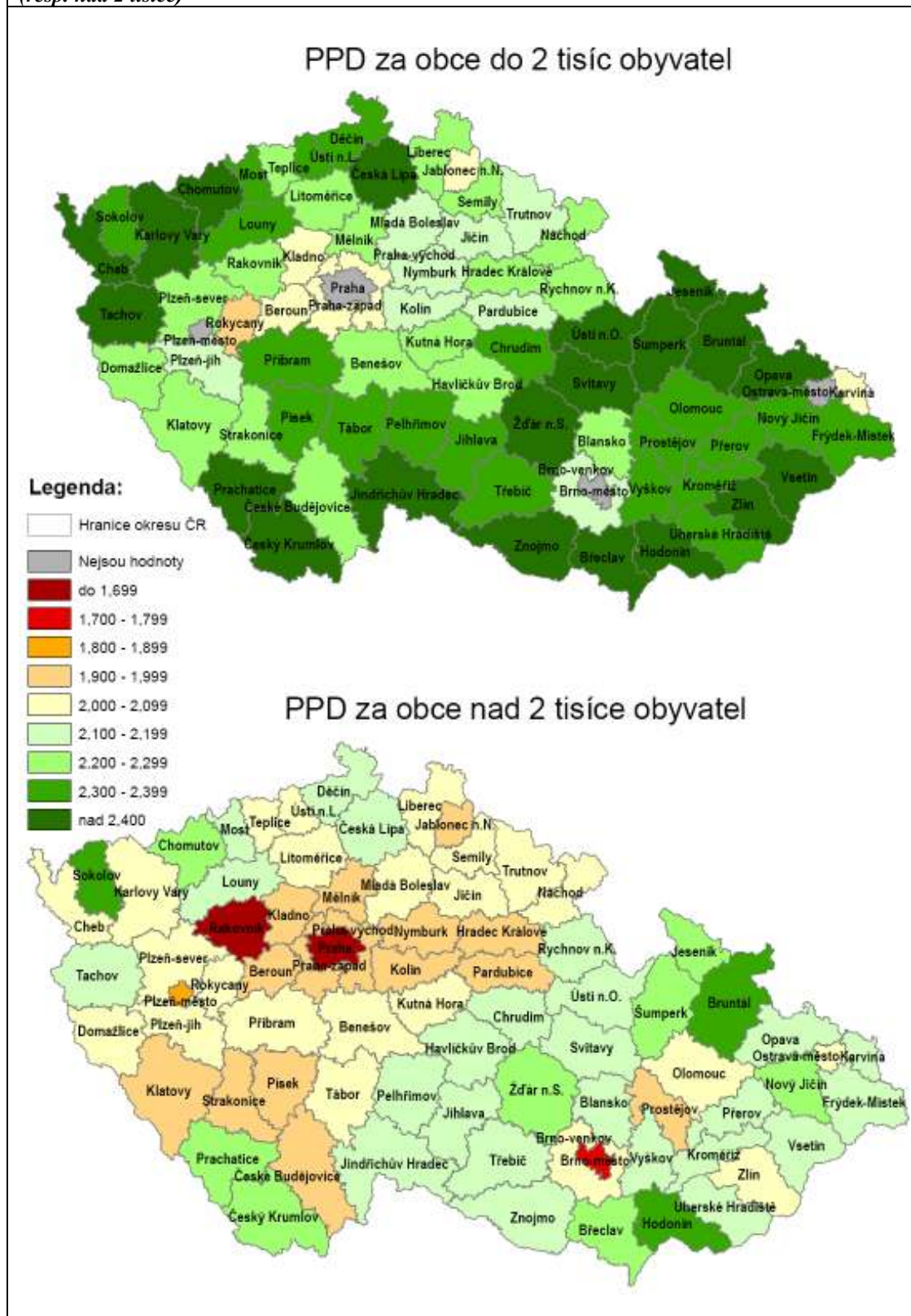
v diferenciaci plodnosti, konkrétně určité aspekty difúzního šíření poklesu plodnosti z největších měst do jejich zázemí. Tento fakt je patrný už jen z průměrných hodnot plodnosti za celý okres, kdy okresy v zázemí velkých měst jako Praha-východ, Praha-západ, Kladno, Beroun, Plzeň-jih, Rokycany a svým způsobem i Brno-venkov mají nižší intenzitu plodnosti bez ohledu na to, jaké velikostní kategorie obcí se zde nacházejí a s tím, že ne ve všech těchto okresech je jedna z nejstarších věkových struktur (viz Přílohy Tabulka 11). U velikostní kategorie obcí 10-49 tisíc je podobné rozložení plodnosti jako v případě předchozím, tedy vyšší hodnoty v Moravskoslezském a Ústeckém kraji, ale například již ve městech jižní Moravy je patrný vliv větších měst jako Brna či Zlína, a přes celkově vyšší intenzitu plodnosti v tomto regionu je ve městech 10-49 tisíc nízká plodnost. V Čechách jsou pak nejnižší hodnoty pro tuto města již klasicky v zázemí Prahy, Plzně, ale i například Liberce. Nejpatrnější vliv velkých měst na intenzitu plodnosti je pak u velikostní kategorie obcí 2000-9999 tisíc obyvatel. V těchto městech jsou jedny z nejnižších hodnot plodnosti a týká se to zejména měst v zázemí měst nad 50 tisíc obyvatel i v případě Moravskoslezského či Ústeckého kraje. Svým způsobem by se dal potvrdit vliv velkých měst i na obce do 2 tisíc obyvatel, i přesto, že se jedná o velice diferencovanou skupinu obcí z hlediska plodnosti a bylo pracováno s průměrnými hodnotami za všechny venkovské lokality daného okresu.

Obrázek 17 je určitým shrnutím tohoto oddílu a zároveň úvodem do toho následujícího. Vykresluje nám plodnost za jednotlivá města zvlášť v porovnání s průměrnou intenzitou plodnosti v okresech ČR. I z tohoto jednoduchého vykreslení je patrné, že hodnota sledovaného jevu v jedné lokalitě má vliv na hodnotu jevu v lokalitě sousední, případně na větším územním celku. Nyní se tedy budeme zabývat otázkou prostorového šíření změn o něco podrobněji.

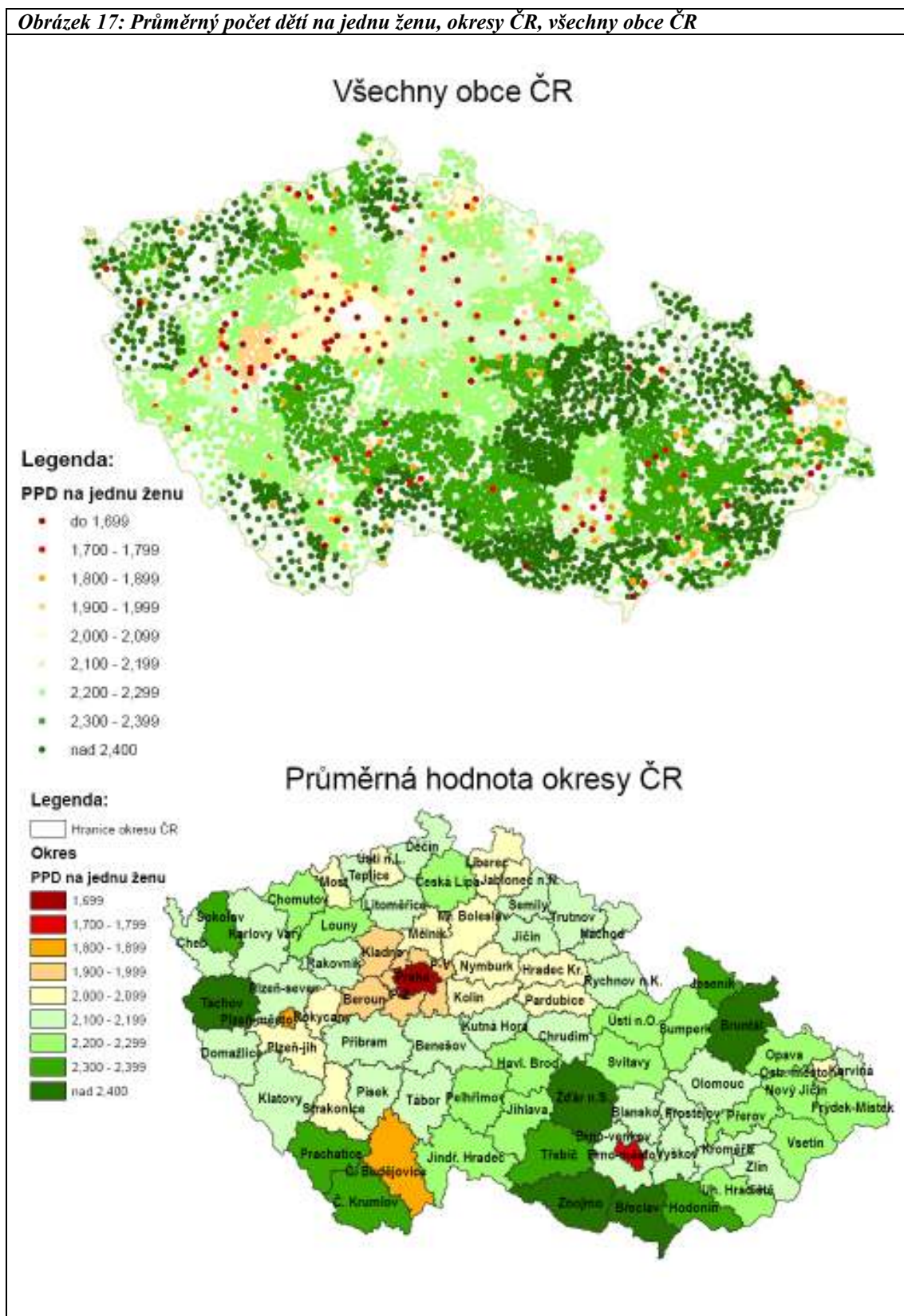

Zdroj: Vlastní výpočty

Obrázek 16: Průměrný počet dětí na jednu ženu, průměr za obce daného okresu do 2 tisíc (resp. nad 2 tisíce)

Zdroj: Vlastní výpočty

Zdroj: Vlastní výpočty

5.3 Diferenciace plodnosti v ČR, otázka šíření změn v intenzitě plodnosti

V předchozím oddílu byl určitým způsobem naznačen vliv velkých měst na diferenciaci plodnosti v jejich užším či širším zázemí. Intenzita plodnosti v zázemí měst vždy neodpovídala věkové struktuře nebo velikostní kategorii obce, a ukazuje se zde tedy možný vliv i jiných, než strukturálních faktorů. Nyní bude analyzována otázka šíření tzv. městské kultury, městského způsobu života do zázemí měst, s předpokladem, že její aspekty mají vliv na snižování plodnosti (viz oddíl 4.3). Nejprve budou popsány metody geostatistické analýzy s důrazem na použitou metodu IDW, posléze uvedení na studovanou problematiku a výsledky její aplikace.

5.3.1 Uvedení do problematiky- geostatistická analýza a její metody

Velké množství informací, se kterými se setkáváme a které využíváme, má prostorový charakter, a to i na poli demografie. Prostorové analýzy můžeme definovat následovně: Jedná se o soubor technik pro analýzu a modelování lokalizovaných objektů, kde výsledky analýz závisí na prostorovém uspořádání těchto objektů a jejich vlastností. Objektem pro tento účel rozumíme geografické objekty a jiné objekty s prostorovou lokalizací, ať již fyzické nebo abstraktní povahy, velmi často i události a jevy. Prostorové analýzy tedy představují sadu analytických metod, vyžadujících přístup k atributům studovaných objektů i k informaci o jejich lokalizaci. Na rozdíl od jiných forem analýz tedy vyžadují atributová data i geografickou lokalizaci objektů. Prostorové analýzy dat jsou spjaty se studiem uspořádání prostorových dat, zabývají se též vyhledáváním nových vztahů mezi uspořádáním a atributy objektů nebo geoprvky a modelováním těchto vztahů s cílem dosáhnout jejich lepšího porozumění a předpovídání vývoje v dané oblasti (Horák, 2006)

Modelování v rámci prostorové statistiky jsou většinou založena na odvození neznámých hodnot z naměřených dat, kdy se pracuje s určitými výběrovými body, daty naměřenými na daných stanovištích a vytváří se z nich (interpoluje) souvislá plocha, odhadují se hodnoty na místech, kde nebyla měření prováděna. Použité metody jsou založeny na elementární geografickém principu (Tobler, 1970 in: ESRI, 2001, str.50), že jevy, které jsou prostorově bližší mají tendenci být si navzájem podobnější, než ty co jsou od sebe vzdálenější. Při vytváření dané lokality se z tohoto tedy usuzuje, že hodnoty nejbližší k predikční hodnotě (interpolovanému místu) budou navzájem podobné. Čím větší vzdálenost od predikčního místa, tím menší bude vliv daného naměřeného bodu na předpovídanou hodnotu. Body bližší předpovídanému bodu tedy mají vyšší váhu, než hodnoty vzdálenější. Bod v hodně velké vzdálenosti pak může být na škodu, neboť může už hodnotami příslušet, být modifikován jinou oblastí, která je dramaticky odlišná od predikční lokality (viz Poznámky a tzv.hraniční efekt) (ESRI, 2001, str. 51).

Prostorová statistika využívá dvou základních metod, a to deterministické (např. IDW) a geostatistické (např. kriging) (Ibidem, s. 49). Prvně jmenované využívají matematické funkce pro interpolaci neznámých hodnot a predikce jsou založeny na okolních hodnotách, geostatistické mimo to používají při odhadech statistické nástroje, zejména autokorelaci, a pracují s vědomostmi o statistické struktuře sledovaného území.

Obecně platí, že čím více měření, tím je model kvalitnější, ale množství hodnot nesmí být samozřejmě na úkor praktické stránky. Jestliže jsou vzorky relativně rovnoměrně rozděleny a charakteristiky prostředí se v rámci daného celku příliš nemění, pak je možné předpovídat blízké body s uspokojivou kvalitou. Interpolace je pak možno rozdělit na globální, které počítají hodnoty na základě všech uvedených dat, a lokální, které počítají predikční hodnoty z naměřených hodnot v rámci určitého sousedství, kterým se myslí menší vymezený územní celek v rámci studované oblasti. Příkladem druhé jmenované je IDW metoda, která většinou volí určité strategie prohledávání okolí interpolovaného bodu, kdy se omezí velikost a tvar okolí nebo počtu použitých bodů (Horák, 2006).

Mezi nejjednodušší interpolační metody patří Thiessenovy polygony nebo metoda nejbližšího souseda, kde je hodnota v místech bez měření odhadována pomocí hodnoty z nejbližšího místa, kde byla naměřena. Metoda IDW určuje hodnotu v každém bodě vázanou lineární kombinací hodnot naměřených na několika nejbližších okolních stanovištích, kde váhy vyjadřují inverzní vzdálenosti (Horák, 2006). Stručně řečeno se jedná o interpolaci bodových dat metodou inverzních vzdáleností. Platí zde předpoklady uvedené výše, že jednotky prostorově blízko u sebe si jsou podobnější. Pro předpovězení hodnot v neměřených lokalitách používá IDW metoda, stejně tak jako množství dalších metod, naměřené hodnoty obklopující danou predikční hodnotu. Základem pro tuto techniku je, jak z názvu vyplývá, že váha naměřené hodnoty klesá spolu se zvyšující se vzdáleností od predikčního bodu. Jinými slovy každá naměřená hodnota má v modelu svůj lokální vliv (sféru vlivu), která mizí se vzdáleností (ESRI, 2001, s.114).

Obecný vzorec metody je následující:

$$Z(s_0) = \sum_{i=1}^N \Lambda_i Z(s_i)$$

$Z(s_0)$... je hodnota, kterou chceme předpovědět pro lokalitu s_0 (= hodnota interpolovaného bodu)

N ... počet naměřených bodů obklopujících predikční lokalitu, které budou v modelu použity

Λ_i ... váhy připisované každému naměřenému bodu, který chceme použít

$Z(s_i)$... pozorovaná (naměřená) hodnota v lokalitě s_i (hodnota naměřená v i -tém bodě)

Výraz pro určení vah je následující:

$$\Lambda_i = d_{i0}^{-p} / \sum_{i=1}^N d_{i0}^{-p} \quad \sum_{i=1}^N \Lambda_i = 1$$

d_{i0}^{-p} ... vzdálenost mezi interpolovaným bodem/predikční lokalitou s_0 a každou z naměřených lokalit s_i (hodnotou naměřenou v i -tém bodě)

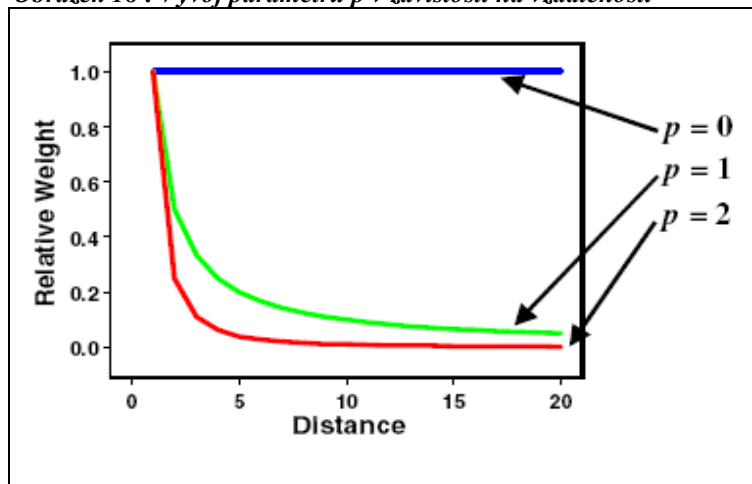
p ... koeficient ovlivňující sílu vah

Jakmile se vzdálenost zvyšuje, váhy klesají. Rychlost klesání míry vah je pak závislá na p .

Jestliže $p=0$, pak není zaznamenán žádný pokles spolu se vzdáleností. V tomto případě je pak každá váha Λ_i stejná a hodnota interpolovaného bodu je aritmetickým průměrem naměřených

hodnot. Čím je p vyšší, tím rapidněji klesají váhy bodů. Jestliže p dosahuje hodně vysokých hodnot, potom pouze několik málo okolních bodů bude ovlivňovat hodnotu v interpolovaném bodě. V praxi má koeficient p obvykle hodnotu 2 a pak je tato metoda nazývána metodou inverzních čtvercových vzdáleností.

Obrázek 18 : Vývoj parametru p v závislosti na vzdálenosti

Převzato z: (ESRI, 2001, s. 115)

5.3.2 Aplikace na studovanou problematiku

Ke studiu dané problematiky byla použita výše popsaná metoda inverzního vážení vzdáleností (IDW). Tato metoda byla aplikována s poukazem na její jednoduchost a snadnou interpretovatelnost. IDW pracuje se základními matematickými funkcemi inverzního vážení vzdáleností bez zahrnutí dalších vlivů (statistická struktura prostředí, autokorelace apod.), které jsou vhodnými nástroji pro určení „čisté“ míry vlivu hodnot naměřených v jednotlivých lokalitách. K uvedené analýze byly použity nástroje ArcGIS geostatistické analýzy. Stejně tak jako v předchozím oddílu byla použita data ze sčítání 2001, anonymizované věty za ženy dle ročníku narození s počtem dětí a příslušností k daným obcím. Analyzována byla plodnost generace žen 1930-1959 (viz 5.1). Spočteny byly průměrné hodnoty za okresy a vybraná města České republiky. Model inverzního vážení byl aplikován na průměrné hodnoty plodnosti za okresy ČR, se zjednodušeným předpokladem, kdy střed šíření byl střed daného okresu.

Aplikací IDW modelu, vážením průměrných hodnot intenzity plodnosti za okresy, došlo k interpolaci souvislé sociální plochy, kde jsou vymodelovány shodné vzorce reprodukčního chování. Hodnoty ve vymodelované ploše vyjadřují intenzitu plodnosti v daných lokalitách s vlivem hodnot v lokalitách přilehlých, přičemž se bere v potaz váha jednotlivých naměřených hodnot. Svou roli pak sehrává homogenita daného prostředí a míra vlivu jednotlivých měření, z čehož se pak odvíjí velikost dané sociální plochy. Existuje pak předpoklad, že hodnoty dané sociální plochy jsou ovlivněny přítomností měst nad 50 tisíc obyvatel (viz předchozí oddíl 5.2), vymodelované hodnoty pak svým způsobem ukazují na sféru vlivu daných měst. Otázkou pak zůstává, zda i menší obce mají nějaký vliv na změny v intenzitě plodnosti.

Jak jsme si ilustrovali v předchozím oddílu, v rámci celé České republiky je intenzita plodnosti relativně homogenní, výrazně nižší hodnoty jsou pouze v největších Českých městech, zejména v Praze. V rámci Čech je pak mnohem homogennější prostředí z hlediska intenzity

plodnosti než na Moravě, tuto situaci nám potvrdil i IDW model plodnosti (viz Obrázek 19). Nejnižší vymodelovaná hodnota plodnosti byla v průměru 1,896 dětí na jednu ženu, plocha polygonu s touto hodnotou je dle předpokladů mnohem větší v Čechách ve srovnání s lokalitami na Moravě. Co se Moravy týče, tak plocha s touto nejnižší hodnotou spadá do rámce největších měst a jejich blízkého okolí – s malým přesahem do ostatních přilehlých okresů. Oproti tomu v Čechách tato hodnota překračuje hranice okresů s přítomností největších měst, ale i hranice okresů v širším okolí daných měst.

Vymodelované hodnoty představují předpokládanou intenzitu plodnosti v zázemí měst a pomohou nám určit charakter a sílu působnosti šíření poklesu plodnosti v jednotlivých lokalitách. Jinými slovy v případech, kde je předpokládaná hodnota za zázemí nižší, než průměrná naměřená hodnota za okres (mimo městské okresy), můžeme potvrdit určité tendence v šíření změn v intenzitě plodnosti. Toto je nutno nahlížet s ohledem na přítomnost velkých měst v dané lokalitě a jejich samotnou intenzitu plodnosti. Zde pak na existenci prostorového šíření daného jevu poukazuje vyšší hodnota za zázemí než ve městě samotném. Sledujeme tedy tři základní hodnoty: intenzitu plodnosti ve městech, v příslušných okresech a hodnotu daného polygonu, tj. zázemí daných měst. Nejprve se podíváme na hodnoty jednotlivých polygonů ve vztahu k hodnotám intenzity plodnosti okresů, v nichž se nachází, posléze volně navážeme konfrontací s přítomnými městy.

Podíváme-li se na Obrázek 19, 20, pak vidíme, že nejnižší vymodelovaná hodnota 1,896 dětí na jednu ženu je ve všech okresech, které pokrývá z celé plochy (nebo většiny jejich plochy), nižší, než je celková naměřená hodnota za tento okres (mimo městské okresy Praha, Plzeň, Brno (ale bez Ostravy)) (viz též Tabulka 6). Z toho tedy lze usuzovat vliv Prahy, Brna, Plzně, ale například i Českých Budějovic jako významných „šířitelů“ změn do svého zázemí. Toto nám potvrzují i hodnoty plodnosti Brna, Plzně a Prahy, které jsou nižší, než hodnoty jejich zázemí (viz též níže, Obrázek 21). Co se Ostravy týče, tak vidíme (viz Obrázek 19), že plodnost je zde vyšší než je vymodelovaná hodnota za okres, ale co se týče okolního území mimo tento okres, tak zde jsou hodnoty plodnosti ostatních okresů vyšší, než v jejím zázemí definovaném druhým polygonem. Na základě toho lze tedy usuzovat, že toto velkoměsto též působí jako „šířitel“ změn v plodnosti. Uvedená situace je pak dána relativně vysokými hodnotami plodnosti v tomto městě, které jsou ovlivněny zejména jeho mladší věkovou strukturou v porovnání s ostatními velkoměsty (viz výše). Co se posledního velkoměsta Olomouce týče, tak hodnoty za okres, ve kterém se nachází, jsou nižší než vymodelovaná hodnota za zázemí, což implikuje na neexistenci difúze, ale vzhledem k celkově vyšším hodnotám daného regionu zasluhuje toto město ještě hlubší analýzu, viz dále. Otázka vlivu ostatních měst bude podrobněji diskutována také níže.

Porovnáme-li druhou vymodelovanou hodnotu zázemí (2,125) s hodnotou okresů, do kterých spadá, pak ne vždy se nám zde potvrdí šíření změn v intenzitě plodnosti. Co se týče okresů, které celou svou plochou spadají do této vymodelované hodnoty, tak difúze se potvrdila jen pro okres Písek (viz též Tabulka 6). U okresů, které spadají do tohoto polygonu většinou své plochy, je svým způsobem patrná difúze v případě Litoměřic či Klatov (viz Tabulka 6).

Co se dvou zbylých polygonů s relativně vysokými hodnotami týče, tak i zde jsou v některých okresech rozdíly dosahující záporných hodnot, které implikují na jisté tendence

v šíření poklesu intenzity plodnosti (viz Tabulka 6). Pro hlubší vhléd do dané problematiky se nyní podíváme na vybrané velikostní kategorie obcí a jejich intenzitu plodnosti v porovnání s plodností jejich zázemí.

Tabulka 6: Rozdíly mezi předpokládanými hodnotami zázemí a průměrnými hodnotami okresů, které náleží do vymezených polygonů (hodnota za polygon-průměrná hodnota daného okresu)

První polygon (1,896)		Druhý polygon (2,125)		Třetí polygon (2,201)		Čtvrtý polygon (2,344)	
Praha	0,197	Ústí nad Labem	0,038	Zlín	0,043	Jeseník	0,015
Brno-město	0,099	Tábor	0,018	Kroměříž	0,017	Vsetín	0,065
Plzeň-město	0,065	Písek	-0,006	Prerov	-0,021	Ústí nad Orlicí	0,060
Praha-západ	-0,079	Klatovy	-0,020	Frýdek-Místek	-0,017	Šumperk	0,055
Praha-východ	-0,085	Strakonice	0,026	Olomouc	0,058	Svitavy	0,049
Beroun	-0,101	Litoměřice	-0,048	Uherské Hradiště	-0,044	Třebíč	0,036
Kolín	-0,152	Teplice	0,023	Jihlava	-0,005	Prachatice	0,032
Rokycany	-0,156	Trutnov	-0,001	Pelhřimov	-0,011	Sokolov	0,002
Nymburk	-0,178	Náchod	0,012	Jindřichův Hradec	-0,033	Hodonín	-0,008
Kladno	-0,103	Blansko	0,009	Chrudim	0,009	Český Krumlov	-0,040
Mělník	-0,197			Havlíčkův Brod	-0,026	Tachov	-0,058
Mladá Boleslav	-0,197			Karlovy Vary	0,043	Břeclav	-0,059
Pardubice	-0,105			Cheb	0,052	Žďár nad Sázavou	-0,062
Hradec Králové	-0,110			Chomutov	-0,085	Znojmo	-0,082
Plzeň-jih	-0,190					Bruntál	-0,100
Liberec	-0,162					Česká Lípa	0,087
Jablonec n.Nisou	-0,119						

Zdroj: Vlastní výpočty

Poznámka: Nejprve jsou uvedeny okresy, které celou svou plochou náleží k danému polygonu, pod zdvojenou čarou pak okresy, které většinou své plochy spadají do daného polygonu (viz Obrázek 19, 20)

Nejprve uvažujeme velikostní kategorii obcí nad 50 tisíc obyvatel. Podíváme-li se na Obrázek 21, kde jsou vykresleny rozdíly v plodnosti mezi daným městem a předpokládanou hodnotou zázemí, pak vidíme, že ne ve všech obcích nad 50 tisíc obyvatel se nám potvrdil vliv tohoto města na intenzitu plodnosti jeho zázemí. Výše se nám potvrdil vliv hlavního města Prahy a tyto hodnoty to jen potvrzují. Zde jsou hodnoty za město výrazně nižší než hodnoty za jeho zázemí, a potvrzuje se nám fakt, že síla působnosti překračuje i hranice velkého množství okresů (Praha-východ, Praha-západ, Mělník, Kladno, Beroun, Nymburk, Kolín). Podobně je na tom Plzeň, jejíž vliv se sbíhá se sférou působnosti Prahy, hodnoty daného města jsou též nižší než hodnoty za jeho zázemí. Výše jsme si uvedli difúzní tendence i v případě Brna, což potvrzují i hodnoty za dané město v porovnání s jeho zázemím. Sféra působnosti zde není tak veliká, jak je patrné z obrázků, jako v případě předchozích měst. Co se týče Olomouce, tak při porovnávání hodnot za okresy a zázemí se nám vliv tohoto města jako šířitele změn nepotvrdil. Podíváme-li se na hodnotu města a jeho zázemí, pak je zde jeden z největších rozdílů v intenzitě plodnosti. Podíváme-li se pak na hodnoty plodnosti v dalších okolních okresech, tak ty jsou dosti vysoké, a implikují tak na nevýznamný vliv Olomouce v šíření změn do jejího zázemí. V případě Ostravy jsme již výše upozornili na úskalí výpočtu průměrné hodnoty za městský okres, jinak ale jisté tendence šíření by se daly potvrdit i v porovnání hodnoty za město a jeho širší zázemí, opět definovaném až druhým polygonem. Výše jsme si uvedli i České Budějovice jako významného šířitele změn. Při porovnání intenzity plodnosti za město a jeho zázemí

nevychází příliš velké rozdíly, což je dáno celkově vyšší intenzitou plodnosti v dané lokalitě a tedy i co se těchto hodnot týče, tak nám potvrzují významný vliv tohoto města. Určitou roli sehrává v rámci příslušné lokality například i Liberec. V porovnání hodnot za město a jeho zázemí vycházejí malé rozdíly v intenzitě plodnosti, a podíváme-li se na hodnoty za zázemí a okres, tak se nám potvrdí určitý jeho vliv na šíření změn v intenzitě plodnosti. Co se týče velkých měst podkrušnohorské pánve, tak z porovnání hodnot za daná města a jejich zázemí by se dal předpokládat určitý jejich vliv, ale při porovnání hodnot za zázemí a daný okres se difúze nepotvrdila (viz Tabulka 6). Tato situace vyplývá z relativně vyšší intenzity plodnosti v těchto městech, dané mladší věkovou strukturou. Obdobná situace je v případě některých měst Moravskoslezského kraje, jako je Havířov či Opava, kde porovnání město-zázemí implikuje difúzi, ale porovnání zázemí-okres ji popírá. Další město tohoto kraje, Karviná, popírá svůj vliv na intenzitu plodnosti zázemí v případě obou rozdílů, naopak Frýdek-Místek jako jediné město dané lokality ukazuje na určitý svůj vliv. Hodnoty za město a jeho zázemí jsou podobné v případě Hradce Králové a Pardubic. Svým způsobem by se dal potvrdit vliv těchto měst, jako významných center pro šíření změn v dané lokalitě, tok šíření je pak orientován více směrem na západ, na východě je víceméně pozastaven pomyslnou hranicí Čech a Moravy. Svou roli pro šíření změn v intenzitě plodnosti může hrát i Kladno, i když se nachází v zóně působnosti hl. města Prahy. Je možné, že jak pak jakýmsi mezičlánkem mezi Prahou a venkovskými lokalitami ve svém zázemí pro šíření změn v intenzitě plodnosti.

V případě velikostní kategorie měst nad 50 tisíc obyvatel jsme si potvrdili závěry z předchozího oddílu, kdy vidíme, že síla vlivu roste s velikostní kategorií města. Jako významný šířitel změn se nám potvrdila 4 města velikostní kategorie nad 100 tisíc obyvatel (Praha, Brno, Ostrava, Plzeň). Poslední velkoměsto - Olomouc má sice samo o sobě nízkou intenzitu plodnosti, alespoň pokud jde o srovnání s ostatními moravskými obcemi, v jeho zázemí se však neprojeví výrazné změny v intenzitě plodnosti, a tudíž zde se šíření změn nepotvrdilo. Situace ve městech blížících se stotisícové hranici počtu obyvatel (Liberec, České Budějovice, Hradec Králové, Ústí nad Labem, Pardubice; viz Přílohy, Tabulka 14)) se různí. V případě Liberce a Českých Budějovic se nám jejich vliv v rámci dané lokality potvrdil, v Hradci Králové a Pardubicích svým způsobem také dochází k určitému vlivu těchto měst do jejich zázemí, i když uvedené hodnoty to přímo nepotvrzují. V Ústí nad Labem, stejně tak jako v případě ostatních měst nad 50 tisíc obyvatel severozápadních Čech je vliv těchto měst na změny v intenzitě plodnosti jejich zázemí spíše zanedbatelný. Roli zde sehrává nízká intenzita plodnosti v samotných těchto městech a jejich hustá koncentrace na daném území. Obdobná situace je u velkých měst Moravskoslezského kraje.

Podíváme-li se na situaci menších měst (velikostní kategorie 10-49 tisíc) v České republice (viz Obrázek 21), pak zde existují v mnoha případech vyšší hodnoty plodnosti v jejich zázemí, než v nich samotných. Tato situace je nejpatrnější zejména v lokalitách s celkově vyšší intenzitou plodnosti v rámci České republiky.

V rámci plochy prvního polygonu, tedy s nejnižší vymodelovanou hodnotou zázemí (a nejnižší intenzitou plodnosti v České republice), se na základě rozdílů plodnost za příslušná města 10-49 tisíc obyvatel vs. plodnost za jejich zázemí difúze nepotvrdila. V širě vymezeném zázemí Prahy definovaném právě prvním polygonem jsou hodnoty za město výrazně nižší než

za jeho okolí pouze v případě Poděbrad, ale v tomto městě je výrazně nižší plodnost, daná věkovou skladbou jeho obyvatel (viz Přílohy, Tabulka 19). Tudíž ani toto město nehraje roli v šíření změn v intenzitě plodnosti. V rámci prvního polygonu tedy hrají roli ve snižování plodnosti zázemí zejména výše uvedená města velikostní kategorie nad 50 tisíc obyvatel, menší města velikostní kategorie 10-49 tisíc obyvatel jsou spíše „příjemci“ těchto změn.

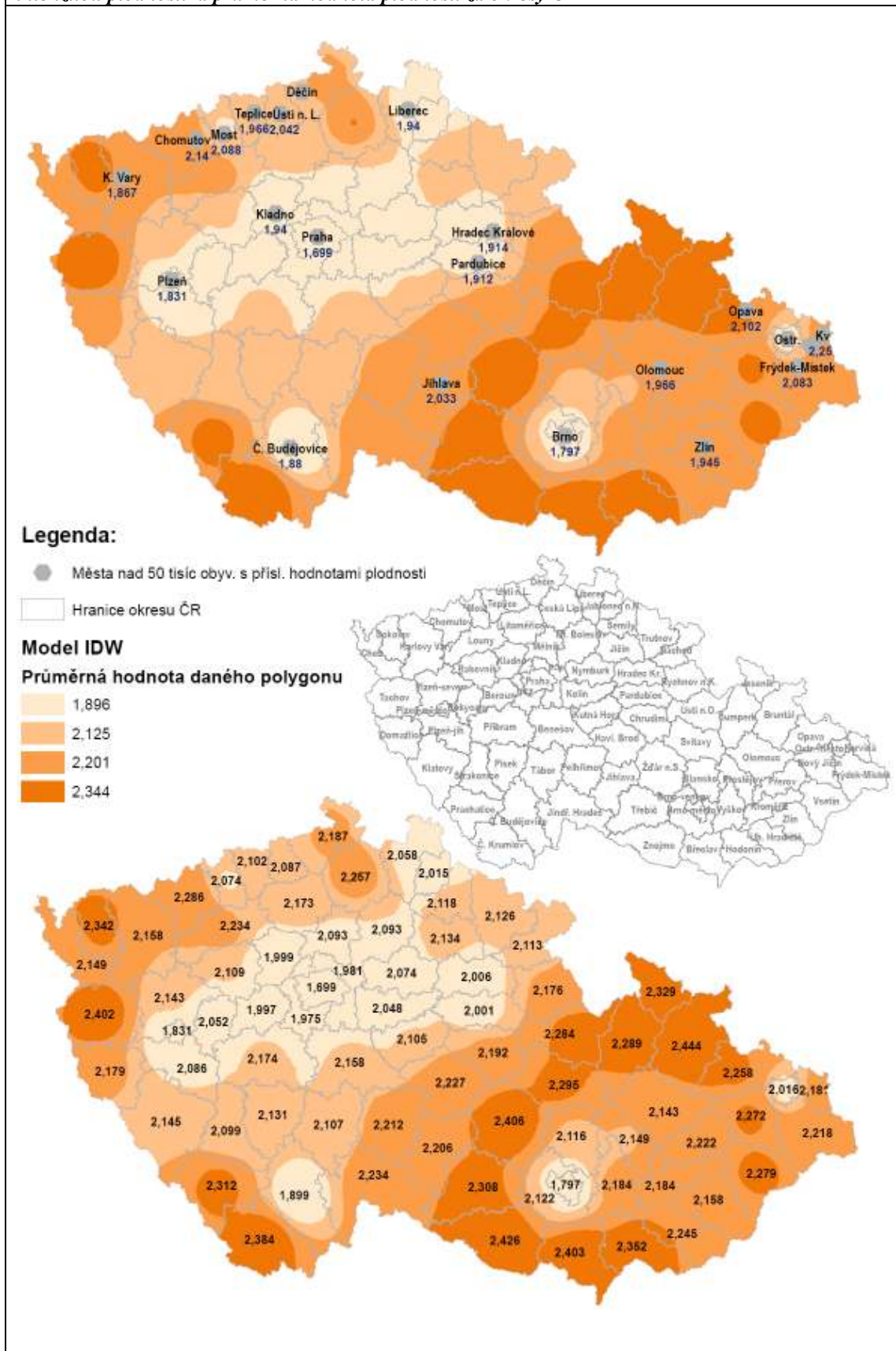
V oblastech pohybujících se předpokládanou intenzitou plodnosti v zázemí kolem záchovné hranice 2,1 (tedy 2. nejnížší vymodelovaná intenzita plodnosti) lze v některých případech hovořit o vlivu těchto menších měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí. Jedná se například o Písek, Strakonice, Sušice či Klatovy, kde jak rozdíly město-zázemí, tak rozdíly okres-zázemí hovoří pro určitý vliv těchto měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí. Svou roli zřejmě sehrává neexistence jiných měst v dané lokalitě, a tato města jsou tedy jakýmsi regionálními centry a tedy i „nosiči“ a iniciátory změn pro své okolí.

Co se týče lokalit s nejvyššími vymodelovanými hodnotami zázemí (druhý a třetí polygon), tak ve většině případů jsou hodnoty za město nižší než hodnoty za jeho zázemí. Výjimka je v případě měst zázemí Ostravy, či v Olomouckém a Ústeckém kraji, kde rozdíly město-zázemí popírají jakýkoli vliv tohoto města na intenzitu plodnosti v jeho zázemí. Ale ani v případě ostatních měst, kde rozdíly město-zázemí hovoří pro existenci difúze není jejich role jako šířitelů změn v intenzitě plodnosti úplně jednoznačná. Průměrná hodnota zázemí je v těchto polygonech 2,201 a 2,344, což jsou hodnoty plodnosti dosti vysoké a situace je tedy spíše dána strukturálními charakteristikami daných lokalit.

Menší města tedy mohou hrát roli šířitelů změn pouze v případě, že se v dané lokalitě nenacházejí jiná centra, jak nám potvrdila situace některých měst v druhém polygonu. Je-li však v dané lokalitě situováno větší centrum, tak tato města stojí v jeho stínu a jsou spíše příjemci změn než šířiteli. Co se týče menších měst v lokalitách s celkově vyšší intenzitou plodnosti, tak situace hovoří spíše pro přetrvávání lokálních hodnot, i pokud jde o tato města samotná.

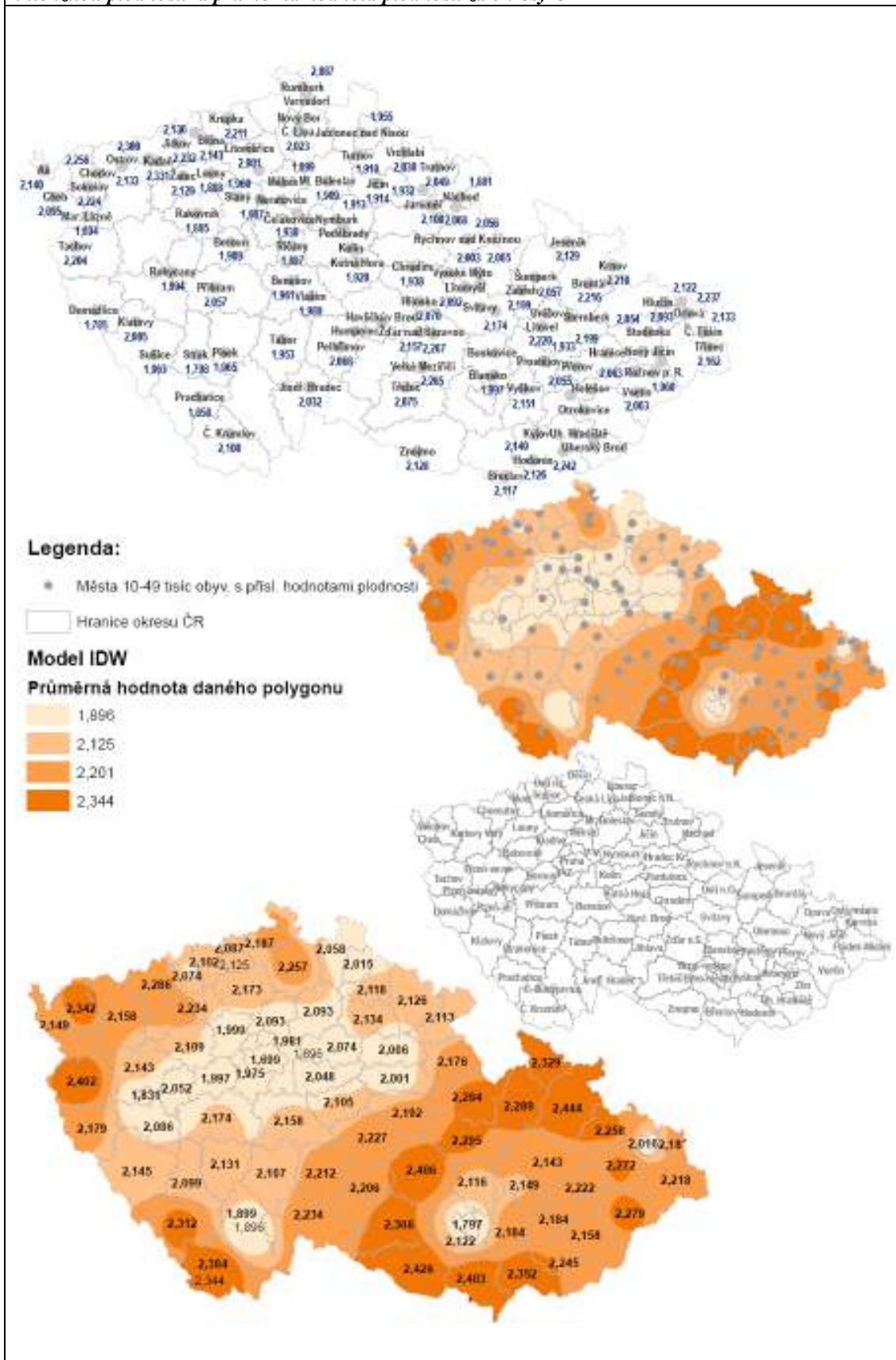
V uvedeném oddílu jsme si potvrdili vliv velkých měst jako šířitelů změn v intenzitě plodnosti, kdy jako nejvýznamnější se ukázala být města blížící se hranici 100 tisíc obyvatel. Ve velikostní kategorii nad 50 tisíc obyvatel existuje určitá úměra, že čím větší město, tím větší vliv na intenzitu plodnosti v jeho zázemí, ale regionální specifika hrají též stále významnou roli. Menší města s 10-49 tisíci obyvatel se spíše potvrdila jako příjemce či jakýsi mezičlánek pro šíření změn v intenzitě plodnosti.

Obrázek 19: Model plodnosti na základě IDW metody, města nad 50 tisíc obyvatel s příslušnou intenzitou plodnosti a průměrná hodnota plodnosti za okresy ČR

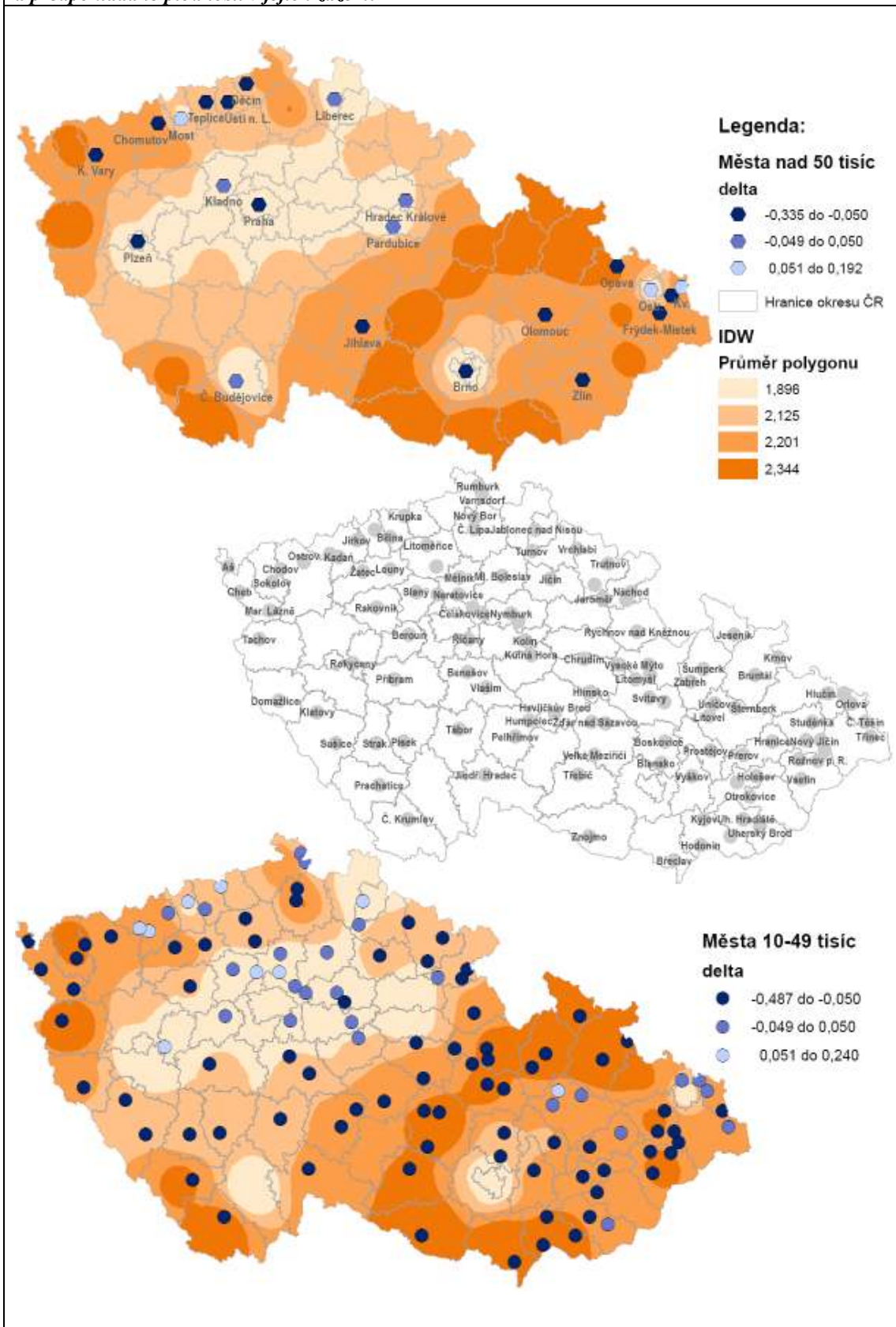
Zdroj: Vlastní výpočty

Obrázek 20: Model plodnosti na základě IDW metody, města nad 50 tisíc obyvatel s příslušnou intenzitou plodnosti a průměrná hodnota plodnosti za okresy ČR

Zdroj: Vlastní výpočty

Obrázek 21: Vykreslení plodnosti na základě IDW metody, rozdíly intenzity plodnosti za daná města a předpokládané plodnosti v jejich zázemí

Zdroj: Vlastní výpočty

Kapitola 6

Závěr

V uvedené práci jsme se zabývali diferenciací plodnosti ve městech ve vztahu k jejich zázemí. Již jednoduché vykreslení intenzity plodnosti na úrovni okresů České republiky nám potvrdilo vliv velkých měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí, nejvíce patrné to pak bylo na hodnotách plodnosti okresů v zázemí našich největších měst jako je Praha, Plzeň či Brno. V okresech v okolí těchto velkých měst byla nízká intenzita plodnosti, i když například měly relativně mladou věkovou strukturu, nebo na druhou stranu ležely v lokalitě s tradičně vysokými hodnotami plodnosti (Brno-venkov).

V analýze plodnosti z hlediska vybraných velikostních skupin obcí se nám nepotvrdila situace, že čím větší obec, tím nižší intenzita plodnosti. Ve velkých městech Moravskoslezského kraje byla například vysoká intenzita plodnosti, obdobná situace pak byla ve městech Ústeckého kraje. V těchto městech se na druhou stranu potvrdil vliv druhého sledovaného strukturálního faktoru, a to relativně mladé věkové struktury obyvatelstva. Naopak starší věková struktura hraje již tradičně významnou roli v nízké plodnosti našich největších měst. V menších velikostních kategoriích obcí se v mnoha případech vliv věkové struktury na intenzitu plodnosti nepotvrdil. Z toho tedy vyplývá, že zde mohou hrát roli i jiné, nestrukturální faktory, zejména sledovaný vliv daných velkých měst v okolí. Ten se nejvíce potvrdil z vykreslení hodnot plodnosti obcí velikostní kategorie s 2000-9999 obyvateli. Intenzita plodnosti těchto obcí v zázemí je výrazně nižší než ve zbylých městech a lokalitách, částečně se zde i stírá tradiční regionální rozložení vyšší plodnosti na Moravě oproti Čechám.

Co se týče samotného šíření změn v intenzitě plodnosti, tak analýza intenzity plodnosti zázemí vymodelované pomocí IDW metody nám opětovně potvrdila vliv zejména největších měst České republiky jako „širitelů“ změn. Mimo výše uvedená města se sem řadí i Ostrava a další velká města jako je Liberec, České Budějovice, Hradec Králové či Pardubice. Oproti tomu u velkoměsta Olomouce se difúzní tendence nepotvrdily. Ty nebyly patrné ani v případě mnoha měst Moravskoslezského či Ústeckého kraje. Většina obcí velikostní kategorie 10-49 tisíc obyvatel se potvrdila spíše jako příjemci, či „mediátoři“ změn v intenzitě plodnosti. Výjimky, kdy tato města hrají svou roli v šíření změn v intenzitě plodnosti, existují v případě, že se jedná o významnější centrum v dané lokalitě a v jeho okolí neexistují větší města.

To byl je stručný výčet závěrů naší analýzy, nyní se vraťme k jednotlivým vytyčeným otázkám této práce. Určitě lze konstatovat, že rozdíl v intenzitě plodnosti mezi městem

a venkovem v rámci České republiky existuje. Situace nepřímé úměry velikostní kategorie obce a intenzity plodnosti sice neplatí, ale to je dáno zejména vývojem sídelní struktury v poválečném období ČR, kdy nejmenší obce nebyly nikterak podporovány a populačně i reprodukčně ztrácely, oproti tomu větší města byla tzv. střediskovým systémem značně podporována a byl v nich zaznamenán příznivý vývoj. Více patrný je pak rozdíl mezi plodností na venkově a ve městech na Moravě, než v Čechách, což implikuje na přetrvávající tzv. lokální hodnoty v moravských lokalitách více, než v obcích v Čechách.

Vliv strukturálního faktoru věkové skladby obyvatelstva byl nejpatrnější u maximálních a minimálních hodnot intenzity plodnosti. V těchto případech se mnohdy i zastíral vliv velikostní kategorie obce a nelze stoprocentně zobecnit, že čím větší obec, tím starší věková struktura. Alespoň co se měst Moravskoslezského kraje a severozápadních Čech týče, tak uvedená situace neplatí. Vliv i kulturních charakteristik je pak zřejmý již z vykreslení hodnot plodnosti za okresy či jednotlivá města.

Vliv měst na intenzitu plodnosti v jejich zázemí se ve většině případů potvrdil. Více byl pak patrný v homogennějším prostředí Čech než na Moravě. V Čechách hrála roli šířitelů změn i vybraná menší města, kdežto na Moravě se nepotvrdil tento vliv například u velkoměsta Olomouce. Svou roli zde opět může hrát větší přetrvávání tzv. lokálních hodnot na Moravě, oproti situaci v českých obcích, kde zřejmě již v uvažování jedinců hrají větší roli tzv. národní hodnoty. Šíření změn do zázemí se nepotvrdilo ani v lokalitách s tradičně vysokou intenzitou plodnosti jako jsou uvedené lokality severozápadních Čech či některé oblasti v Moravskoslezském kraji. Tato situace je dána jednak hustou koncentrací relativně velkých měst na tomto území a jednak převládnutím vlivu strukturální charakteristiky mladé věkové struktury.

Plodnost v zázemí velkých českých měst je tedy bezesporu nižší, než je její intenzita ve venkovských lokalitách mimo okruh působnosti měst a podobná intenzitě plodnosti v těchto městech samotných. Na míru vlivu daného města na intenzitu plodnosti v jeho zázemí pak působí jednak homogenita daného prostředí, jednak síla přetrvávání tzv. lokálních hodnot, samozřejmě i celková intenzita plodnosti v jeho okolí a výrazně nižší, resp. vyšší věková struktura než je průměr za celé sledované území.

POZNÁMKY

¹⁾ Koncept přirozené plodnosti zavedl do demografie Louis Henry (1961) a znamená situaci, v níž se manželé nesnaží ukončit plození dětí před skončením biologické plodnosti. Pár plodí děti po maximální možné dobu svého reprodukčního období a bez ohledu na to, kolik jich už má. Nijakým způsobem nebrání početí, nepraktikuje žádnou antikoncepci. Za maximální možné plodnost považuje John Bongaarts 15,3 dětí na jednu ženu (Bongaarts, 1978, s.117), Livi-Bacci spočetl hodnotu 16,7 dětí (Livi-Bacci, 1984, s.13). Nejznámější skupinou, která se přiblížila biologickým hranicím plodnosti, byli hutterité (náboženská skupina žijící v Severní a Jižní Dakotě a Kanadě). Průměrná hutteritská žena měla kolem 11-12 dětí. Ještě vyšší plodnost než u hutteritů zaznamenali antropologové u shipiboských indiánů v Peru (Rabušic, 2001, s.30). Stav přirozené plodnosti, kdy partneři nijakým způsobem neplánují počet dětí, je podle mnoha demografů typický až do období první demografické tranzice (např. Cleland, Wilson, 1987), jiní zas zastávají názor, že v čisté podobě nikdy režim přirozené plodnosti neexistoval, neboť vždy existovala ve společnosti nějaká kulturní, či sociální omezení (Horská, 1990).

²⁾ Celý titul Malthusova spisu zní: *Essay on the Principle of Population as it affects the future improvements of society; With remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* (Esej o principu populace a o tom, jak ovlivňuje budoucí zlepšení společnosti; s poznámkami ke spekulacím pana Godwina, pana Condorceta a jiných autorů).

³⁾ V souladu s „albertovskou“ tradicí, je v práci používán termín „demografická revoluce,“ který v našem prostředí začal razit Zdeněk Pavlík (1964). V návaznosti na Landryho se této tradice drží i francouzští demografové, v anglosaských zemích je pak častěji používán termín „demografická tranzice.“ Freedman (1964) navrhoval termín „vitální revoluce.“

⁴⁾ Bounded rationality (Omezená racionalita)

Racionalitu vždy omezuje řada vlivů. I v nejstabilnějším možném prostředí racionalitu omezuje způsob jakým poznáváme, dále naše emoce, do třetice složitost prostředí v němž žijeme. Pozorování, pokusy i denní život říkají, že naše chování může být záměrně racionální, cílevědomé a adaptivní, přesto i při nejlepší vůli, vzdělání a zkušenosti dokáže racionalita selhat. Z toho však neplyne, že by rozhodování lidí, včetně expertů a politiků, bylo nutně iracionální, nebo řízeno tajemnými, nevládnutelnými či nepochopitelnými silami. Prostor, v němž žijeme, je složitější a proměnlivější, než bychom si přáli. I při nejlepším vybavení zvládneme z prostředí jen část. Což popisuje teorie omezené racionality, bounded rationality theory (Jones, 1999, Simon, 1995, 1996 a,b; in: Koukolík, Drtilová, 2008). Výsledkem selhání racionality je nesoulad mezi tím, co jedinec nebo skupina chtěli, a prostředím, které je k rozhodnutí přimělo. Tento nesoulad označuje tvůrce teorie omezené racionality, nositel Nobelovy ceny za ekonomii, jeden ze zakladatelů kognitivní vědy a teorie umělé inteligence, H.A. Simon, slovy "omezená racionalita, která vyplula na povrch" (bounded rationality showing through, Simon, 1996 b; in: Koukolík, Drtilová, 2008)). Zjednodušeně řečeno říká: svět je složitější, než bychom si přáli. Ať uděláme v nejlepší vůli cokoli, svět nás přesahuje. Nevíme, kolik toho o něm nevíme (Koukolík, Drtilová, 2008).

⁵⁾ V práci se opět držím termínu používaného na Přf UK, tedy „druhý demografický přechod,“ který je doslovným překladem původního termínu od autorů van de Kaa a Lesthaeghe (*the second demographic transition*). Někteří čeští autoři dávají přednost termínu „druhá demografická revoluce,“ Rabušic (2001, str.10) pak navrhuje termíny jako „demografický zlom“ nebo „demografická tranzice.“

⁶⁾ „The lowest low fertility“: termín se používá pro označení hodnoty průměrného počtu dětí na jednu ženu menší nebo rovnou 1,3 (Kohler, Billari, Ortega, 2002, s. 642).

P. McDonald rozlišuje dvě skupiny zemí s nízkou plodností, a to ty, co mají úhrnnou plodnost o něco menší než 1,5 a mají naději na její eventuální oživení, kdy nepříznivé důsledky nízké plodnosti by se daly zmírnit pomocí zahraniční imigrace. Avšak země s úhrnnou plodností 1,3 a nižší se jí již nacházejí v nebezpečné zóně pastí nízké plodnosti a pro ně je výhledové oživení plodnosti velmi problematické a imigrace by musela být velmi masivní (P. McDonald: *Fertility and the State: the efficacy of policy*; IUSSP General Conference, Tours, June, Převzato z: Rychtaříková, 2008). Hodnoty 1,3 implikují roční pokles ve velikosti populace o 1,5 % ve stabilní populaci, s převládajícím průměrným věkem žen při porodu 30 let a předpokladem velmi nízké úmrtnosti žen ve věku 0-50 let. Tato hodnota též znamená redukci kohorty narozených a pokles stabilní populace každých 45 let o polovinu. Jestliže úhrnná plodnost klesne ještě více a přetrvá na hodnotách 1, pak je roční pokles stabilní populace o 2,4 % a pokles velikosti populace a kohorty narozených na polovinu trvá zhruba 29 let (Kohler, Billari, Ortega, 2002, str.642).

⁷⁾ Hraniční efekt

Prostorová statistika často naráží na tzv.hraniční efekt. Tento problém narušuje statistiku bodových procesů při odhadech několika funkcí potřebných k popisu a studiu libovolného bodového vzorku.Obvykle leží studovaný vzorek uvnitř „okna“ vybraného pro vymezení celého procesu a tudíž má konečnou rozlohu. Prostorové sousedství libovolného bodu, který se nachází v blízkosti hranice tohoto okna se pak nachází částečně mimo něj, a proto nemohou být vzdálenosti mezi těmito body a jejich nejbližšími sousedy s určitostí vyjádřeny, následkem toho nemůže být bez určitého nepříznivého vlivu vyjádřena ani distribuční funkce.

Je velmi dobře známo, že vzdálenosti mezi body v blízkosti hranice sledovaného vzorku a jejich nejbližší sousedé uvnitř hranice mají tendenci být větší než vzdálenosti mezi sousedními body uvnitř okna. To je dáno tím, že události u hranice je odepřena možnost výběru sousedů mimo okno (tj. vně hranice). Následkem toho je odhad průměrné vzdálenosti nejbližšího souseda nepříznivě ovlivněn body nacházejícími se v blízkosti hranice. Tento vliv se může zvětšovat s rostoucím počtem bodů nacházejících se v blízkosti hranice. Prozatím neexistuje všeobecná shoda mezi jednotlivými autory týkající se způsobu korekce hraničního efektu.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- ANDRLE, A. 2003. Fakta a úvahy o vývoji osídlení v České republice. *Urbanismus a územní rozvoj*. 2003, ročník 4, č. 6.
Dostupný z WWW: <http://www.uur.cz/images/publikace/uur/2003/2003-06/03_osidleni.pdf>
- ARIÈS, P. 1980 Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West, *Population and Development Review*, 1980, 6(4): 645-650.
- BERANOVÁ, L. 2002 In: PAVLÍK, Z.; KUČERA, M. (ed.): *Populační vývoj České republiky 1990-2002*. Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2. s.49. ISBN 80-902686-8-4 Dostupné z WWW:
<<http://popin.natur.cuni.cz/html2/publications/papers/popdev02cz/snatecnost.pdf>>
- BILLARI, F. C.; WILSON, C., 2001. Convergence towards diversity? Cohort dynamics in the transition to adulthood in contemporary Western Europe, *MPIDR Working Paper* WP 2001-039, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- BONGAARTS, J. 1978. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. *Population and Development Review*, 4 (3): 105-132.
- BONGAARTS, J.; POTTER, R. 1983. Fertility, biology and behaviour. An analysis of the proximate determinants. New York, Academic Press, 230 s.
- CARLSON, E., (1992). Inverted Easterlin fertility cycles and Kornai's "soft" budget constraint, *Population and Development Review* 18(4): 669-688.
- CARTER, H. 1995: *The Study of Urban Geography*. 4th. ed., Arnold, London.
- CASTERLINE, J.B.; MONTGOMERY, M.R. 1993. The Diffusion of Fertility Control in Taiwan: Evidence from Pooled Cross-Section Time-Series Models. *Population Studies*, 47 (1993), 457-479.
- CLELAND, J.; WILSON, C. 1987. Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View. *Population Studies*, 41 (1): 5-30.
- COALE, J.A. 1973. The demographic transition reconsidered. In: *International Population Conference 1973*, Liege.
- COLEMAN, D.; SCHOFIELD, R. 1986. Introduction: the state of population theory, in: COLEMAN, D.; SCHOFIELD, R (eds.) *The state of population theory*, Oxford, Basil Blackwell, 311p.
- ČERMÁK, Z. 2005. Migrace a suburbanizační procesy v České republice. *Demografie*. 2005, roč. 47, č.3, s. 169 – 176.
- ČSÚ, 2003. *Vývoj věkové struktury obyvatelstva a její tendence*, Kód: 4109-03, dostupné <http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4109-03>
- ČSÚ, 2004: *Rozmístění a koncentrace obyvatelstva ČR časová řada 1961-2001*, Kód: 4120-03, dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/publ/4120-03-casova_rada_1961_2001#archiv

- DAVIS, K.; BLAKE, J. 1956. Social structure and Fertility: An Analytical Framework. *Economic development and cultural change*, 4, No.4 (July): 211-235.
- DE BRUIJN, B.J. 2005. Fertility: Theories, Frameworks, Models, Concepts. Chapter 39. In: CASELLI, G.; VALLIN, J.; WUNSCH, G.: *Demography: Analysis and Synthesis, Four Volume Set*, Hardbound, 2976 pages, publication date: DEC-2005
ISBN-13: 978-0-12-765660-1, Imprint: ACADEMIC PRESS
- DYKSTRA, P.A., VAN WISSEN, L.J.G. 1999. Introduction: The Life Course Approach as an Interdisciplinary Framework for Population Studies. In: DYKSTRA, P.A., VAN WISSEN, L.J.G (eds.) *Population Issues. An Interdisciplinary Focus*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, str.1-22.
- EASTERLIN, R. 1975. An economic framework for fertility analysis. *Studies in Family Planning*, vol. 6(3), s. 54-63.
- EASTERLIN, R. 1980. *Birth and fortune. The impact of numbers on personal welfare*. New York, Basic Books, 205 p.
- ENTWISLE, B. et al. 1996. Community and contraceptive choice in rural Thailand; a case study of Nang Rong, *Demography*, vol.33(1).s.1-11
- ESRI 2001: *Using ArcGIS Geostatistical Analyst*. Printed in the United States of America, 2001.
- FAVA, S. F. 1956. Suburbanism as a Way of Life. *American Sociological Review*. Vol. 21, No.1, (Feb., 1956). Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2089337>
- FAWCETT, J.T.; ARNOLDF.S. 1973. Value of Children. In: ROSS, J.A. (ed.) *International Encyclopedia of Population*. The Free Press, New York.
- FIALOVÁ, L.; KUČERA, M., 1997. The main features of population development in the Czech Republic during the transformation of society, *Czech Sociological Review* 5(1): 93–111.
- FIALOVÁ, L. 2006. Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století. *Demografie*. 2006, roč.48, č.2
- FIALOVÁ, L. 2007. Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století. *Demografie*. 2007, roč.49, č.4.
- FREEDMAN, R. 1964. Introduction. In: FREEDMAN, R. (ed.) *Population: The Vital Revolution*. Anchor Books, Doubleday and Co., Garden City, New York, 258-266.
- GREENHALGH, S. 1990. Toward a political economy of fertility: anthropological contributions, *Population and Development Review*, vol. 16(1), p.85-106.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. 1987: *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Universita Karlova, Praha.
- HENRY, L. 1961. Some data on Natural Fertility. *Eugenics Quarterly*, 8 (2), June: 81-91.
- HIRSCHMANN, CH. 1994. Why Fertility Changes. *Annual Review of Sociology*, Vol. 20. (1994), pp. 203-233. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=03600572%281994%2920%3C203%3AWFC%3E2.0.CO%3B2-R>
- HOFFMAN, L.W; HOFFMAN, M.L. 1973. The value of children to parents, in: FAWCETT, J.T. (ed.) *Psychological perspectives on Population*. New York, Basic Books, 522 s.
- HORÁK, J. 2006: *Prostorové analýzy dat*. Skripta VŠB-TU Ostrava, HGF, Institut geoinformatiky, 2006. Dostupné z: http://gislinb.vsb.cz/~hor10/PAD/Skripta/PAD_skriptaF.pdf
- HORSKÁ, P. 1991. Evropská rodina se mění. In: HORSKÁ, P.; KUČERA, M.; MAUR, E.; SLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Panorama, Praha, str.291-332.
- HORSKÁ, P.; MAUR, E.; MUSIL, J. 2002. *Zrod velkoměsta : urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2002. 352 s.

- JETZKOWITZ, J.; SCHNEIDER J.; BRUNZEL, S. 2007, Suburbanisation, Mobility and the „Good Life in the Country“: A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, Vol. 47, Number 2, April 2007. Published by Blackwell Publishing. 2007.
- JOSHI, H.; DAVID, P. 2005. The Social and Economic Context of Fertility. Chapter 37. In: CASELLI, G.; VALLIN, J.; WUNSCH, G.: *Demography: Analysis and Synthesis, Four Volume Set*, Hardbound, 2976 pages, publication date: DEC-2005 ISBN-13: 978-0-12-765660-1, Imprint: ACADEMIC PRESS
- KALIBOVÁ, K.; PAVLÍK, Z.; VODÁKOVÁ, A. (ed.) 1998. Demografie (nejen) pro demografy. SLON. 1998. 125 s.
- KALIBOVÁ, K. 2002. Úvod do demografie. Karolinum. 2002
- KIRK, D. 1944. Population changes and the postwar world. *American Sociological Review*, 9, 28-35.
- KIRK, D. 1966. Demographic Transition Theory, *Population Studies*, vol 50(2), p. 361-387.
- KISH, L. 1954. Differentiation in Metropolitan Areas. *American Sociological Review*, Vol. 19, No. 4, August 1954, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2087457>
- KOHLER, H.P.; BILLARI, F.C.; ORTEGA, J.A. 2002: The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 4. (Dec., 2002), pp. 641-680. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=00987921%28200212%2928%3A4%3C641%3A%3EOLFI%3E2.0.CO%3B2-D>
- KOHLER, H.P.; BILLARI, F.C.; ORTEGA, J.A. 2006. Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In F. R. Harris (Ed.), *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 48-109. Dostupné z: <http://www.ssc.upenn.edu/~hpkohler/papers/Low-fertility-in-Europe-final.pdf>
- KOSCHIN, F. 1998. Druhý demografický přechod. XXVIII. konference ČDS. *Demografie*. 1998, roč. 40, č. 4, s. 257-259.
- KOSTELECKÝ, T.; ČERMÁK, D. 2004. *Metropolitan areas in the Czech Republic - definitions, basic characteristics, patterns of suburbanisation and their impact on political behaviour*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004. 57 s. (Sociologické studie 04/03) Dostupný z: http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/205_04-3%20zformatovany%20text6%20pro%20tisk.pdf
- KOUKOLÍK, F.; DRTILOVÁ, J. 2008. Racionalita. *Britské listy*. 25.2.2008. On-line (1.8.2008): <http://www.blisty.cz/2008/2/25/art39146.html>
- KRAUS, J. 2003. Regionální diferenciace plodnosti. XXXIII. Konference ČDS. “Sčítání lidu, domů a bytů 2001” v České republice. *Demografie*. 45, 4 (2003)
- LUPI, T.; MUSTERED, S. 2004. The Suburban Community Question. Dpt. of Geography, Planning and International Development Studies, Universiteit van Amsterdam. Příspěvek pro ESF Conference ‘Cohesive Neighbourhoods and Connected Citizens in European Societies, Bristol, 17. a 18. června 2004. Online, červenec 2008: <http://www.bristol.ac.uk/sps/cnrpapersword/lupi.doc>
- LESTHAEGHE, R.J. 1977. *The decline of Belgian fertility, 1800-1970*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 259 s.
- LESTHAEGHE, R.J.; WILSON, CH. 1986. Modes of production, secularization, and the pace of fertility decline in Western Europe, 1870-1930, in COALE, A.J., SUSAN, C.W. (eds.) *The decline of fertility in Europe*. Princeton, New York, Princeton University Press
- LESTHAEGHE, R.; NEELS, K., 2002. From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland, *European Journal of Population* 18(4): 325-360.

- LESTHAEGHE, R.; NEELS, K., 2005. The Geography of Fertility. Maps, Narratives, and Demographic Innovation. Chapter 38. In: CASELLI, G.; VALLIN, J.; WUNSCH, G.: *Demography: Analysis and Synthesis, Four Volume Set*, Hardbound, 2976 pages, publication date: DEC-2005 ISBN-13: 978-0-12-765660-1, Imprint: ACADEMIC PRESS
- LEWIS, G.J.; MAUND, D.J. 1976. The Urbanization of the Countryside: A Framework for Analysis. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol. 58, No.1. (1976). Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/490775>
- MCDONALD, P. 2004. Možnosti státní politiky k udržení plodnosti. *Demografie*. 2004. roč. 46, č. 1
- MCNICOLL, G. 1992. The Agenda of Population Studies: A Commentary and Complaint. *Population and Development Review*, 18 (3): 399-420.
- MCNICOLL, G. 1994. Institutional analysis of fertility. New York, The Population Council.
- MUNIZ, J. 2006. Spatial dependence and heterogeneity in ten years of fertility decline in Brazil: where, why and how fast. Dostupný z WWW: <<http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=60162>>
- MUSIL, J. 2001. Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. *Sociologický časopis*. 2001, roč. 37, č. 3, s. 275 – 296.
- NEYER, G. 2003. Family Policies and Low Fertility in Western Europe. MPIDR WORKING PAPER WP 2003-021, JULY 2003, Max Planck Institute for Demographic Research Dostupné z: <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2003-021.pdf>
- OUŘEDNÍČEK, M. 2003. Suburbanizace Prahy. *Sociologický časopis*. 2003, roč. 39, č.2, s.235 – 255. Dostupný z WWW: <http://sreview.soc.cas.cz/upl/archiv/files/187_27oured15.pdf>
- OUŘEDNÍČEK, M., POSOVÁ, D. 2006. *Suburbánní bydlení v Pražském městském regionu: etapy vývoje a prostorové rozmístění*. In: Ouředníček, M. ed.: *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze. Praha
- PAVLÍK, Z. 1964. Nástin populačního vývoje světa. *Československá akademie věd*, Praha. 306s.
- PAVLÍK, Z. 2006. Současný populační vývoj Evropy <http://fse.ujep.cz/~pavlik/texty/soucasny_populacni_vyvoj_evropy.doc>
- PAVLÍK, Z.; RYCHTAŘÍKOVÁ, J.; ŠUBRTOVÁ, A. 1986. *Základy demografie*. Academia, Praha 1986.
- PAVLÍK, Z.; KALIBOVÁ, K. 2005. *Mnohojazyčný demografický slovník*. Acta demographica XV. Česká demografická společnost, Praha 2005.
- POLLNEROVÁ, Š. 2001. Easterlinova teorie a vývoj plodnosti v západoevropských zemích, České republice, Maďarsku a Polsku. *Demografie* 43, 4 (2001) 285-296.
- POTOČNÝ, T. 2006 *Lidé na okraji. Případová studie satelitního městečka*. IVRIS Working papers. FSS MU, Brno, Dostupný z: <http://ivris.fss.muni.cz/workingpapers/index.php?page=cislawp&id=1>
- RABUŠIC, L. 1997. Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii), *Demografie* 39(2): 114–119.
- RABUŠIC, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: SLON, 2001. s.95-237.
- REDFIELD, R. 1947. The Folk Society. *The American Journal of Sociology*, Vol. 52, No 4 (January, 1947). The University of Chicago Press. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2771457>
- REHER, D. S., 1998. Family ties in Western Europe: persistent contrasts, *Population and Development Review* 24(2): 203–234.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 1996. Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace, *Demografie* 38(2): 77–89.

- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 1997. Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje, *Demografie* 39(4): 267–268.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 2000. Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?, *Acta Universitas Carolinae Geographica* 1: 89–102.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., PIKÁLKOVÁ, S., HAMPLOVÁ, D. 2001. Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích. Sociologické texty. SP 01:10. Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2003. Generační plodnost v České republice na základě sčítání 2001 XXXIII. Konference české demografické společnosti „Sčítání lidu, domů a bytů 2001 v České republice“, 21. květen 2003. *Demografie*. 2003, roč. 45, č. 4, s. 255-263.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2004. Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. *Demografie*. 2004, roč. 46, č. 2, s. 77-87.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2007. Dvacet let svobodného mateřství v České republice (1986-2005). *Demografie*. 2007, roč. 49, č. 1.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2008. Nové demografické trendy v České republice: změna intenzit i struktur. Příspěvek na Demografickém populudnie (56), Výskumné Demografické Centrum (Inštitút informatiky a štatistiky, Bratislava), Bratislava 24.4.2008. Dostupné z: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/novetrendyjr1.pdf>
- SEDLÁČEK, J. Přednášky k Dějinám světové sociologie 19. a počátku 20. století. Filosofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, katedra sociologie, Ak. rok: 2003/2004.
- SEDLÁKOVÁ, A. 2007. Vybrané sociálně-demografické aspekty bývania v suburbánných zónách postkomunistických miest (k otázke existence komunity v suburbánnnej zóne Prešova). XXXVII. Konference České demografické společnosti “Regionální demografie” Olomouc, 23.-24. květen 2007. *Demografie*. 2007, roč. 49, č. 4.
- SOBOTKA, T. 2002a: Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries Evidence and interpretation. Population Research Centre Working Paper Series 02-1, July 2002, dostupné z: http://prc.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/WorkPap/02-01/wp_02_1.pdf
- SOBOTKA, T. 2002b. Potratovost. In: PAVLÍK, Z.; KUČERA, M. (ed.): *Populační vývoj České republiky 1990-2002*. Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2. s. 49. ISBN 80-902686-8-4 Dostupné z WWW: <http://popin.natur.cuni.cz/html2/publications/papers/popdev02cz/potratovost.pdf>
- SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTOROVÁ, V. 2003: Demographic Shifts in The Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population* 19: 249–277, 2003. 2003 Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands.
- SRB, V. 2004. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2004.
- STLOUKAL, L., 1997. ‘Changing patterns of extramarital conceptions in the Czech Republic, 1960–1993’, *Journal of Biosociological Sciences* 29: 471–489.
- SÝKORA, L. Učební texty ke geografii města. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF UK, Praha.
- ŠIMON, M. 2006. *Teoretické přístupy ke studiu urbanizace*. Bakalářská práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF UK, Praha 2006.
- TALLMAN, I.; MORGNER, R. 1970. Life-Style Differences among Urban and Suburban Blue-Collar Families. *Social Forces*, Vol. 48, No. 3. (Mar., 1970), pp. 334-348. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0037-7732%28197003%2948%3A3%3C334%3ALDAUAS%3E2.0.CO%3B2-%23>
- TIETZE, M. 2004. Demografická situace v zemích po demografické revoluci. *Demografie* 2004, roč. 46, č. 4

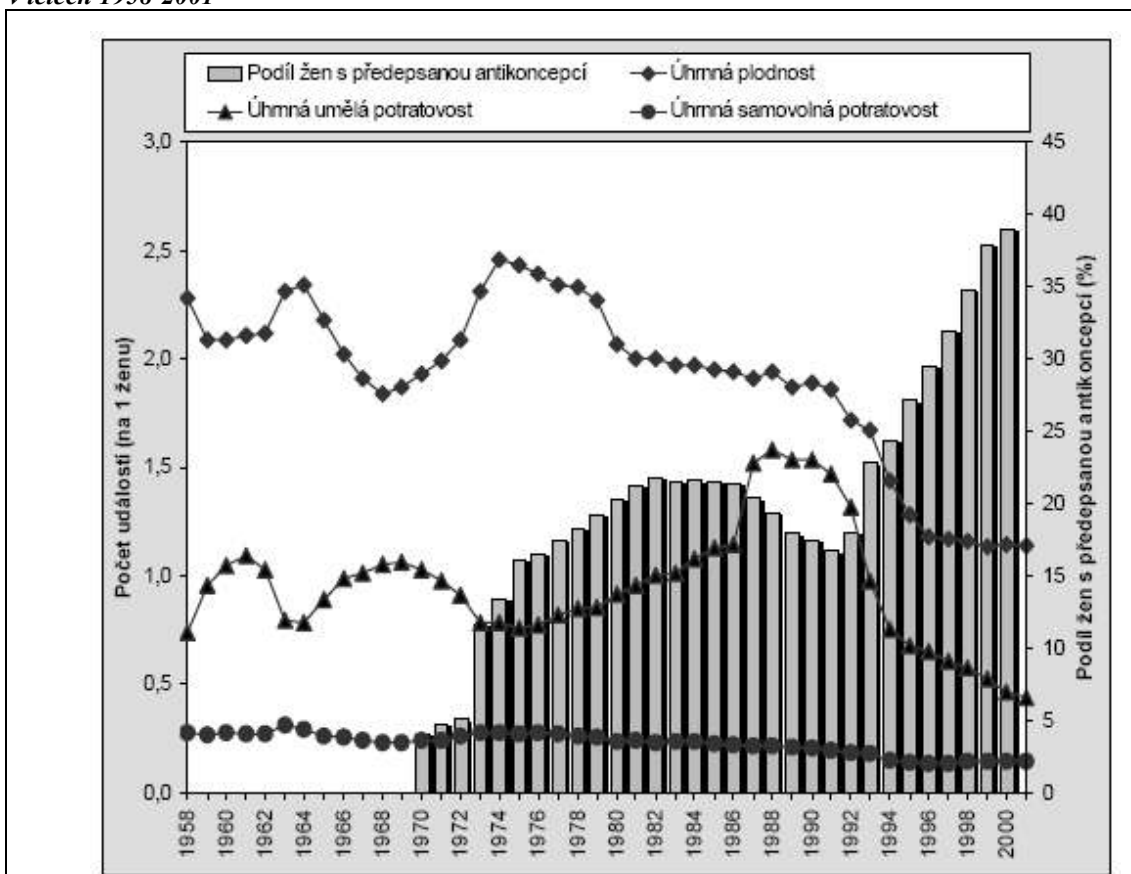
- THOMPSON, W.S. 1929. Population. *American Journal of Sociology*, 34 (6):959-975.
- TOLNAY, S.E. 1995. The Spatial Diffusion of Fertility: A Cross-Sectional Analysis of Counties in The American South, 1940. *American Sociological Review*, 1995, Vol.60 (April:299-308)
- VAN BAVEL, J. Diffusion effects in the European fertility transition: historical evidence from within a Belgian town (1846-1910). Dostupný z WWW:
<<http://homepages.vub.ac.be/~jvbavel/Jan%20VB%20-%20Diffusion%20effects%20in%20the%20European%20fertility%20transition.pdf>>
- VAN DE KAA, D. J. 1987. Europe's second demographic transition. *Population bulletin*, 42 (1), Population reference bureau, Washington.
- VAN DE KAA, D. J. 1996. Anchored Narratives: The Story and Findings of Half Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*, Vol.50, No.3., pp.389-432.
- VAN DE KAA, D. J. 1997. Options and sequences: Europe's demographic patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14 (1), 1-30.
- VAN DE KAA, D. J. 2002. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002
- Velký sociologický slovník; Díl 1, A-O / Ved. red. Miloslav Petrušek. 1. vyd, Praha: Karolinum, 1996 . - 747 s. Vyd.: Praha: Univerzita Karlova v Praze
- Velký sociologický slovník; Díl 2, P-Ž / Ved. red. Miloslav Petrušek. - 1. vyd, Praha: Karolinum, 1996. s. 749-1627 ; Vyd.: Praha: Univerzita Karlova v Praze
- VOSS, P.R. 2007. Demography as a Spatial Social Science. *Population Research Policy Review* (2007) 26:457–476. DOI 10.1007/s11113-007-9047-4. Published online: 25 September 2007. Springer Science+Business Media B.V. 2007
- WEEKS, J.1999. *Population. An introduction to concepts and issues*. Seventh edition. Wasdworth publishing company, Belmont, California:164.
- WIRTH, L. 1938. Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, Vol. 44, No.1. (Jul. 1938). The University of Chicago Press. Stable URL:
<http://links.jstor.org/sici?sici=0002-9602%28193807%2944%3A1%3C1%3AUAAWOL%3E2.0.CO%3B2-B>

PŘÍLOHY

Tabulka 1: Seznam přímých determinant ovlivňujících fertilitu podle Davise a Blakeové

<p>I. Faktory ovlivňující vystavení se koitu (koitální proměnné)</p> <p>A. Proměnné, které řídí uzavírání a rozpad svazků v době reprodukčního období</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Věk v době vstupu do sexuálního svazku 2. Permanentní celibát: podíl žen, které nikdy nevstoupí do sexuálního svazku 3. Doba z období reprodukce, která je trávena mimo svazek <ol style="list-style-type: none"> a) když se svazek rozpadne z důvodů rozvodu nebo rozchodu b) když svazek zanikne z důvodu smrti manžela <p>B. Proměnné, které řídí vystavení se souloži ve svazcích</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Dobrovolná abstinence 5. Nedobrovolná abstinence (z důvodů impotence, nemoci či dočasného odloučení) 6. Frekvence sexuálního styku
<p>II. Faktory ovlivňující početí, koncepce (koncepční proměnné)</p> <ol style="list-style-type: none"> 7. Plodnost nebo neplodnost ovlivněná nedobrovolnými příčinami 8. Používání nebo nepoužívání antikoncepce <ol style="list-style-type: none"> a) prostřednictvím mechanické nebo chemické antikoncepce b) s pomocí jiných prostředků 9. Plodnost nebo neplodnost ovlivněná dobrovolnými příčinami (sterilizací, v důsledku léčení)
<p>III. Faktory ovlivňující těhotenství a úspěšný porod (těhotenské proměnné)</p> <ol style="list-style-type: none"> 10. Úmrtnost zárodka z nedobrovolných příčin 11. Úmrtnost zárodka z dobrovolných příčin

Zdroj: Davis a Blake, 1956, s.122 (V Rabušic, 2001, s. 87)

Obrázek 1: Vývoj plodnosti, potratovosti a podílu žen užívajících moderní antikoncepci v letech 1958-2001

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002b, s.49

Tabulka 2: Definice indikátorů použitých v analýze francouzských reprodukčních režimů v 19. století

A. Demografické indikátory	
* I_g	Index manželské plodnosti vztažený k hutteritskému standardu neomezované plodnosti (Coale)
* I_m	Index podílu vdaných / ženatých
* I_n	Index nemanželské plodnosti
* Věkový rozdíl při sňatku	Rozdíl sňatkového věku mezi mužem a ženou
* Endogamie	Urcitý ukazatel podílu sezdaných bratřanců a sestřenic
B. Systém hospodaření a dědické zvyklosti	
* Kapitalistické hospodaření	Oblasti s extenzivní formou hospodaření (velké farmy) vs. malé farmy
* Nerovné dědictví	Nerovný systém založený například na primogenituře vs. rovnostářský systém
C. Sekularizace	
* Odmítnutí Revoluce	Odmítnutí Revoluce kněžstvem
* Kněží v armádě	Podíl kněží na 10 000 branců
* Vysvěcení	Počet vysvěcených kněží na 100 000 obyvatel
* Neobhospodařované fary	Podíl far, které nebyly obhospodařovány
* Návštěvnost nedělních mší	Podíl venkovských obyvatel navštěvujících nedělní mši
D. Gramotnost a jazyk	
* Neznalost písma	Podíl obyvatel, co neumí psát francouzsky
* Jazykový partikularismus	Přetrvávání nářečí jiných než francouzských

Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2005, str. 535, Table 38-1

Tabulka 3a: Korelační koeficienty mezi úrovní manželské plodnosti (I_g) v roce 1831 a vybranými proměnnými, francouzské departmenty, 19. století

Korelované proměnné	Korelační koeficient s I_g
A. Způsob hospodaření	
Kapitalistické hospodaření vs. malé farmy	- 0.46
Služebnictvo v domácnostech	+ 0.33
Nerovný dědický systém	+ 0.40
B. Sekularizace	
Kněžstvo odmítající Revoluci	+ 0.46
Kněží v armádě	+ 0.31
Prázdné fary	- 0.52
C. Gramotnost a jazyk	
Neznalost psaní ve francouzštině	+ 0.55
Přetrvávání nářečí jiných než francouzských	+ 0.40
D. Režim reprodukce	
Index podílu vdaných / ženatých	- 0.73
Index nemanželské plodnosti	- 0.30
Endogamie	+ 0.47

Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2005, str. 536, Table 38-2

Tabulka 3b: Výsledky kanonické korelační analýzy pro indikátory demografického režimu s socioekonomické a kulturní indikátory, 19. století, Francie, 90 departmentů

První kanonická proměnná			
* I_m index podílu vdaných / ženatých 1831:	- 0.86	* Návštěvnost nedělních mší, 1960:	+ 0.90
* I_m index podílu vdaných / ženatých 1876:	- 0.82	* Podíl osob nepíšících francouzsky, 1872:	+ 0.73
* I_g úroveň manželské plodnost 1871:	+ 0.77	* Odmítnutí Revoluce kněžstvem, 1792:	+ 0.70
* I_g úroveň manželské plodnost 1831:	+ 0.75	* Počet vysvěcených kněží na 100 000 obyvatel, 1876:	+ 0.66
* I_n úroveň nemanželské plodnost 1831:	- 0.65	* Kapitalistické hospodaření, 1851:	- 0.68
* Endogamie 1911-1913:	+ 0.46	* Prázdné fary, 1855:	- 0.61
		* Podíl kněží na 1 000 branců, 1825-1835:	+ 0.59
		* Nerovné dědictví, 1900:	+ 0.53
		* Jazykový partikularismus, 1863:	+ 0.50
Druhá kanonická proměnná			
* Rozdíly ve sňatkovém věku mezi mužem a ženou 1861-1865:	+ 0.64	* Nerovné dědictví, 1900	+ 0.59
		* Jazykový partikularismus, 1863	+ 0.49

Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2005, str. 536, Table 38-4

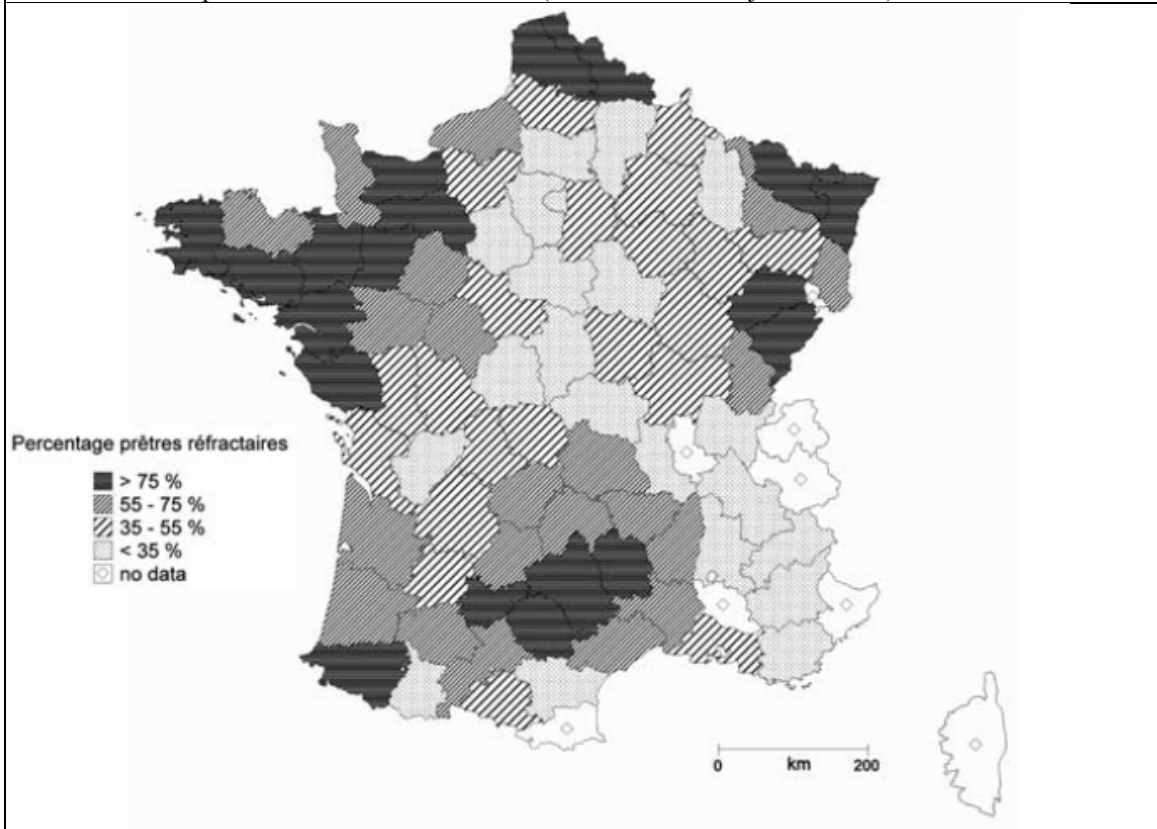
Tabulka 4: Výsledky kanonické korelační analýzy pro indikátory demografického režimu s socioekonomické a kulturní indikátory vážící se k demografické revoluci a druhému demografickému přechodu, 19. a 20. století, 41 belgických oblastí

První kanonická proměnná			
* Rychlost změn v manž. plodnosti 1880-1910:	+ 0.95	* Hlasování pro sekulární strany, 1919	+ 0.95
* I_g úroveň manželské plodnost, 1900:	- 0.93	* Hlasování pro sekulární strany, 1958	+ 0.90
* I_n úroveň nemanželské plodnost, 1992:	+ 0.92	* Absence na nedělních mších, 1964	+ 0.83
* Rozvody 1967-1970:	+ 0.91	* Podíl mužů aktivních v průmyslu a chalupářském průmyslu, 1900	- 0.82
* Kohabitace, ženy 25-29, 1991:	+ 0.86	* Sňatky v období adventu a velikonočního půstu, 1881-1884	+ 0.79
* I_g úroveň manželské plodnost, 1880:	- 0.82	* Sňatky v období adventu a velikonočního půstu, 1960-1965	+ 0.69
* Kohabitace, ženy 20-24, 1991:	+ 0.78	* Sňatky v období adventu a velikonočního půstu, 1841-1847	+ 0.47
* Podíl alespoň jednou vdaných žen, věk 20-24, 1880:	+ 0.70		
* I_m index podílu vdaných / ženatých 1880:	+ 0.70		
Druhá kanonická proměnná			
* I_n úroveň nemanželské plodnosti, 1900	+ 0.78	* Podíl populace aktivní v zemědělství, 1970	- 0.76
		* Gramotná dospělá populace, 1900	- 0.64
		* Podíl mužů aktivních v průmyslu a chalupářském průmyslu, 1900	- 0.42

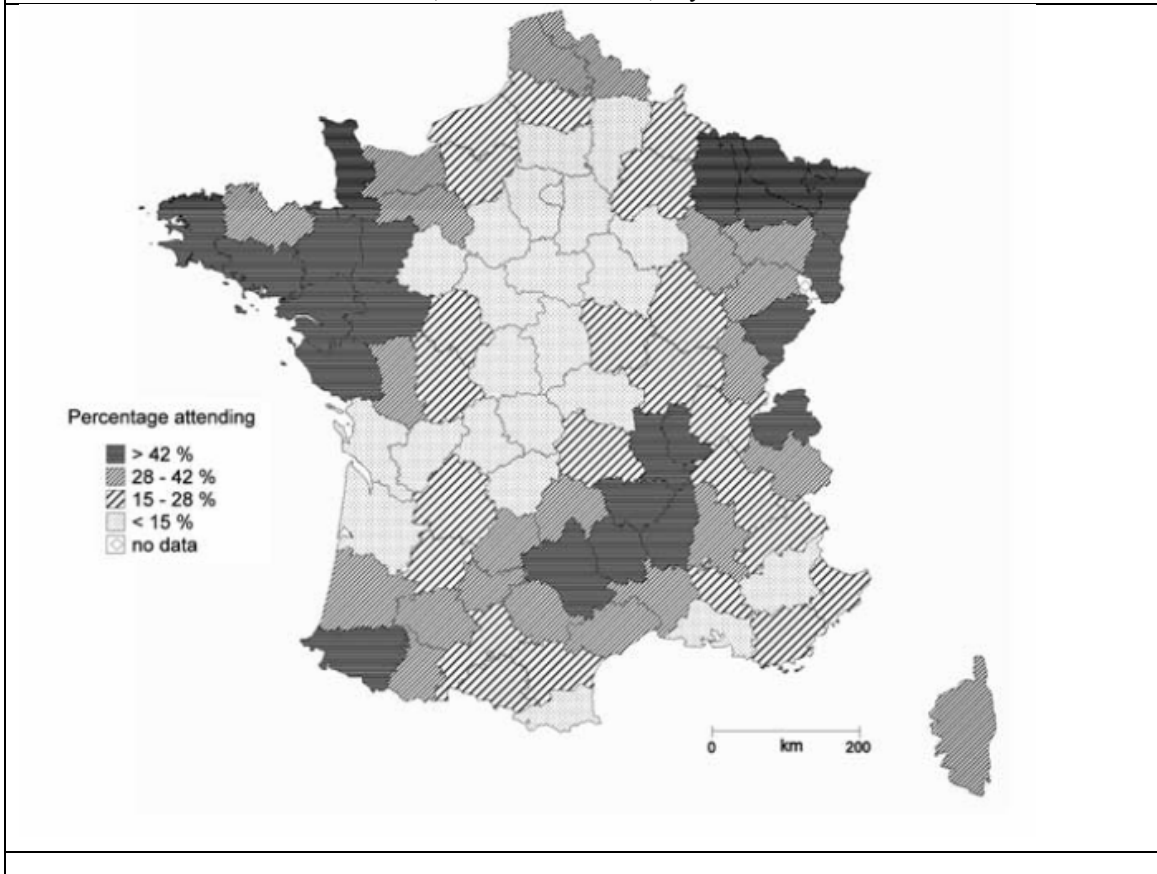
Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2005, str. 544

Obrázky 2: Prostorové rozložení vybraných ukazatelů v návaznosti na šíření inovativního chování ve francouzských departmentech

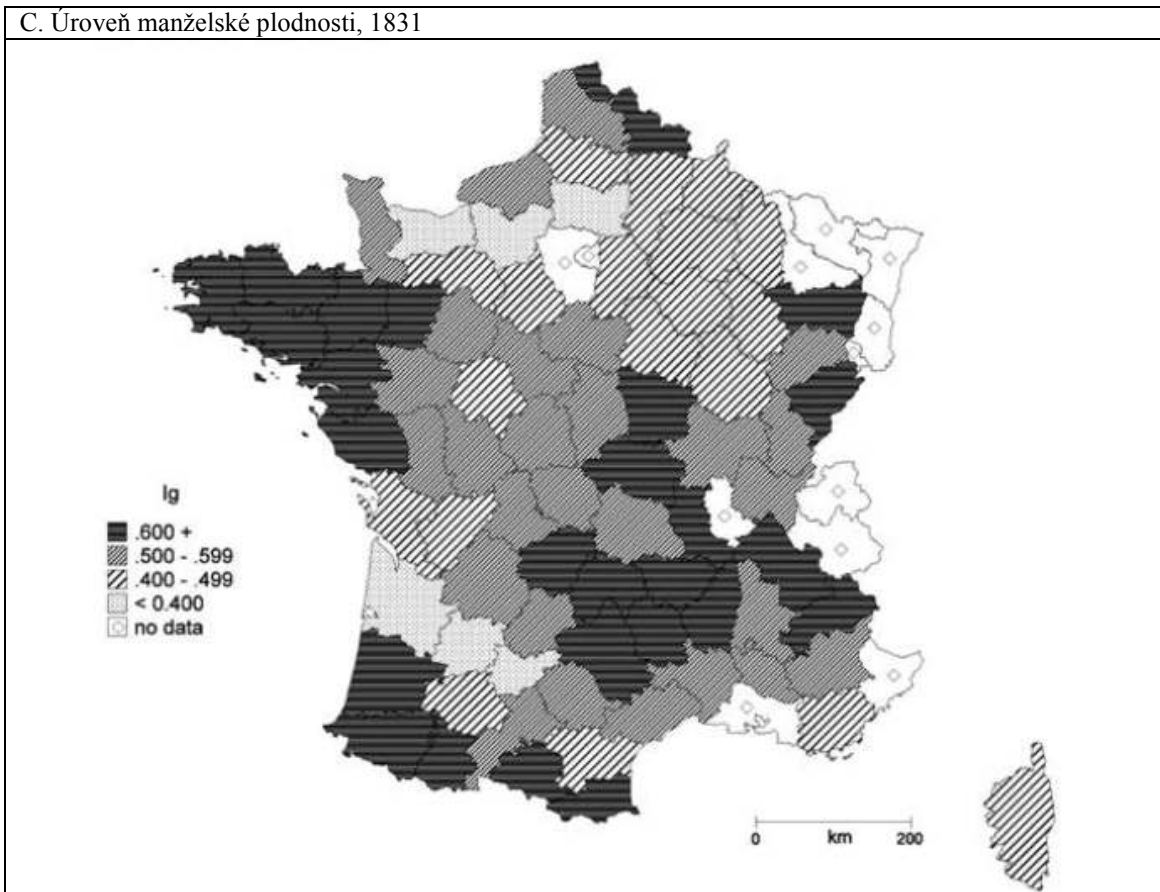
A. Náboženská opozice vůči ústavě z roku 1791 (Podíl kněží odmítajících ústavu)

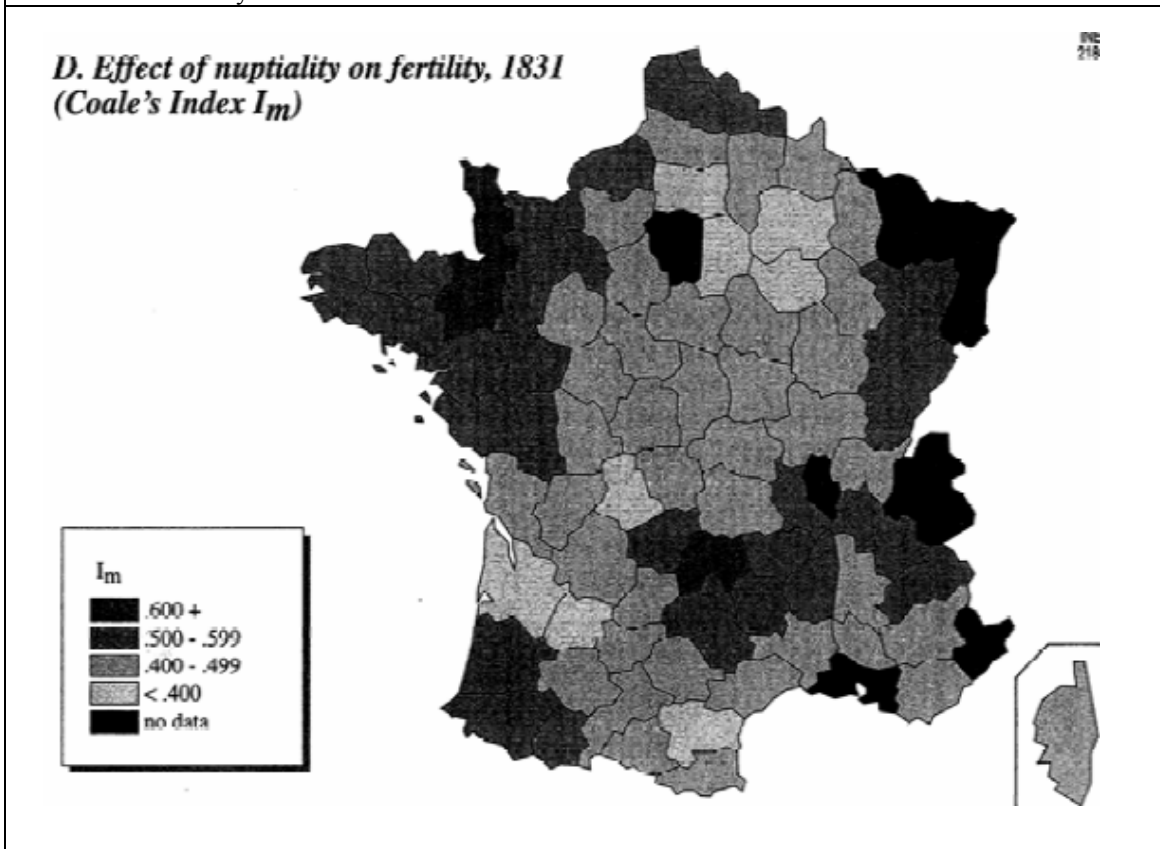
B. Návštěvnost nedělních mší 1960-70, zemědělské oblasti, obyvatelstvo 18+

C. Úroveň manželské plodnosti, 1831

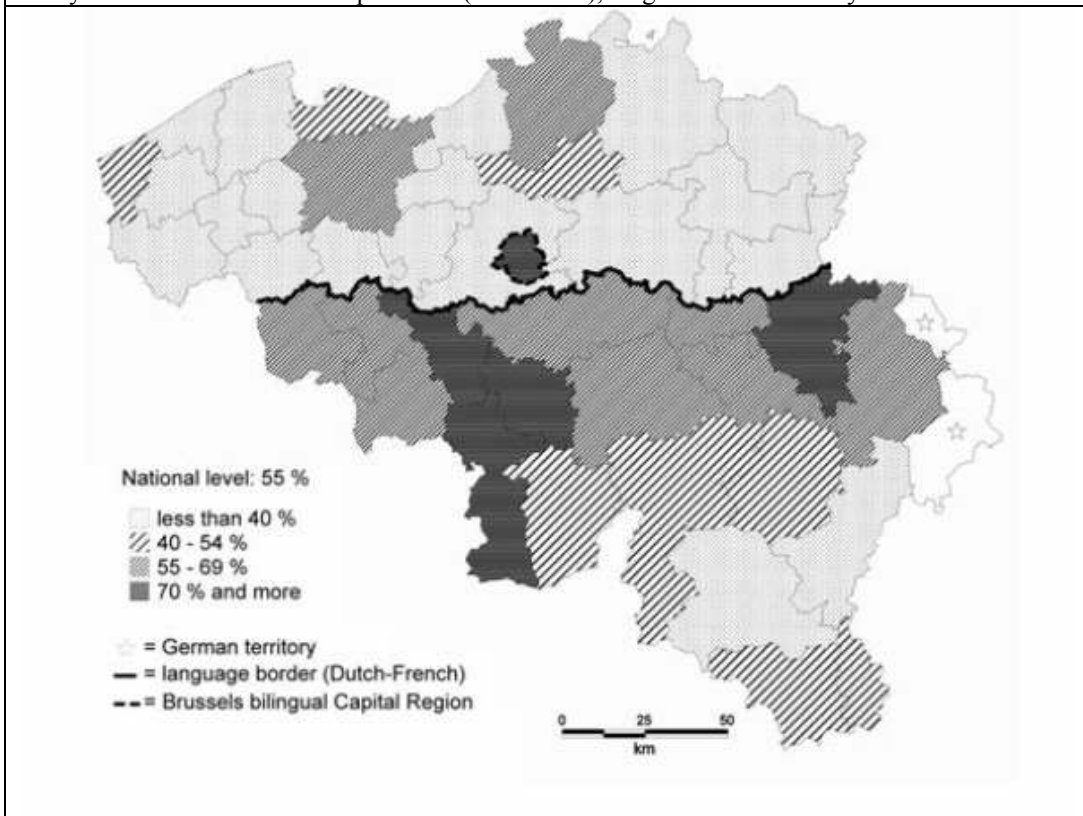
D. Coalův index raných sňatků

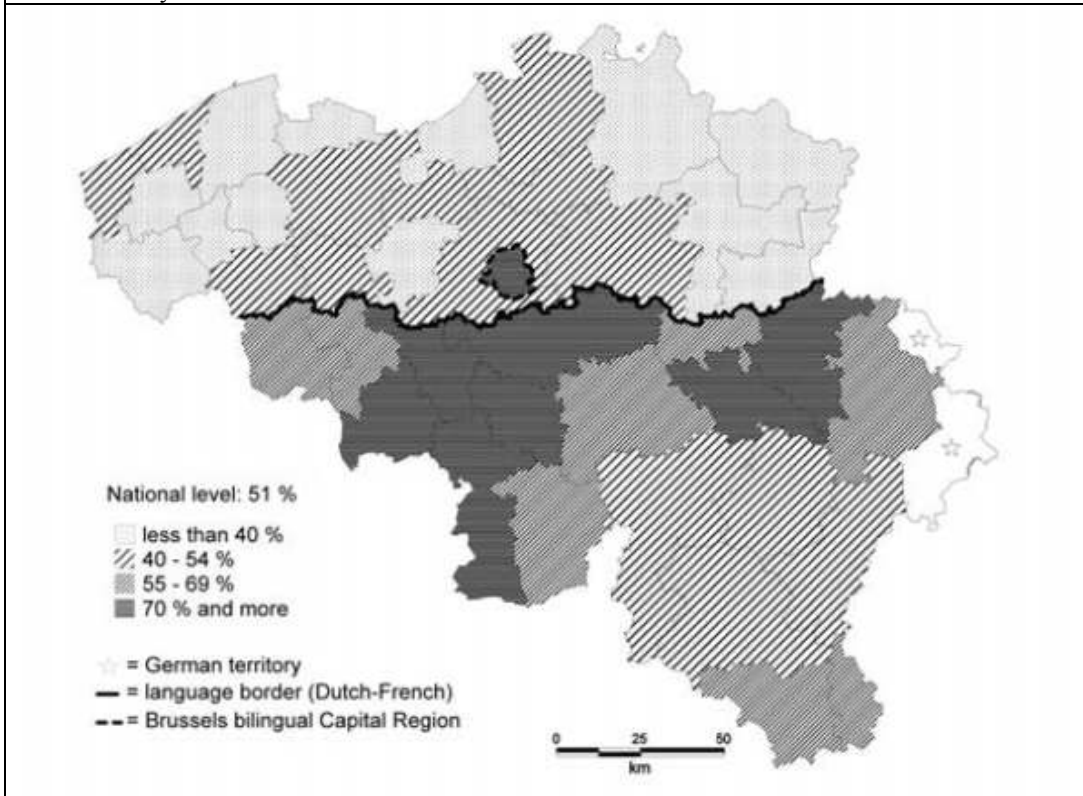
Zdroj: Převzato z Lesthaeghe, Neels, 2002, 2005

Obrázky 3a: Prostorová koncentrace vybraných proměnných spojených s demografickou revolucí

A. Rychlost změn v manželské plodnosti (1880-1910), belgické arrondismenty

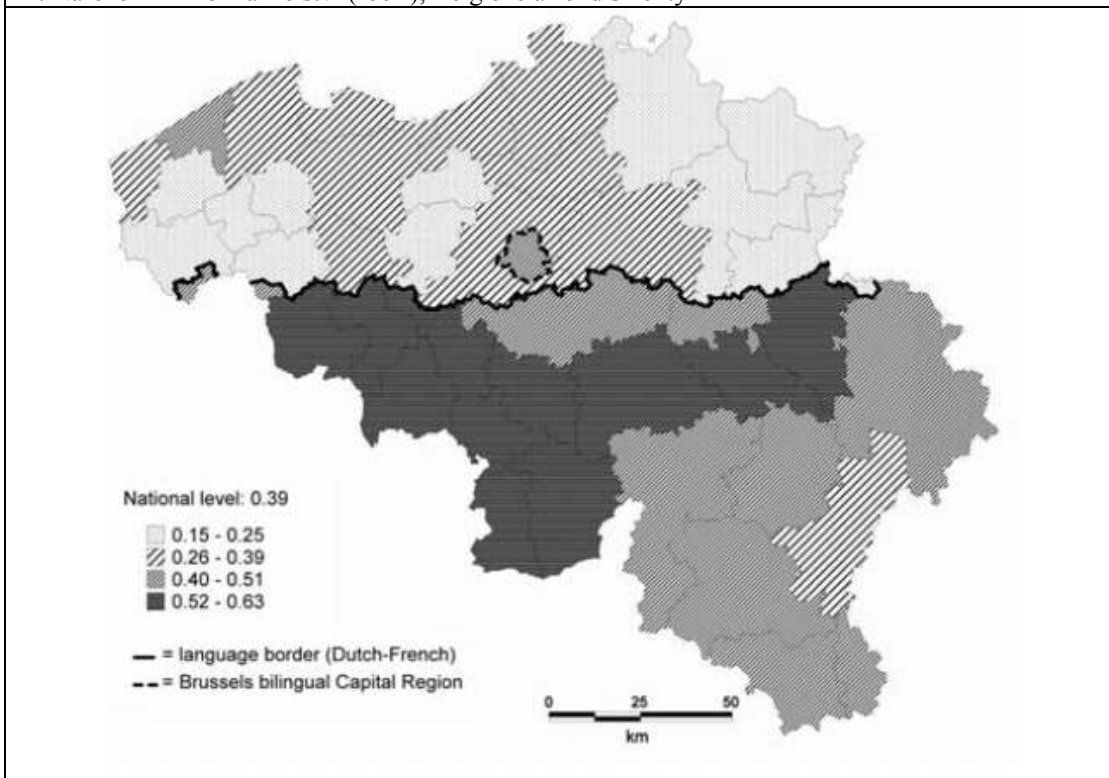
B. Sekularizace (1919), podíl voličů socialistických, liberálních a komunistických stran, Belgické arrondismenty

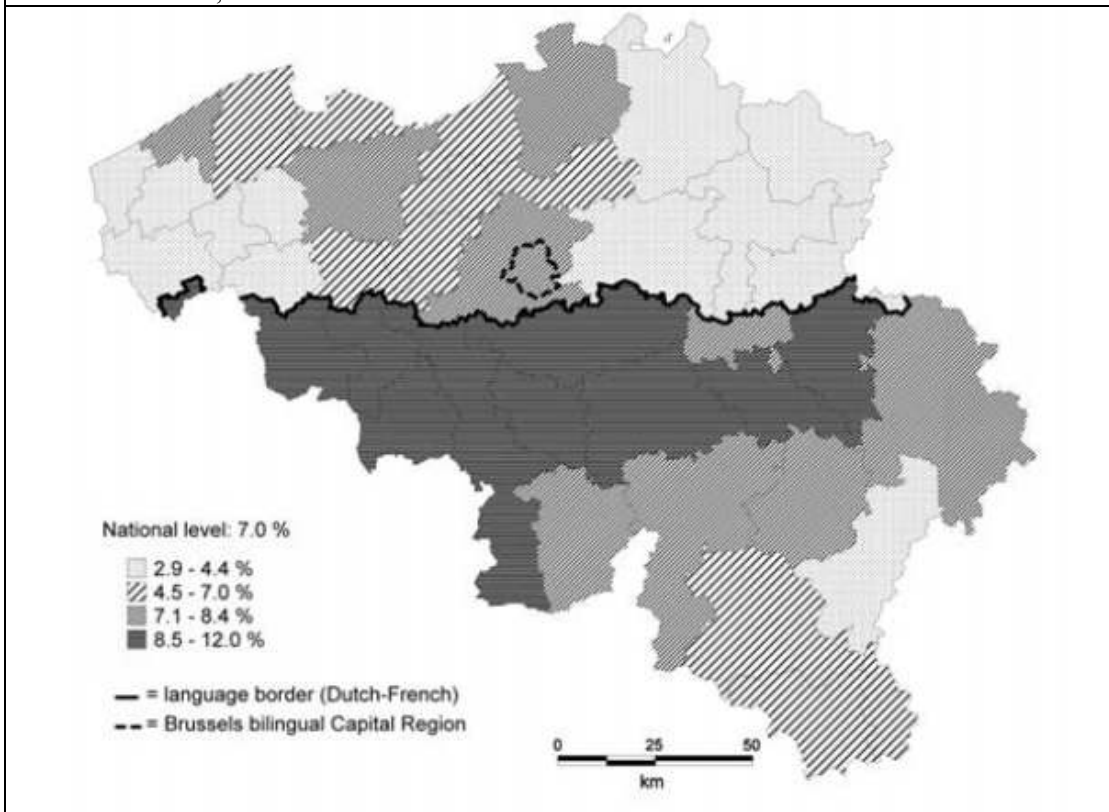
Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2002, str. 355

Obrázky 3b: Prostorová koncentrace vybraných proměnných spojených s druhým demografickým přechodem

A. Narození mimo manželství (1992), Belgické arrondissementy

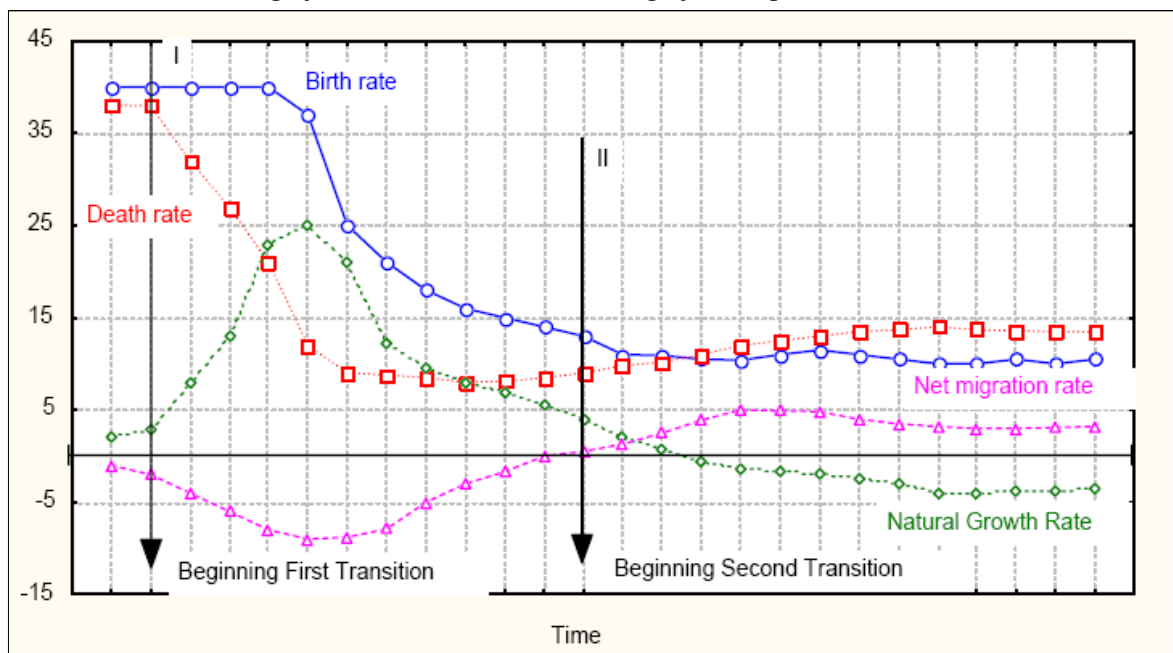

B. Mimomanželská kohabitace (1991), Belgické arrondissementy, procento kohabituujících, ze všech žen ve věku 25-29, census 1991

Zdroj: Lesthaeghe, Neels, 2002, str. 356

Obrázek 4: Model demografické revoluce a druhého demografického přechodu

Zdroj: Van se Kaa (1999), převzato z van de Kaa, 2002, str.2

Tabulka 5: Charakteristiky tzv. socialist greenhouse environment ve vybraných sférách s vazbou na reprodukční chování:

<p>Vzdělání (všeobecné střední vzdělání, univerzitní vzdělání)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Omezený přístup, malý zájem (zejména v případě univerzit) * Nízká atraktivita: vzdělání bylo pouze zřídka svázáno s lepšími pracovními příležitostmi či příjmy * Vzdělání často ukončeno v rané fázi života (věk pod 20 let) a neexistovalo moc možností vzdělávat se později v průběhu života <p>Kariéra</p> <ul style="list-style-type: none"> * Nedostatek pracovní síly * Všeobecná zaměstnanost * Zavedení zaměstnanosti žen (shora) * Malé rozdíly v příjmech * Omezená volba, omezené možnosti pro kariérní růst (samotná kariéra založená spíše na politických aktivitách než na úrovni vzdělání) * Malý tlak, prostředí snížené intenzity práce, neexistence soutěživého prostředí <p>Systém sociálního zabezpečení a populační politika</p> <ul style="list-style-type: none"> * Rozšířené instituce pro péči o dítě, množství rodinných aj. přídavků s vazbou na děti * Pronatalitní populační politiky (čím více dětí, tím větší příspěvky), některé země (Rumunsko, Rusko): speciální daně pro nesezdané osoby * Nízké náklady na péči spojenou s plozením a výchovou dětí * Bytová podpora s vazbou na rodinný stav a počet dětí <p>Soukromý a rodinný život</p> <ul style="list-style-type: none"> * Málo příležitostí pro alternativní životní styly * Určitá atraktivita sňatku a rodiny, „únik k rodině“: rodina chápána jako základ pro svobodu, seberealizaci * Založení rodiny bylo často nejjednodušším zdrojem pro „nezávislý život“ mimo domov rodičů * Oficiální podpora rodin * Nízká atraktivita nesezdaných soužití a dobrovolné bezdětnosti * Tradiční genderové rozdělení rolí v rodině: většina péče o dítě v rukou žen * Omezená nabídka spotřebního zboží, nabídkou omezený konzumerismus <p>Reprodukční chování</p> <ul style="list-style-type: none"> * Nedostatek sexuální výchovy a informací týkajících se sexuálního života a antikoncepčních prostředků * První (obvykle předmanželská) sexuální zkušenost většinou bez antikoncepčních prostředků vedla k neplánovanému rodičovství a následným „vynuceným“ sňatkům * Omezený přístup k moderním formám antikoncepce * Vysoká míry spoléhání na potraty * Konečná plodnost díky neplánovaným porodům vyšší než ta skutečně zamýšlená

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002, a, s. 77

Tabulka 6: Efekty rozpuštění tzv. socialist greenhouse environment na jednotlivé oblasti života spjaté s reprodukčním chováním

<p>Vzdělání (všeobecné střední vzdělání, univerzitní vzdělání)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Velký nárůst atraktivitu vzdělání a nárůst podílu mladých lidí studujících univerzity * Pracovní a kariérní šance, stejně tak jako mzdy související se vzdělanostní úrovní <p>Kariéra</p> <ul style="list-style-type: none"> * Rozšíření nezaměstnanosti * Zvyšující se rozdíly v jednotlivých povoláních, zejména na základě pohlaví * Tlak na flexibilitu, požadavky dalšího vzdělávání * Výhled na kariérní vzestup s vazbou na vzdělání, vlastní iniciativu a výsledky práce * Možnosti soukromé sféry * Znevýhodněná situace mladých žen na trhu práce <p>Systém sociálního zabezpečení a populační politika</p> <ul style="list-style-type: none"> * Menší státní podpora pro rodiny s dětmi * Sociální dávky s vazbou na příjmy * Bydlení dostupné na základě tržního principu * Žádné zvýhodnění tradičních rodinných forem * Zvýšené náklady spjaté s péčí o dítě (výdaje, náklady ztracených příležitostí) <p>Soukromý a rodinný život</p> <ul style="list-style-type: none"> * Alternativní životní styly více akceptovány a tolerovány * Více individualistické životní styly, nové spotřebitelské možnosti (konzumní společnost) * Širší příležitosti: svoboda vyjádření, možnost cestovat, větší možnost seberealizace na trhu práce * Rodina není primární doménou svobody a seberealizace * „Westernizace“: médii podporovaný obraz nezávislé ženy a životních stylů mimo rodinný rámec * Ekonomická krize vedla v některých zemích paradoxně k nárůstu důležitosti širší rodiny pro sebenaplnění základních potřeb jejích členů <p>Reprodukční chování</p> <ul style="list-style-type: none"> * Sexuální výchova, obecně dostupná moderní antikoncepce * Informační exploze ohledně sexu, antikoncepce apod., otevřená diskuze v médiích * Nárůst užívání moderní antikoncepce, kontrola nad reprodukcí * Snížené spoléhání na potraty, konec východoevropské „potratové kultury“
--

Zdroj: Převzato z: Sobotka, 2002, a, str. 78

Tabulka 7: Seznam zemí bývalého východního bloku, jak jsou uvedeny v Obrázku 3 a Přílohy, Obrázek 6,7

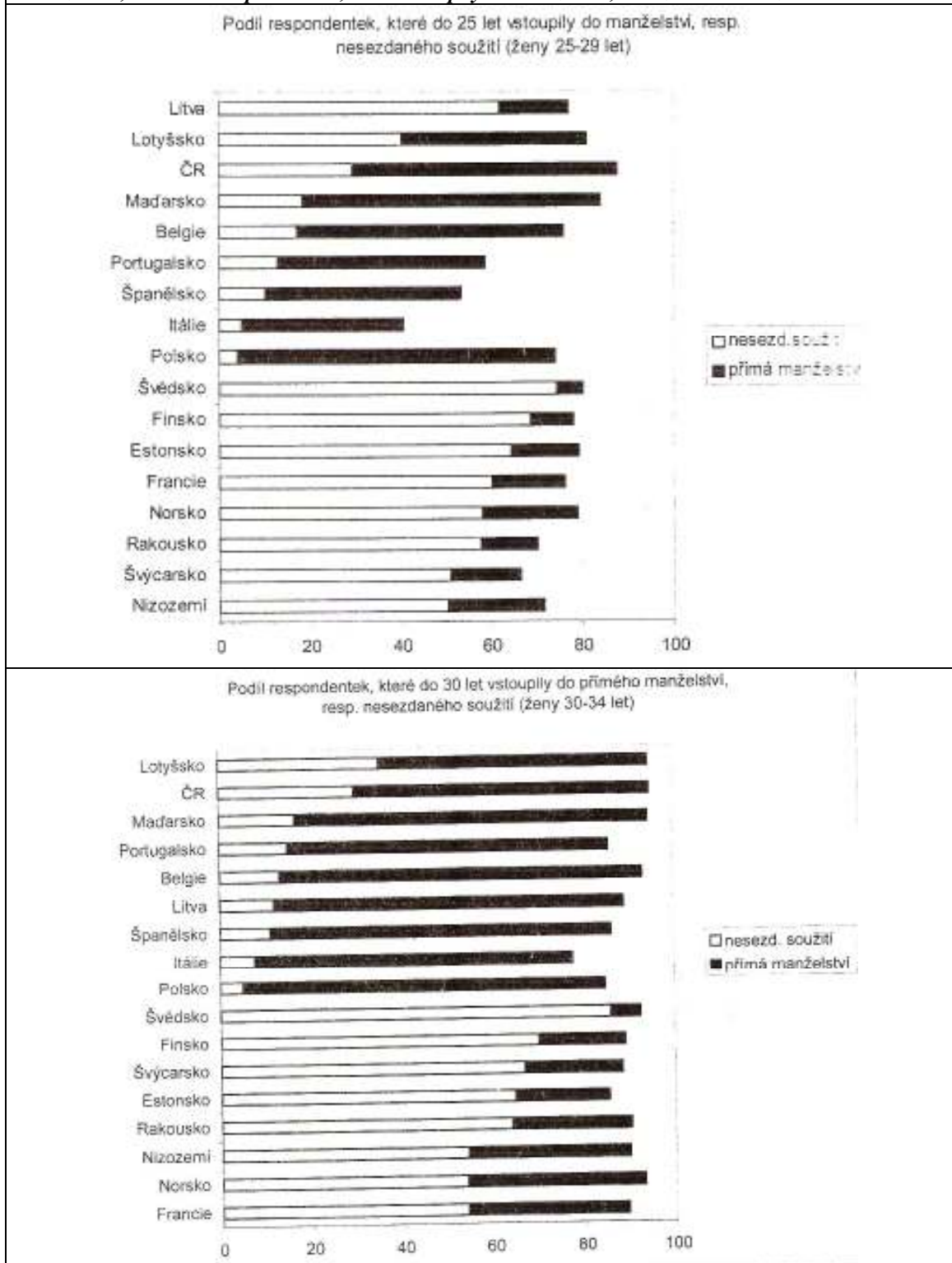
<ul style="list-style-type: none"> * Bělorusko * Bulharsko * Bývalá NDR * Estonsko * Česká republika * Chorvatsko * Litva * Lotyšsko * Maďarsko * Moldavsko * Polsko * Rumunsko * Rusko * Slovensko * Slovinsko * Ukrajina
<p>Poznámka: Případná náležitost uvedených zemí ke kulturně-náboženským či geografickým subregionům je vždy uvedena v daných případech samostatně</p>

Tabulka 8: Průměrný věk matek při narození prvního dítěte ve vybraných evropských zemích a letech (pořadí zemí dle roku 2000)

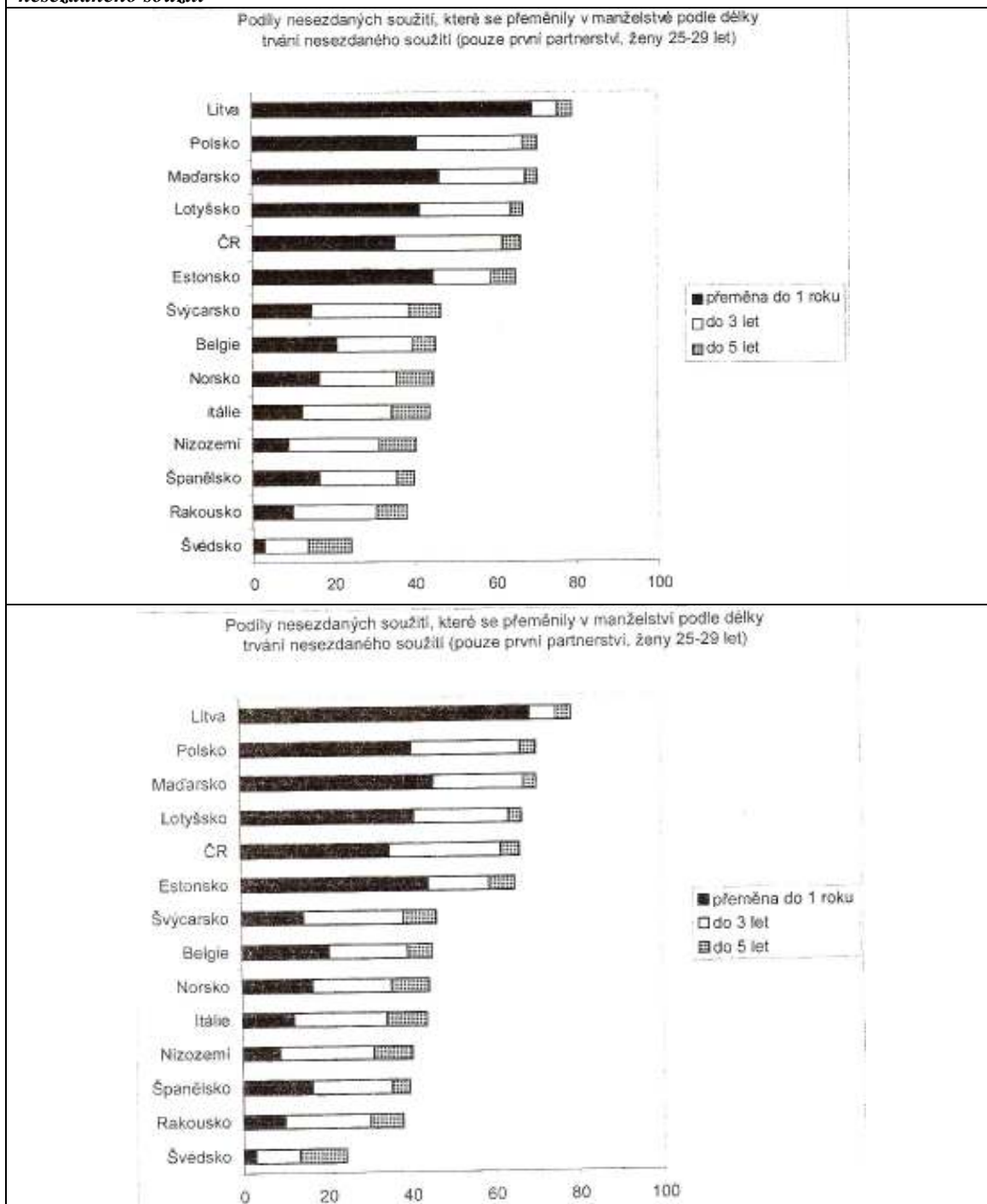
	Rok			Rozdíl mezi lety	
	1980	1990	2000	1990-1980	2000-1990
Moldavsko	21,8
Ukrajina	22,2	22,7	22,3	0,5	-0,4
Rusko	23,0	22,6	23,0	-0,4	0,4
Bělorusko	23,0	22,9	23,4	-0,1	0,5
Bulharsko	21,9	22,0	23,5	0,1	1,5
Rumunsko	22,5	22,7	23,6	0,2	0,9
Litva	23,8	23,2	23,9	-0,6	0,7
Estonsko	23,2	22,9	24,0	-0,3	1,1
Makedonie	22,9	23,3	24,2	0,4	0,9
Slovensko	22,7	22,6	24,2	-0,1	1,6
Lotyšsko	22,9	23,0	24,4	0,1	1,4
Polsko	23,4	23,3	24,5	-0,1	1,2
Česká republika	22,4	22,5	25,0	0,1	2,5
Maďarsko	22,4	23,1	25,1	0,7	2,0
Chorvatsko	23,4	24,1	25,5	0,7	1,4
Rakousko	..	25,0	26,4	..	1,4
Portugalsko	23,6	24,7	26,5	1,1	1,8
Slovinsko	22,9	23,7	26,5	0,8	2,8
Belgie	24,7	26,4	27,0	1,7	0,6
Irsko	24,9	26,3	27,3	1,4	1,0
Řecko	24,1	25,5	27,3	1,4	1,8
Dánsko	24,6	26,4	27,5	1,8	1,1
Finsko	25,5	26,8	27,6	1,3	0,8
Francie	25,0	27,0	27,9	2,0	0,9
Švédsko	25,3	26,0	28,0	0,7	2,0
Německo	25,0	26,6	28,2	1,6	1,6
Nizozemí	25,7	27,6	28,6	1,9	1,0
Itálie	25,0	26,9	28,7	1,9	1,8
Švýcarsko	26,3	27,6	28,7	1,3	1,1
Španělsko	25,0	26,8	29,1	1,8	2,3
Velká Británie	24,5	27,3	29,1	2,8	1,8

Zdroj: Převzato z: (Kohler, Billari, Ortega, 2006, str. 9),

Výše neuvedené země, hodnoty doplněny z: <http://w3.unece.org/pxweb/Dialog/>

Obrázek 5a, 5b: Podíl respondentek, které vstoupily do manželství, nesezdaného soužití

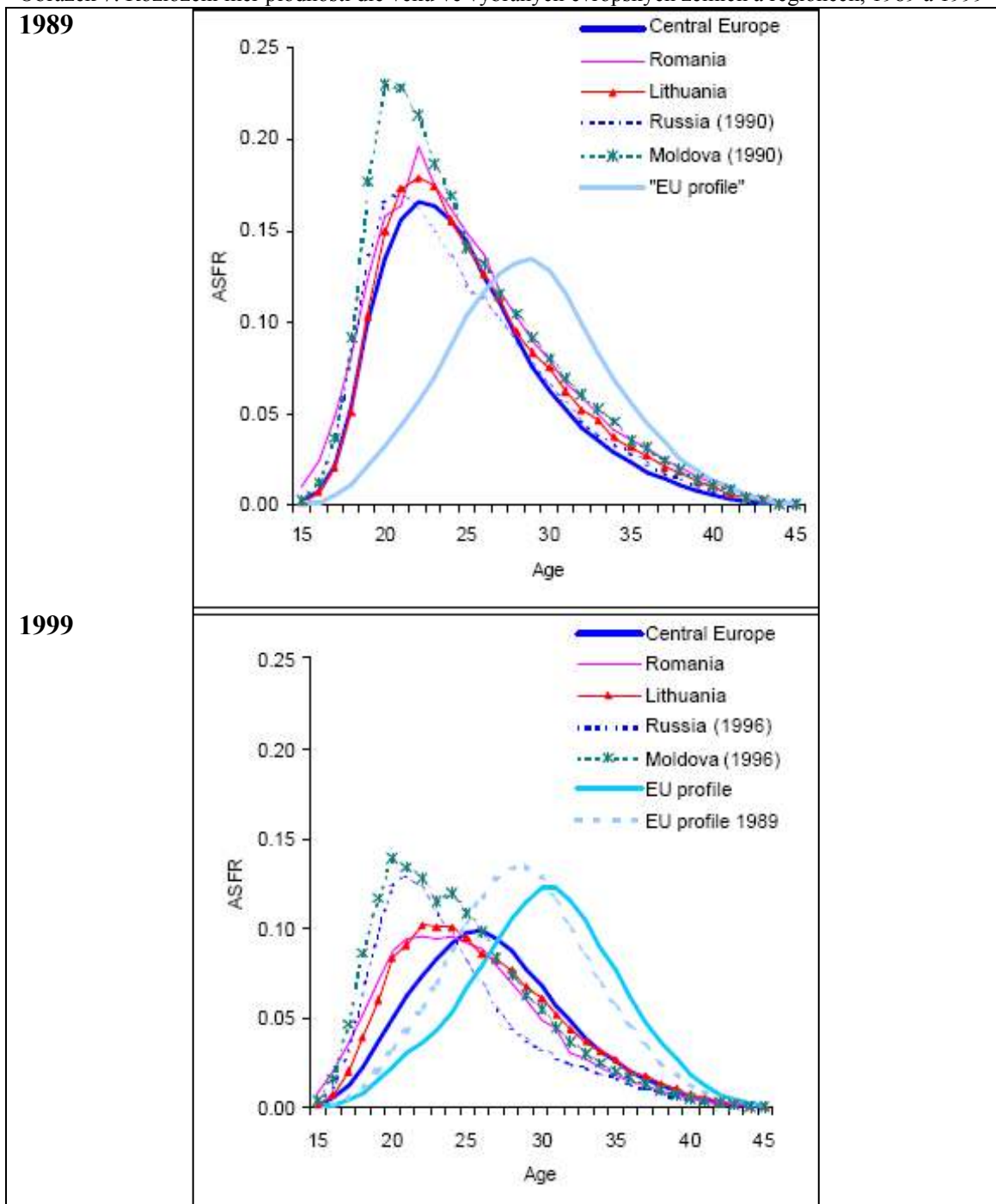
Zdroj: FFS, Převzato z: (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, s. 48, 49)

Obrázek 6a, 6b: Podíly nesezdaných soužití, které se přeměnily v manželství podle délky trvání nesezdaného soužití

Zdroj: FFS, Převzato z: (Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, str. 50, 51)

Poznámka: V Belgii a Španělsku je podíl zachovaných nesezdaných soužití relativně velký, je třeba si však uvědomit, že v těchto zemích jsou nesezdaná soužití spíše výjimečná a zdá se, že se pro ně rozhodují spíše lidé, kteří odmítají výraznějším způsobem sňatek a nesezdané soužití chápou jako alternativu k manželství ((Rychtaříková, Pikálková, Hamplová, 2001, str. 50, 51).

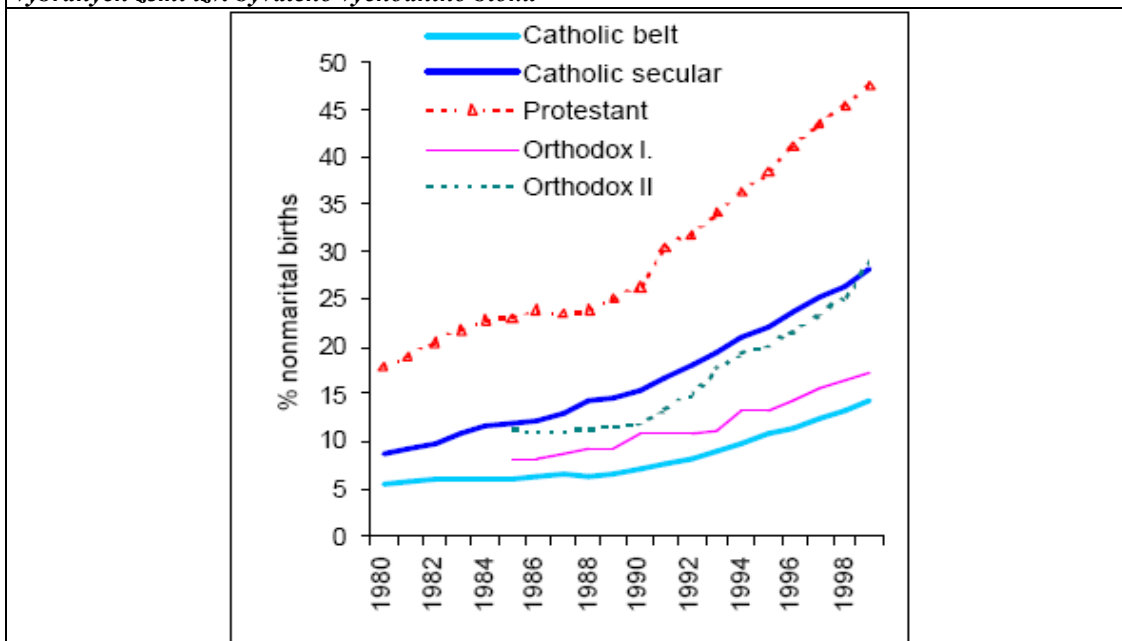
Obrázek 7: Rozložení měr plodnosti dle věku ve vybraných evropských zemích a regionech, 1989 a 1999

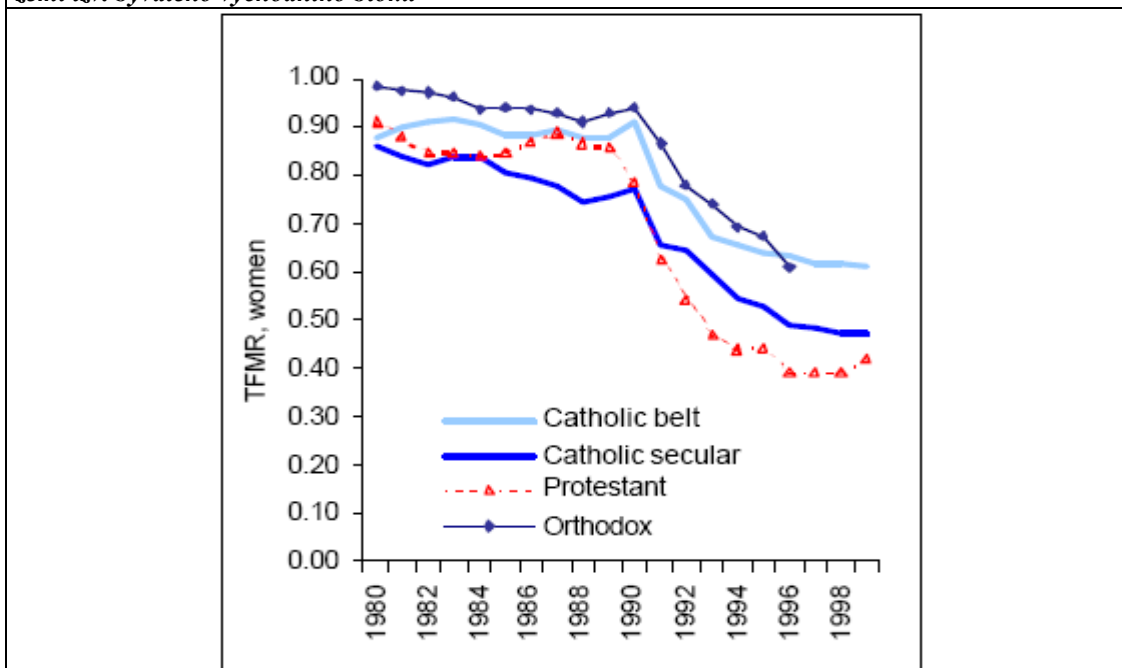
Zdroj: Sobotka, 2002 a, str. 19

Poznámka: *Central Europe*: zde průměr za ČR, SR, Maďarsko, Polsko, Slovinsko a bývalé východní Německo; *EU profile*: zde průměr za vybrané země: Finsko, Holandsko, Španělsko

Obrázek 8: Podíl mimomanželsky narozených ve vymezených kulturně-náboženských regionech vybraných zemí tzv. bývalého východního bloku

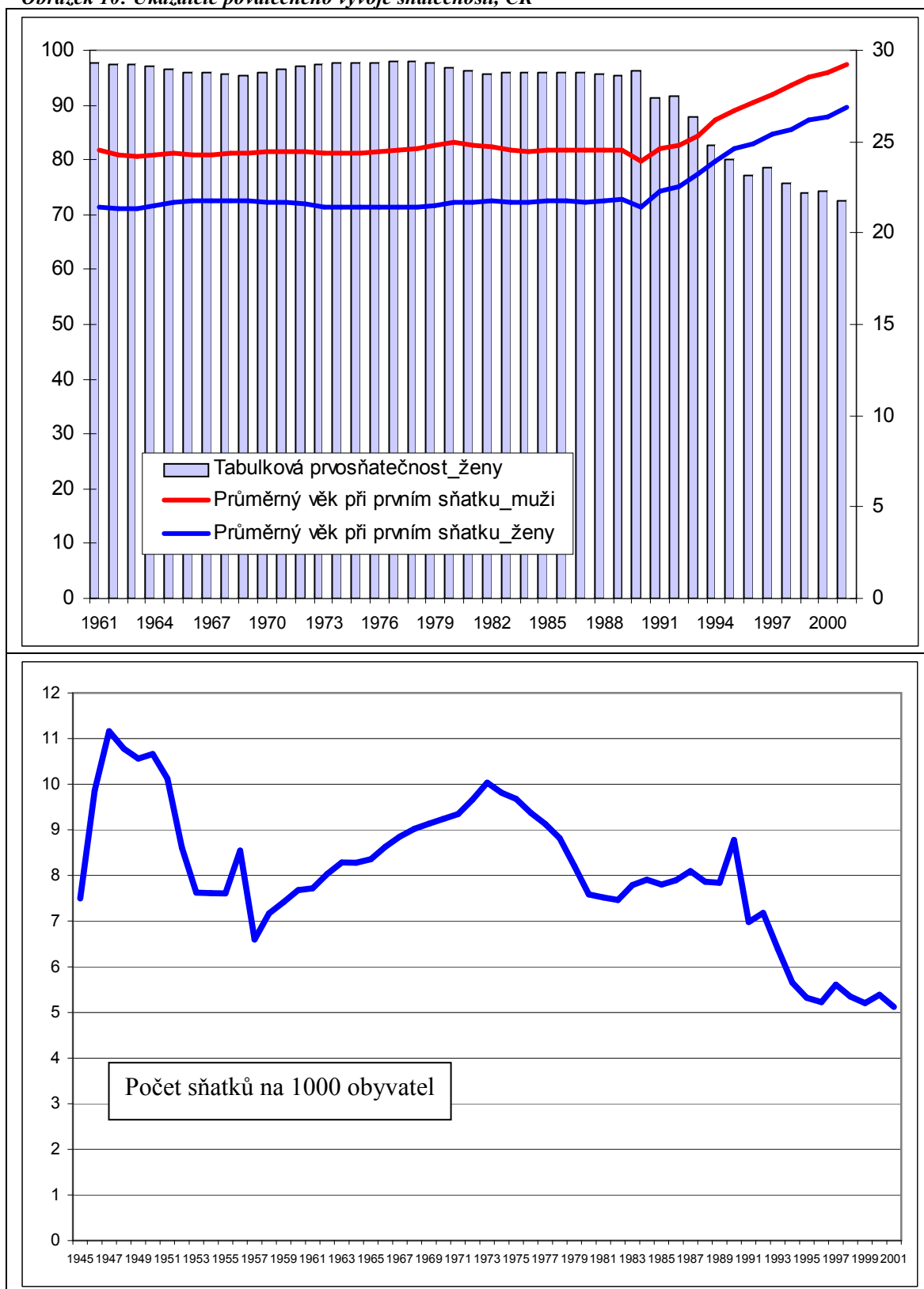
Obrázek 9: Míry prvosňatečnosti žen ve vymezených kulturně-náboženských regionech vybraných zemí tzv. bývalého východního bloku

Zdroj: Sobotka, 2002a, str. 27, 28

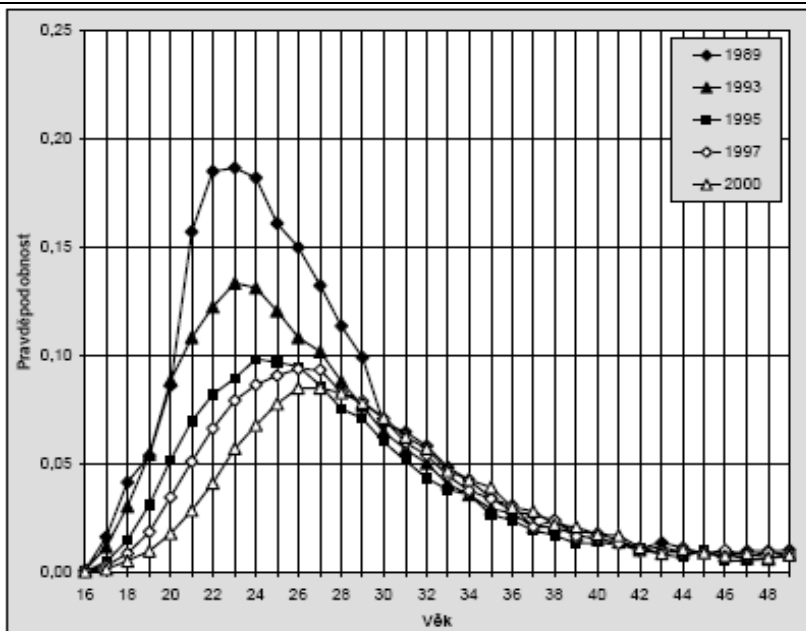
Poznámka: *Catholic belt*: Chorvatsko, Litva, Polsko, SR; *Catholic secular*: ČR, Maďarsko, Slovinsko; *Protestant*: Estonsko, Lotyšsko, bývalé východní Německo; *Orthodox I.*: Bělorusko, Moldavsko, Ukrajina; *Orthodox II.*: Bulharsko, Rumunsko, Rusko, *Orthodox countries*: Bulharsko, Rumunsko, Rusko;

Obrázek 10: Ukazatele poválečného vývoje sňatečnosti, ČR

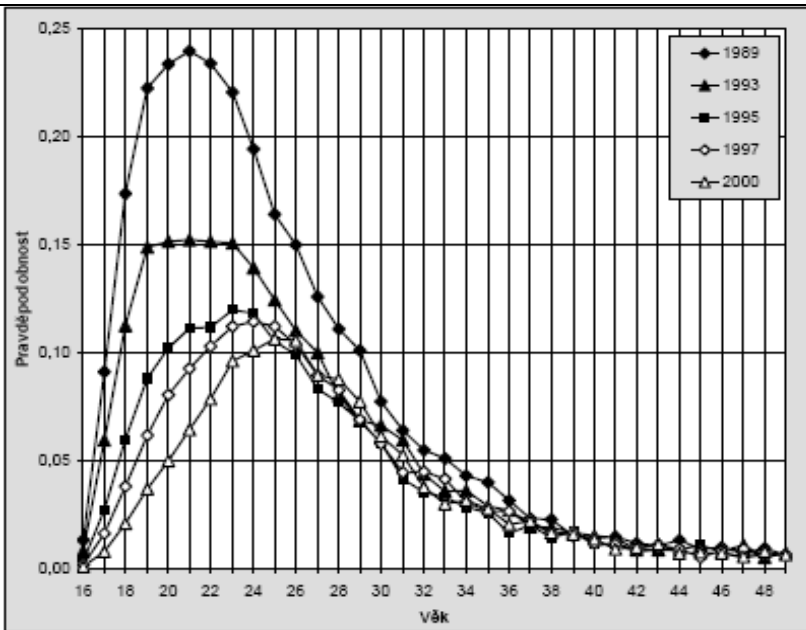

Zdroj: Data ČSÚ

Obrázek 11a: Pravděpodobnost sňatku svobodných mužů dle věku, 90. léta, ČR

Obrázek 11b: Pravděpodobnost sňatku svobodných žen dle věku, 90. léta, ČR

Zdroj: Převzato z: Beranová, 2002, str.25

Tabulka 9: Vývoj počtu sňatků a hrubé míry sňatečnosti, ČR, 90.léta

Rok	Počet sňatků	Hrubá míra sňatečnosti
1990	90 953	8,8
1991	71 973	7,0
1992	74 060	7,2
1993	66 033	6,4
1994	58 440	5,7
1995	54 956	5,3
1996	53 896	5,2
1997	57 804	5,6
1998	55 027	5,3
1999	53 523	5,2
2000	55 321	5,4
2001	52 374	5,1

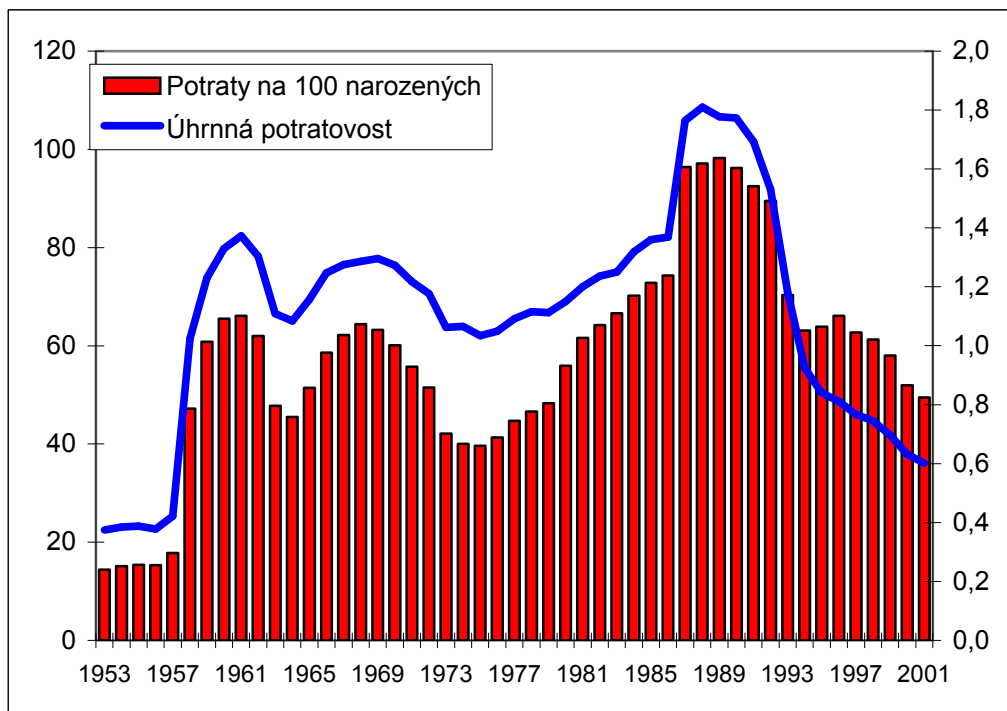
Zdroj: ČSÚ

Tabulka 10: Vývoj specifické potratovosti v souvislosti se změnami potratového zákona

Rok, průměr let	Počet potratů na 1000 žen ve věku							Celkem 15-49	Úhrn specifických měr
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49		
Podle zákona číslo 86/1950 Sb. (jen ze zdravotních důvodů)									
1953	11,1	0,375
1954	11,4	0,385
1955	11,5	0,388
1956	11,2	0,378
1957	12,5	0,422
Podle zákona číslo 68/1957 Sb., o umělém přerušení těhotenství									
1958-59	12,5	50,0	59,8	52,2	37,6	12,2	1,0	32,8	1,102
1960-64	14,2	52,8	64,6	57,2	39,9	17,0	1,0	35,4	1,241
1965-69	18,0	60,8	65,9	55,2	36,6	12,7	1,2	35,6	1,252
1970-74	20,2	56,0	59,4	49,5	33,8	12,1	0,8	33,9	1,159
1975-79	18,4	52,1	54,6	46,4	31,9	11,6	0,8	33,9	1,080
1980-84	22,9	61,2	63,7	51,2	34,3	12,8	0,9	37,4	1,230
1985-86	25,6	69,2	70,2	55,7	36,7	14,3	1,2	40,2	1,616
Podle zákona ČNR číslo 66/1986 Sb.									
1987-89	32,4	94,8	92,2	71,4	45,9	17,1	1,6	50,4	1,784
1990-94	26,9	71,6	73,2	57,4	40,0	14,5	1,4	38,8	1,421
1995-99	14,2	24,0	39,4	33,7	22,7	9,7	1,0	21,7	0,772

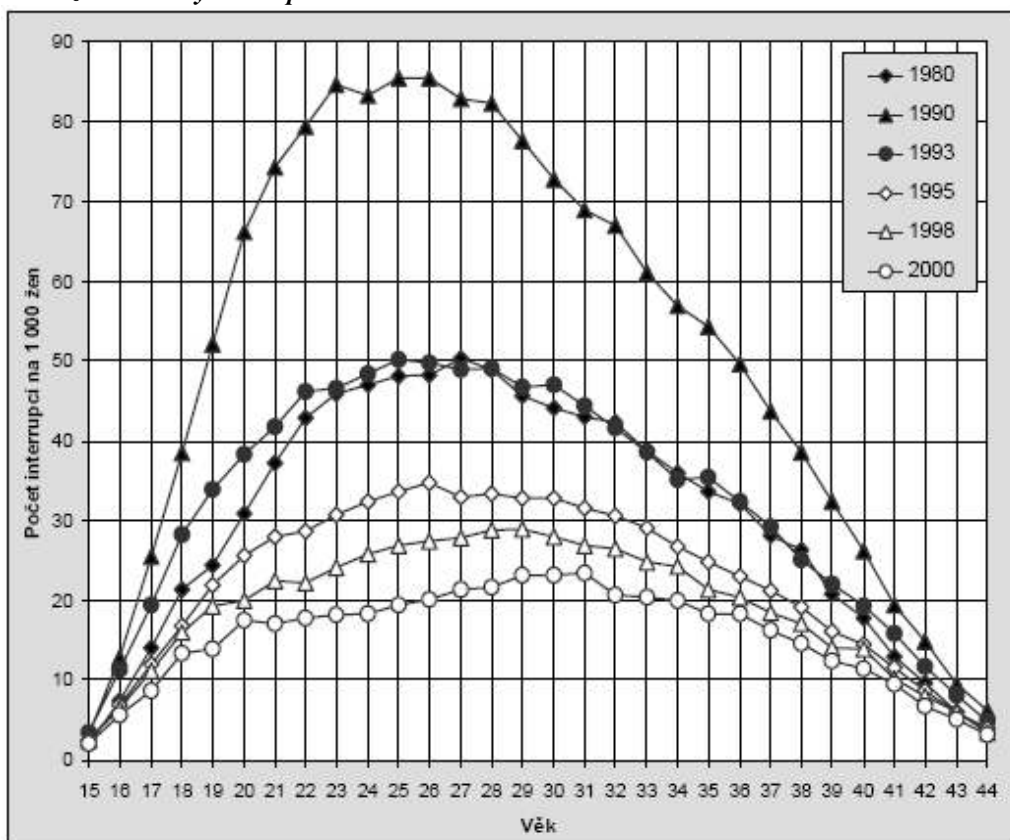
Zdroj: Převzato z: Srb, 2004, str.191

Obrázek 12: Ukazatele potratovosti, poválečný vývoj ČR

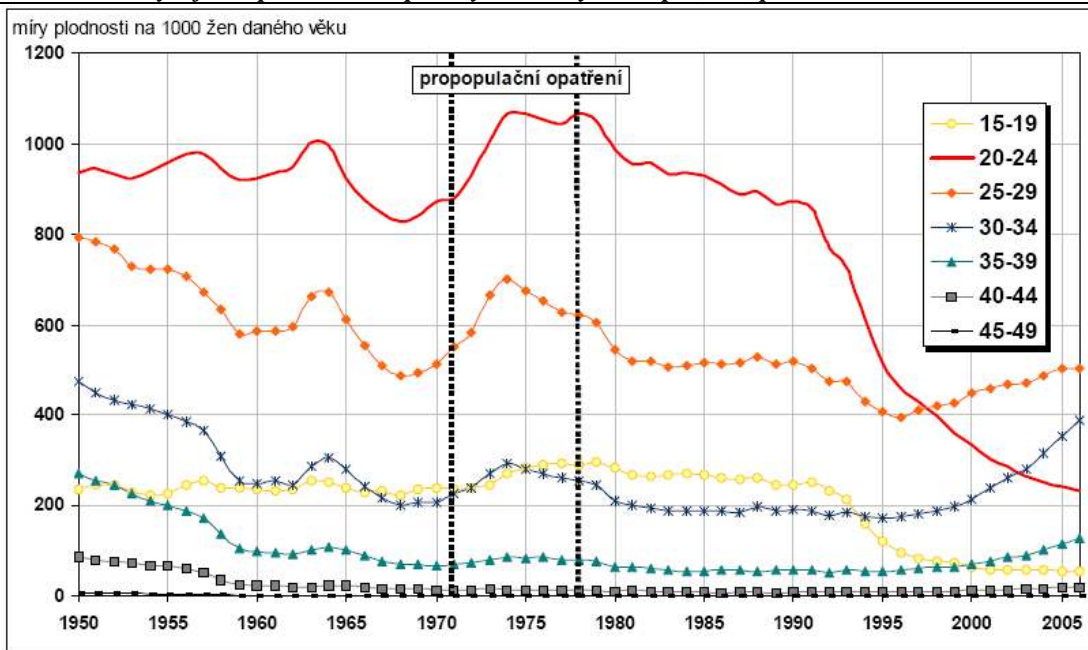
Zdroj: Data ČSÚ

Obrázek 13: Míry umělé potratovosti dle věku

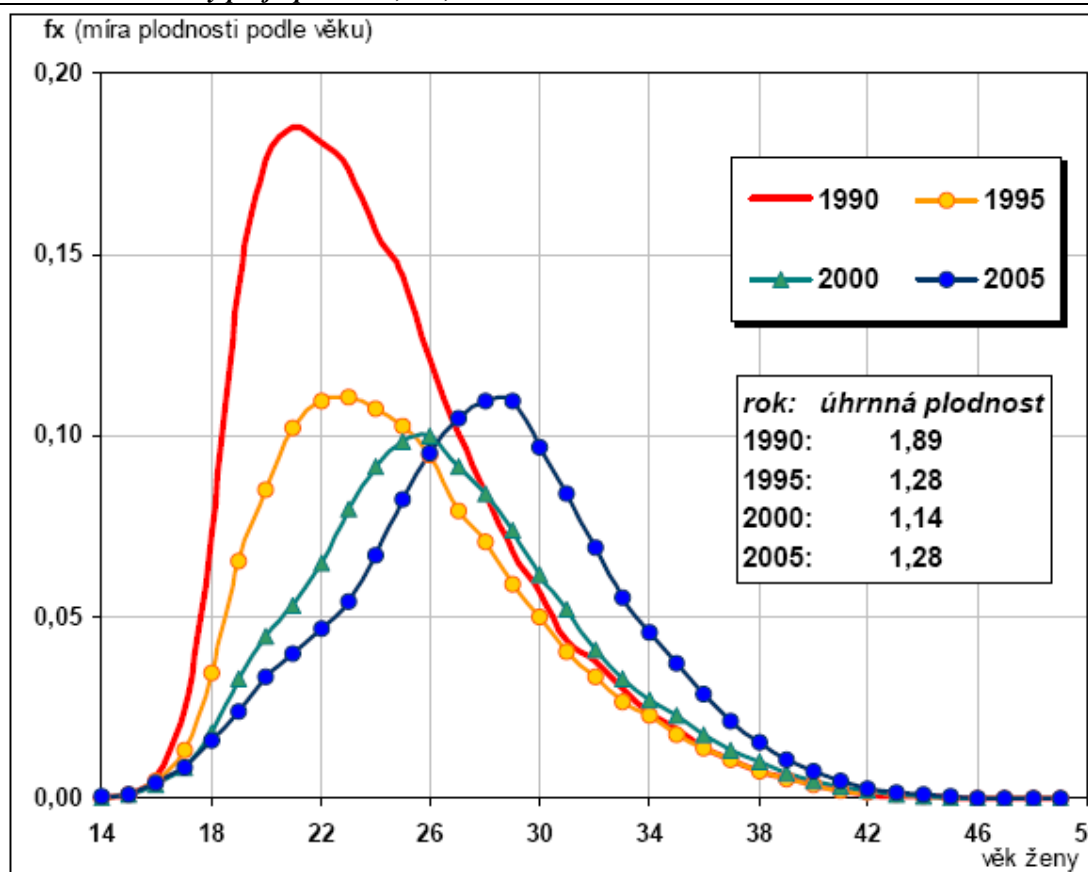

Zdroj: Převzato z: (Sobotka, 2002b, str. 51)

Obrázek 14a: Vývoj měr plodnosti dle pětiletých věkových skupin, ČR, poválečné období

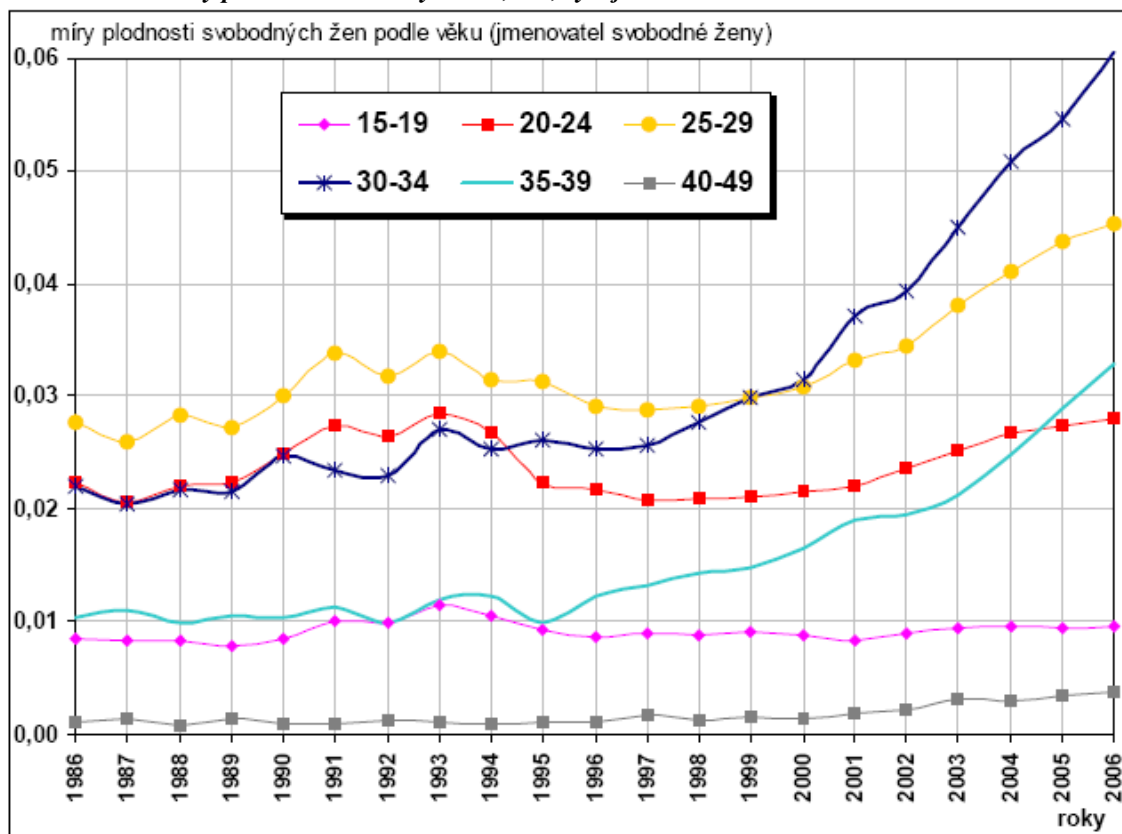

Obrázek 14b: Věkový profil plodnosti, ČR, 90. léta

Zdroj: Převzato z: (Rychtaříková, 2008)

Obrázek 15: Míry plodnosti svobodných žen, ČR, vývoj od 80. let 20. století

Zdroj: Převzato z: (Rychtaříková, 2008)

Tabulka 11: Okresy podle věkové struktury a průměrného počtu dětí na jednu ženu

Okres	Podíl obyvatel ve věku 0-14	Okres	Podíl obyvatel ve věku 65+	Okres	PPD na jednu ženu
Hl. m. Praha	13,40	Hl. m. Praha	16,10	Hl. m. Praha	1,699
Plzeň-město	14,07	Brno-město	15,61	Brno-město	1,797
Brno-město	14,36	Rokycany	15,45	Plzeň-město	1,831
Kolín	15,35	Jičín	15,34	České Budějovice	1,899
Pardubice	15,42	Hradec Králové	15,17	Praha-západ	1,975
Hradec Králové	15,45	Kolín	15,17	Praha-východ	1,981
Nymburk	15,63	Písek	15,17	Beroun	1,997
Praha-východ	15,70	Nymburk	15,15	Kladno	1,999
Klatovy	15,71	Plzeň-město	15,09	Pardubice	2,001
Beroun	15,76	Pelhřimov	15,07	Hradec Králové	2,006
Rokycany	15,84	Plzeň-jih	15,05	Jablonec n.Nisou	2,015
Kladno	15,85	Kutná Hora	15,03	Ostrava-město	2,016
Karlovy Vary	15,85	Semily	15,02	Kolín	2,048
Prostějov	15,87	Klatovy	14,90	Rokycany	2,052
Plzeň-jih	15,90	Tábor	14,89	Liberec	2,058
Benešov	15,96	Prostějov	14,86	Nymburk	2,074
Písek	16,01	Pardubice	14,84	Most	2,074
Mladá Boleslav	16,01	Benešov	14,66	Plzeň-jih	2,086
Rakovník	16,03	Brno-venkov	14,53	Ústí nad Labem	2,087
Olomouc	16,05	Chrudim	14,43	Mělník	2,093
Tábor	16,05	Beroun	14,35	Mladá Boleslav	2,093
Kutná Hora	16,12	Náchod	14,34	Strakonice	2,099
Zlín	16,12	Havlíčkův Brod	14,30	Teplice	2,102
Jičín	16,13	Strakonice	14,30	Kutná Hora	2,105
Strakonice	16,17	Rakovník	14,27	Tábor	2,107
Jablonec nad Nisou	16,19	Vyškov	14,22	Rakovník	2,109
...		
Jindřichův Hradec	16,95	Svitavy	13,16	Pelhřimov	2,212
Rokycany	16,98	Jablonec nad Nisou	13,12	Frydek-Místek	2,218
Děčín	16,99	Znojmo	13,09	Prerov	2,222
Louny	17,02	Frydek-Místek	13,07	Havlíčkův Brod	2,227
Náchod	17,08	Šumperk	12,90	Louny	2,234
Opava	17,09	Louny	12,85	Jindřichův Hradec	2,234
Šumperk	17,11	Žďár nad Sázavou	12,77	Uherské Hradiště	2,245
Karviná	17,19	Opava	12,72	Česká Lípa	2,257
Chrudim	17,22	Vsetín	12,70	Opava	2,258
Most	17,24	Ostrava-město	12,66	Nový Jičín	2,272
Vsetín	17,26	Břeclav	12,64	Vsetín	2,279
Frydek-Místek	17,29	Teplice	12,61	Ústí nad Orlicí	2,284
Znojmo	17,41	Děčín	12,27	Chomutov	2,286
Prachatice	17,41	Ústí nad Labem	12,25	Šumperk	2,289
Rychnov nad Kněžnou	17,46	Prachatice	12,15	Svitavy	2,295
Jeseník	17,67	Karviná	11,93	Třebíč	2,308
Chomutov	17,70	Cheb	11,88	Prachatice	2,312
Ústí nad Orlicí	17,71	Nový Jičín	11,76	Jeseník	2,329
Třebíč	17,76	Most	11,61	Sokolov	2,342
Nový Jičín	17,92	Jeseník	11,54	Hodonín	2,352
Český Krumlov	17,96	Bruntál	11,11	Český Krumlov	2,384
Bruntál	18,09	Český Krumlov	10,60	Tachov	2,402
Tachov	18,12	Chomutov	10,49	Břeclav	2,403
Česká Lípa	18,27	Tachov	10,48	Žďár nad Sázavou	2,406
Žďár nad Sázavou	18,30	Česká Lípa	10,37	Znojmo	2,426
Sokolov	18,37	Sokolov	9,94	Bruntál	2,444

Zdroj: Data ČSÚ a vlastní výpočty

Tabulka 12: Okresy s největší a nejmenší průměrnou velikostí obce

Okresy s největší průměrnou velikostí obce	Průměrná velikost obce (počet obyvatel)	Okresy s nejmenší průměrnou velikostí obce	Průměrná velikost obce (počet obyvatel)
Karviná	17465	Pelhřimov	608
Ústí nad Labem	5121	Strakonice	624
Most	4508	Rakovník	636
Teplice	3709	Žďár nad Sázavou	640
Frýdek-Místek	2946	Rokycany	673
Chomutov	2840	Třebíč	678
Nový Jičín	2806	Plzeň-jih	681
Liberec	2790	Domažlice	684
Jablonec nad Nisou	2593	Jičín	701
Děčín	2575	Plzeň-sever	718
Vsetín	2493	Znojmo	771
Sokolov	2463	Prachatice	790
Olomouc	2441	Havlíčkův Brod	792
Cheb	2275	Benešov	810
Opava	2268	Blansko	828

Zdroj: Převzato z: (ČSÚ, 2004)

Poznámka: Do tabulky nejsou z důvodu nesrovnatelnosti zařazeny okresy tvořené jedinou obcí (tedy hl.m.Praha, Plzeň-město, Brno-město, Ostrava-město)

Tabulka 13: Okresy s nejvyššími a nejnižšími podíly obyvatelstva ve vybraných velikostních skupinách obcí v roce 2001

do 1999 ¹⁾		nad 10000 ²⁾	
Karviná	1,7	Rychnov nad Kněžnou	14,9
Most	7,0	Domažlice	18,8
Ústí nad Labem	9,5	Semily	19,3
Chomutov	13,3	Jičín	21,2
Teplice	13,8	Břeclav	21,5
Liberec	15,2	Prachatice	23,1
Děčín	16,3	Beroun	23,1
Cheb	18,5	Český Krumlov	24,2
Sokolov	19,2	Jindřichův Hradec	24,4
Jablonec nad Nisou	20,0	Tachov	24,7
Rakovník	59,8	Karviná	84,3
Znojmo	55,7	Chomutov	84,1
Beroun	53,1	Most	81,6
Praha-západ	53,1	Ústí nad Labem	81,0
Plzeň-sever	52,8	Cheb	67,9
Žďár nad Sázavou	51,7	Teplice	63,7
Domažlice	51,5	Liberec	62,3
Kolín	51,4	Olomouc	62,0
Svitavy	49,8	Hradec Králové	60,5
Brno-venkov	49,2	Děčín	59,4
Vyškov	48,3	Karlovy Vary	58,0
Semily	48,2	Kladno	57,5
Prachatice	47,8	Pardubice	56,3
Praha-východ	47,8	Mělník	56,1
Blansko	47,7	České Budějovice	54,6
Prostějov	47,0	Jablonec nad Nisou	51,3
Třebíč	46,6	Zlín	51,2
Plzeň-jih	45,8	Trutnov	51,0
Nymburk	45,1	Vsetín	50,7
Klatovy	43,9	Přerov	50,0
Chrudim	43,0	Česká Lípa	48,9
Strakonice	42,4	Jihlava	46,8
Kutná Hora	42,4	Louny	46,0
Benešov	42,3	Nový Jičín	45,4
Rokycany	42,1	Frýdek-Místek	44,2

Zdroj: Data ČSÚ, Sčítání 2001

Poznámka ¹⁾ Žádné obce této velikosti nejsou v okresech hl.m. Praha, Plzeň-město, Brno-město, Ostrava-město.²⁾ Žádné obce této velikosti nejsou v okresech Praha-západ, Plzeň-jih, Plzeň-sever a Brno-venkov. Nejsou zde uvedeny okresy hl.m. Praha, Plzeň- město, Brno-město, Ostrava-město, kde je 100 % obyvatel ve městech nad 10000 obyvatel

Tabulka 14: Vývoj počtu obyvatel v městech nad 50 tisíc obyvatel

	Absolutní počty obyvatel dle daných sčítání (řazeno dle počtu obyvatel v roce 2001)					Přírůstek / úbytek obyvatel mezi vybranými lety v %		
	1961	1970	1980	1991	2001	1991- 1961	2001- 1961	2001- 1991
Hl.m. Praha	1132936	1140795	1182186	1214174	1169106	7,2	3,2	-3,7
Brno	324173	344218	371463	388296	376172	19,8	16,0	-3,1
Ostrava	254297	297171	322073	327371	316744	28,7	24,6	-3,2
Plzeň	139111	152560	170701	173008	165259	24,4	18,8	-4,5
Olomouc	80246	89386	99328	102786	102607	28,1	27,9	-0,2
Liberec	78193	84046	95924	101162	99102	29,4	26,7	-2,0
České Budějovice	64661	76699	88448	97243	97339	50,4	50,5	0,1
Hradec Králové	66608	80463	96145	99917	97155	50,0	45,9	-2,8
Ústí nad Labem	72148	79544	89272	98178	95436	36,1	32,3	-2,8
Pardubice	64968	78947	92262	94407	90668	45,3	39,6	-4,0
Havířov	51103	82068	85946	86297	85855	68,9	68,0	-0,5
Zlín	63038	70252	79519	83126	80854	31,9	28,3	-2,7
Kladno	55919	63076	71141	71753	71132	28,3	27,2	-0,9
Most	56683	61158	61543	70670	68263	24,7	20,4	-3,4
Karviná	49418	78546	78334	68405	65141	38,4	31,8	-4,8
Frydek - Místek	31364	42608	55191	63808	61400	103,4	95,8	-3,8
Opava	48091	53269	58778	62815	61382	30,6	27,6	-2,3
Karlovy Vary	50034	52310	56992	56054	53358	12,0	6,6	-4,8
Děčín	46339	50301	53207	53899	52506	16,3	13,3	-2,6
Teplice	49360	52941	53964	53004	51060	7,4	3,4	-3,7
Chomutov	33070	39905	51769	53107	51007	60,6	54,2	-4,0
Jihlava	36528	42538	49764	51831	50702	41,9	38,8	-2,2
	Rozdíly mezi danými roky (absolutní počty)							
	1970- 1961	1980- 1970	1991- 1980	2001- 1991		1991- 1961	2001- 1961	2001- 1991
Hl.m. Praha	7859	41391	31988	-45068		81238	36170	-45068
Brno	20045	27245	16833	-12124		64123	51999	-12124
Ostrava	42874	24902	5298	-10627		73074	62447	-10627
Plzeň	13449	18141	2307	-7749		33897	26148	-7749
Olomouc	9140	9942	3458	-179		22540	22361	-179
Liberec	5853	11878	5238	-2060		22969	20909	-2060
České Budějovice	12038	11749	8795	96		32582	32678	96
Hradec Králové	13855	15682	3772	-2762		33309	30547	-2762
Ústí nad Labem	7396	9728	8906	-2742		26030	23288	-2742
Pardubice	13979	13315	2145	-3739		29439	25700	-3739
Havířov	30965	3878	351	-442		35194	34752	-442
Zlín	7214	9267	3607	-2272		20088	17816	-2272
Kladno	7157	8065	612	-621		15834	15213	-621
Most	4475	385	9127	-2407		13987	11580	-2407
Karviná	29128	-212	-9929	-3264		18987	15723	-3264
Frydek - Místek	11244	12583	8617	-2408		32444	30036	-2408
Opava	5178	5509	4037	-1433		14724	13291	-1433
Karlovy Vary	2276	4682	-938	-2696		6020	3324	-2696
Děčín	3962	2906	692	-1393		7560	6167	-1393
Teplice	3581	1023	-960	-1944		3644	1700	-1944
Chomutov	6835	11864	1338	-2100		20037	17937	-2100
Jihlava	6010	7226	2067	-1129		15303	14174	-1129

Zdroj: Data ČSU, (územní vymezení obcí dle sčítání 2001)

Tabulka 15: Porovnání úrovně plodnosti mezi městy nad 50 tisíc obyvatel a hodnotami za okres, do kterých daná města náleží (řazeno dle hodnot za město)

Obec/Okres	Hodnota za celý okres	Hodnota za město	Rozdíl
Praha	1,699	1,699	0,00
Brno	1,797	1,797	0,00
Plzeň	1,831	1,831	0,00
Karlovy Vary	2,158	1,867	0,29
České Budějovice	1,899	1,880	0,02
Pardubice	2,001	1,912	0,09
Hradec Králové	2,006	1,914	0,09
Liberec	2,058	1,940	0,12
Kladno	1,999	1,940	0,06
Zlín	2,158	1,945	0,21
Teplice	2,102	1,966	0,14
Olomouc	2,143	1,966	0,18
Ostrava	2,016	2,016	0,00
Jihlava	2,206	2,033	0,17
Ústí nad Labem	2,087	2,042	0,04
Děčín	2,187	2,057	0,13
Frýdek-Místek	2,218	2,083	0,14
Most	2,074	2,088	-0,01
Opava	2,258	2,102	0,16
Chomutov	2,286	2,140	0,15
Havířov/Karviná	2,181	2,152	0,03
Karviná	2,181	2,197	-0,02

Zdroj: Vlastní výpočty

Tabulka 16 : Věková struktura obyvatel ČR, obce nad 50 tisíc obyvatel, vybrané věkové skupiny

Obec	0-14	Obec	60+
Praha	13,4	Hradec Králové	20,7
Karlovy Vary	14,0	Praha	20,7
Plzeň	14,1	Zlín	20,6
Zlín	14,3	Brno	20,5
Brno	14,4	Pardubice	20,4
Hradec Králové	14,5	Karlovy Vary	20,4
Pardubice	14,6	Plzeň	20,3
Olomouc	15,2	Teplice	19,0
Liberec	15,4	Olomouc	18,6
Teplice	15,5	Jihlava	18,4
Jihlava	15,5	Liberec	18,0
Kladno	15,6	Kladno	18,0
Chomutov	15,7	Havířov	17,9
České Budějovice	15,8	České Budějovice	17,8
Děčín	16,2	Děčín	17,6
Ostrava	16,4	Ostrava	17,6
Ústí nad Labem	16,6	Opava	17,6
Havířov	16,6	Karviná	17,1
Opava	16,7	Ústí nad Labem	17,1
Karviná	16,7	Chomutov	16,3
Most	17,6	Most	15,7
Frýdek-Místek	17,9	Frýdek-Místek	14,2

Zdroj: Data ČSÚ

Tabulka 17: Vývoj počtu obyvatel v obcích s 10-49 tisíci obyvatel

	Absolutní počty (řazeno dle 2001)					Rozdíly mezi uvedenými lety			
	1961	1970	1980	1991	2001	1970-1961	1980-1970	1991-1980	2001-1991
Přerov	36 101	44 324	50 593	51 300	48 335	8 223	6 269	707	-2 965
Prostějov	41 031	42 862	48 505	50 074	48 159	1 831	5 643	1 569	-1 915
Jablonec nad Nisou	36 116	36 679	42 179	45 937	45 266	563	5 500	3 758	-671
Mladá Boleslav	26 021	31 085	41 226	43 859	44 255	5 064	10 141	2 633	396
Česká Lípa	15 730	17 550	24 801	39 424	39 307	1 820	7 251	14 623	-117
Třebíč	20 387	22 555	29 017	38 355	39 021	2 168	6 462	9 338	666
Třinec	27 660	36 154	39 750	40 309	38 953	8 494	3 596	559	-1 356
Tábor	24 528	27 181	31 867	36 342	36 557	2 653	4 686	4 475	215
Příbram	26 803	29 993	35 123	36 898	35 886	3 190	5 130	1 775	-1 012
Znojmo	27 456	29 645	34 550	36 134	35 758	2 189	4 905	1 584	-376
Orlová	21 543	24 268	28 733	36 339	34 856	2 725	4 465	7 606	-1 483
Cheb	22 133	26 665	30 886	31 847	32 893	4 532	4 221	961	1 046
Trutnov	25 214	26 046	29 506	31 999	31 997	832	3 460	2 493	-2
Kolín	25 301	28 538	32 501	31 595	30 258	3 237	3 963	-906	-1 337
Písek	21 228	23 713	28 104	29 550	29 796	2 485	4 391	1 446	246
Šumperk	19 266	23 683	28 108	30 422	29 490	4 417	4 425	2 314	-932
Kroměříž	23 178	24 478	27 835	28 636	29 225	1 300	3 357	801	589
Vsetín	18 213	22 108	27 932	29 661	29 190	3 895	5 824	1 729	-471
Valašské Meziříčí	17 145	22 296	26 531	28 175	27 568	5 151	4 235	1 644	-607
Litvínov	24 990	26 842	29 551	29 096	27 397	1 852	2 709	-455	-1 699
Hodonín	18 021	20 863	25 485	28 230	27 361	2 842	4 622	2 745	-869
Nový Jičín	21 905	20 481	24 405	26 469	26 970	-1 424	3 924	2 064	501
Uherské Hradiště	15 616	19 427	25 015	26 765	26 876	3 811	5 588	1 750	111
Břeclav	18 457	20 167	23 978	26 206	26 713	1 710	3 811	2 228	507
Český Těšín	18 462	18 549	22 155	27 721	26 429	87	3 606	5 566	-1 292
Krnov	21 493	22 643	25 463	25 436	25 764	1 150	2 820	-27	328
Sokolov	18 041	20 400	24 763	25 210	25 081	2 359	4 363	447	-129
Litoměřice	16 830	19 595	22 869	25 719	24 879	2 765	3 274	2 850	-840
Havlíčkův Brod	17 533	20 197	23 146	24 472	24 375	2 664	2 949	1 326	-97
Žďár nad Sázavou	10 305	15 686	20 864	23 191	24 289	5 381	5 178	2 327	1 098
Chrudim	16 460	18 238	21 393	23 643	23 898	1 778	3 155	2 250	255
Strakonice	14 297	17 478	21 731	24 705	23 800	3 181	4 253	2 974	-905
Kopřivnice	9 689	12 917	19 044	24 102	23 747	3 228	6 127	5 058	-355
Bohumín	21 833	22 223	25 177	23 686	23 284	390	2 954	-1 491	-402
Klatovy	17 294	19 087	21 744	23 098	23 033	1 793	2 657	1 354	-65
Jindřichův Hradec	12 621	14 675	19 923	21 822	22 695	2 054	5 248	1 899	873
Vyškov	13 922	15 433	19 288	22 696	22 514	1 511	3 855	3 408	-182
Kutná Hora	16 835	17 943	20 927	21 561	21 453	1 108	2 984	634	-108
Náchod	18 846	19 729	20 713	20 712	21 400	883	984	-1	688
Jirkov	9 928	11 395	11 980	18 229	20 717	1 467	585	6 249	2 488
Blansko	12 673	14 903	18 912	20 783	20 594	2 230	4 009	1 871	-189
Žatec	15 661	16 525	19 145	20 320	19 919	864	2 620	1 175	-401
Hranice	14 033	15 338	17 634	19 507	19 670	1 305	2 296	1 873	163
Louny	12 537	13 452	17 543	20 812	19 639	915	4 091	3 269	-1 173
Mělník	13 076	15 487	18 941	19 625	19 271	2 411	3 454	684	-354
Otrokovice	10 486	11 925	18 082	20 267	19 261	1 439	6 157	2 185	-1 006
Rožnov pod Radhoštěm	7 671	10 885	15 468	17 727	17 845	3 214	4 583	2 259	118
Bruntál	8 239	9 756	14 029	16 800	17 627	1 517	4 273	2 771	827
Svitavy	13 878	14 282	16 297	17 441	17 626	404	2 015	1 144	185
Uherský Brod	12 565	14 406	17 459	17 721	17 592	1 841	3 053	262	-129
Kadaň	10 010	15 624	18 614	17 796	17 579	5 614	2 990	-818	-217
Kralupy nad Vltavou	11 629	14 898	17 928	17 934	17 506	3 269	3 030	6	-428
Beroun	16 134	17 805	17 387	18 005	17 459	1 671	-418	618	-546
Ostrov	17 136	18 519	19 450	17 872	17 451	1 383	931	-1 578	-421
Česká Třebová	14 470	15 488	16 107	17 091	17 036	1 018	619	984	-55

pokračování

	Absolutní počty (řazeno dle 2001)					Rozdíly mezi uvedenými lety			
	1961	1970	1980	1991	2001	1970-1961	1980-1970	1991-1980	2001-1991
Pelhřimov	9 754	11 559	14 239	16 480	16 590	1 805	2 680	2 241	110
Jičín	13 176	13 414	16 182	16 803	16 489	238	2 768	621	-314
Dvůr Králové nad Labem	16 904	16 828	17 911	16 976	16 381	-76	1 083	-935	-595
Benešov	9 774	10 769	14 258	15 892	16 323	995	3 489	1 634	431
Neratovice	7 719	8 982	15 025	15 685	16 318	1 263	6 043	660	633
Varnsdorf	14 089	14 512	16 356	16 266	16 040	423	1 844	-90	-226
Bílina	13 726	16 196	18 836	17 025	15 890	2 470	2 640	-1 811	-1 135
Klášterec nad Ohří	5 838	9 173	13 255	16 213	15 757	3 335	4 082	2 958	-456
Brandýs nad Labem - Stará Boleslav	13 549	13 993	14 412	15 644	15 298	444	419	1 232	-346
Slaný	12 890	13 160	14 748	15 285	15 237	270	1 588	537	-48
Ústí nad Orlicí	11 634	12 843	15 288	15 295	15 192	1 209	2 445	7	-103
Mariánské Lázně	12 882	13 559	14 930	15 382	14 741	677	1 371	452	-641
Chodov	4 551	11 700	14 704	14 929	14 687	7 149	3 004	225	-242
Zábřeh	9 293	11 420	14 253	15 005	14 561	2 127	2 833	752	-444
Turnov	12 270	13 633	14 550	14 398	14 513	1 363	917	-152	115
Český Krumlov	9 294	10 430	13 776	14 108	14 443	1 136	3 346	332	335
Nymburk	12 585	13 263	14 033	15 142	14 407	678	770	1 109	-735
Hlučín	10 446	13 786	14 526	14 390	14 346	3 340	740	-136	-44
Rokycany	11 934	12 585	13 555	14 731	14 305	651	970	1 176	-426
Šternberk	11 873	13 213	13 808	14 611	14 144	1 340	595	803	-467
Poděbrady	13 162	13 353	13 782	13 213	13 364	191	429	-569	151
Krupka	9 059	8 729	9 336	12 620	13 318	-330	607	3 284	698
Vrchlabí	9 969	11 119	12 419	13 416	13 171	1 150	1 300	997	-245
Roudnice nad Labem	10 541	11 155	13 956	13 562	13 132	614	2 801	-394	-430
Jaroměř	12 396	11 974	12 046	12 557	12 921	-422	72	511	364
Jeseník	8 914	9 957	12 342	13 039	12 700	1 043	2 385	697	-339
Tachov	5 606	8 435	11 847	12 833	12 696	2 829	3 412	986	-137
Aš	11 209	12 843	12 925	12 285	12 584	1 634	82	-640	299
Uničov	9 072	11 321	12 270	12 831	12 466	2 249	949	561	-365
Holešov	10 994	10 972	12 317	12 717	12 463	-22	1 345	400	-254
Kyjov	9 081	10 792	12 632	12 920	12 413	1 711	1 840	288	-507
Nový Bor	7 868	8 669	10 828	12 166	12 342	801	2 159	1 338	176
Vlašim	8 747	10 515	12 613	12 809	12 270	1 768	2 098	196	-539
Veselí nad Moravou	7 387	10 512	12 464	12 516	12 261	3 125	1 952	52	-255
Vysoké Mýto	9 584	9 496	10 919	10 797	12 116	-88	1 423	-122	1 319
Prachatice	5 381	7 100	10 354	11 805	11 843	1 719	3 254	1 451	38
Velké Meziříčí	8 424	9 091	10 505	11 518	11 811	667	1 414	1 013	293
Rychnov nad Kněžnou	7 248	7 936	10 069	11 552	11 736	688	2 133	1 483	184
Moravská Třebová	9 199	9 892	10 966	11 668	11 586	693	1 074	702	-82
Sušice	8 937	9 498	11 047	11 308	11 462	561	1 549	261	154
Frenštát pod Radhoštěm	7 754	8 582	9 853	11 166	11 361	828	1 271	1 313	195
Boskovice	8 235	8 837	11 045	11 290	11 359	602	2 208	245	69
Domažlice	7 723	9 044	11 256	11 519	11 048	1 321	2 212	263	-471
Rumburk	9 459	9 095	10 255	10 789	11 024	-364	1 160	534	235
Humpolec	8 955	9 727	10 786	11 122	10 929	772	1 059	336	-193
Říčany	9 611	9 330	10 703	10 650	10 876	-281	1 373	-53	226
Hlinsko	8 346	9 357	10 182	10 916	10 543	1 011	825	734	-373
Studénka	7 627	9 773	10 790	10 736	10 505	2 146	1 017	-54	-231
Nové Město na Moravě	6 194	8 196	9 730	10 426	10 471	2 002	1 534	696	45
Litomyšl	8 427	8 884	10 253	10 187	10 358	457	1 369	-66	171
Nové Město nad Metují	6 741	7 988	9 709	10 220	10 074	1 247	1 721	511	-146
Čelákovice	8 226	9 395	10 390	10 295	10 031	1 169	995	-95	-264
Litovel	8 489	9 019	10 123	10 184	10 030	530	1 104	61	-154

Zdroj: Data ČSÚ, (územní vymezení obcí dle sčítání 2001)

Tabulka 18: Hodnoty plodnosti za vybraná města velikostní kategorie 10-49 tisíc obyvatel

Města vel.kat. 10-49 tisíc s nejvyšší plodností		Města vel.kat. 10-49 tisíc s nejnižší plodností	
Kadaň	2,331	Domažlice	1,785
Klášterec nad Ohří	2,300	Strakonice	1,798
Velké Meziříčí	2,285	Poděbrady	1,823
Nové Město na Moravě	2,267	Prachatice	1,858
Uničov	2,267	Náchod	1,881
Chodov	2,256	Rakovník	1,885
Veselí nad Moravou	2,242	Louny	1,888
Orlová	2,237	Mariánské Lázně	1,894
Jirkov	2,232	Říčany	1,897
Sokolov	2,224	Mělník	1,899
Litovel	2,220	Mladá Boleslav	1,909
Bruntál	2,216	Beroun	1,909
Krupka	2,211	Kolín	1,909
Krnov	2,210	Brandýs nad Labem-Stará Boleslav	1,910
Tachov	2,204	Nymburk	1,913
Uherský Brod	2,199	Jičín	1,914
Zábřeh	2,199	Boskovice	1,916
Hranice	2,199	Turnov	1,918
Šternberk	2,186	Kutná Hora	1,920
Moravská Třebová	2,174	Slaný	1,927
Třinec	2,162	Dvůr Králové nad Labem	1,932
Žďár nad Sázavou	2,157	Svitavy	1,933
Vyškov	2,151	Prostějov	1,933
Valašské Meziříčí	2,144	Frenštát pod Radhoštěm	1,937
Bílina	2,143	Chrudim	1,938
Kyjov	2,140	Čelákovice	1,938
Aš	2,140	Tábor	1,953
Litvínov	2,136	Jablonec nad Nisou	1,955
Český Těšín	2,133	Roudnice nad Labem	1,960
Ostrov	2,133	Rožnov pod Radhoštěm	1,960
Jeseník	2,129	Benešov	1,961
Žatec	2,129	Sušice	1,963
Znojmo	2,128	Písek	1,965
Hodonín	2,126	Kroměříž	1,980
Hlučín	2,122	Neratovice	1,986
Břeclav	2,117	Kralupy nad Vltavou	1,987
Varnsdorf	2,104	Vlašim	1,989
Jaroměř	2,100	Rokycany	1,994
Český Krumlov	2,100	Blansko	1,997

Zdroj: Vlastní výpočty

Tabulka 19: Věková struktura obcí velikostní kategorie 10-49 tisíc a jejich náležitost ke krajům ČR, řazeno od nejstarší věkové struktury

Obec	Věková skupina 0-14	Obec	Věková skupina 60+	Náležitost ke kraji:
Poděbrady	14,23	Poděbrady	21,32	Olomoucký
Mariánské Lázně	14,23	Humpolec	21,13	Královéhradecký
Kolín	14,40	Turnov	20,80	Jihomoravský
Kyjov	14,53	Kolín	20,03	Karlovarský
Čelákovice	14,69	Mariánské Lázně	19,73	Liberecký
Nymburk	14,90	Náchod	19,50	Pardubický
Litvínov	14,93	Kyjov	19,44	Plzeňský
Dvůr Králové n.L.	14,95	Prostějov	19,24	Zlínský
Klatovy	15,00	Sušice	19,21	Moravskoslezský
Roudnice nad Labem	15,01	Dvůr Králové n.L.	19,21	Vysočina
Vlašim	15,04	Domažlice	19,08	Ústecký
Říčany	15,12	Rokycany	19,01	Praha
Prostějov	15,14	Vrchlabí	18,97	Jihočeský
Domažlice	15,15	Kroměříž	18,97	Stredočeský
Kroměříž	15,23	Ústí nad Orlicí	18,96	
Holešov	15,38	Říčany	18,81	
Šternberk	15,45	Šumperk	18,81	
Brandýs nad Labem - Stará Boleslav	15,48	Litomyšl	18,76	Olomoucký
Otrokovice	15,55	Ostrov	18,73	Královéhradecký
Přerov	15,59	Blansko	18,72	Jihomoravský
Šumperk	15,64	Holešov	18,65	Karlovarský
Humpolec	15,65	Nové Město n.M.	18,61	Liberecký
Rokycany	15,67	Beroun	18,61	Pardubický
Beroun	15,69	Třinec	18,57	Plzeňský
Vrchlabí	15,78	Litvínov	18,55	Zlínský
Znojmo	15,79	Brandýs nad Labem - Stará Boleslav	18,49	Moravskoslezský
Kralupy nad Vltavou	15,81	Vlašim	18,46	Vysočina
Blansko	15,82	Písek	18,37	Ústecký
Mělník	15,84	Klatovy	18,37	Praha
Mladá Boleslav	15,86	Čelákovice	18,31	Jihočeský
Nový Bor	15,95	Boskovice	18,23	Stredočeský
Jablonec nad Nisou	15,95	Šternberk	18,18	
Jičín	15,98	Roudnice nad Labem	18,16	
Ostrov	15,98	Mělník	18,15	Olomoucký
Benešov	15,99	Jičín	18,13	Královéhradecký
Boskovice	16,02	Slaný	18,13	Jihomoravský
Příbram	16,03	Hlinsko	18,13	Karlovarský
Břeclav	16,04	Přerov	18,08	Liberecký
Turnov	16,08	Uherský Brod	17,99	Pardubický
Rakovník	16,11	Havlíčkův Brod	17,99	Plzeňský
Sušice	16,12	Kralupy nad Vltavou	17,82	Zlínský
Jeseník	16,13	Litovel	17,78	Moravskoslezský
Strakonice	16,14	Moravská Třebová	17,72	Vysočina
Hlučín	16,16	Hlučín	17,66	Ústecký
Svitavy	16,21	Chrudim	17,60	Praha
Uherské Hradiště	16,22	Studénka	17,56	Jihočeský
Havlíčkův Brod	16,25	Česká Třebová	17,52	Stredočeský
Ústí nad Orlicí	16,26	Znojmo	17,47	
Slaný	16,35	Uherské Hradiště	17,43	
Tábor	16,38	Příbram	17,42	
Nové Město n.M.	16,40	Uničov	17,38	
Vsetín	16,40	Nymburk	17,35	
Cheb	16,43	Strakonice	17,31	
Hodonín	16,44	Vysoké Mýto	17,27	
Litomyšl	16,45	Jaroměř	17,24	

Pokračování:				
Obec:	Věková skupina 0-14		Věková skupina 60+	Náležitost ke kraji:
Kutná Hora	16,48	Frenštát pod Radhoštěm	17,23	Olomoucký
Písek	16,49	Rakovník	17,20	Královéhradecký
Uherský Brod	16,60	Tábor	17,18	Jihomoravský
Trutnov	16,63	Zábřeh	17,06	Karlovarský
Bohumín	16,70	Kutná Hora	17,04	Liberecký
Moravská Třebová	16,75	Valašské Meziříčí	17,03	Pardubický
Louny	16,77	Bohumín	17,02	Plzeňský
Uničov	16,78	Jablonec nad Nisou	16,99	Zlínský
Žatec	16,82	Krnov	16,96	Moravskoslezský
Náchod	16,85	Pelhřimov	16,88	Vysočina
Varnsdorf	16,91	Vsetín	16,87	Ústecký
Třinec	16,94	Varnsdorf	16,70	Praha
Krnov	16,95	Žatec	16,61	Jihočeský
Litovel	16,96	Hranice	16,56	Stredočeský
Vyškov	17,00	Rožnov pod Radhoštěm	16,52	
Česká Třebová	17,08	Benešov	16,46	
Litoměřice	17,09	Břeclav	16,32	
Aš	17,10	Jindřichův Hradec	16,29	
Rožnov pod Radhoštěm	17,11	Hodonín	16,26	
Zábřeh	17,12	Velké Meziříčí	16,23	
Český Krumlov	17,14	Trutnov	16,20	Olomoucký
Kadaň	17,15	Mladá Boleslav	16,12	Královéhradecký
Jindřichův Hradec	17,21	Jeseník	16,07	Jihomoravský
Prachatice	17,23	Litoměřice	16,01	Karlovarský
Veselí nad Moravou	17,23	Nové Město na Moravě	15,96	Liberecký
Valašské Meziříčí	17,25	Louny	15,93	Pardubický
Tachov	17,28	Svitavy	15,87	Plzeňský
Bílina	17,29	Cheb	15,77	Zlínský
Hlinsko	17,39	Vyškov	15,71	Moravskoslezský
Pelhřimov	17,44	Žďár nad Sázavou	15,70	Vysočina
Chrudim	17,46	Český Krumlov	15,65	Ústecký
Studénka	17,53	Otrokovice	15,57	Praha
Neratovice	17,55	Sokolov	15,53	Jihočeský
Nový Jičín	17,55	Nový Jičín	15,48	Stredočeský
Sokolov	17,63	Nový Bor	15,47	
Rychnov n.Kněž.	17,72	Kadaň	15,43	
Žďár nad Sázavou	17,74	Veselí nad Moravou	15,33	
Rumburk	17,80	Aš	15,31	
Třebíč	17,93	Český Těšín	14,99	
Jaroměř	18,00	Bílina	14,97	
Český Těšín	18,01	Rychnov n.Kněž.	14,73	Olomoucký
Nové Město na Moravě	18,06	Rumburk	14,61	Královéhradecký
Frenštát pod Radhoštěm	18,19	Třebíč	14,45	Jihomoravský
Hranice	18,20	Tachov	14,40	Karlovarský
Vysoké Mýto	18,39	Prachatice	13,88	Liberecký
Chodov	18,47	Krupka	13,46	Pardubický
Velké Meziříčí	18,78	Neratovice	12,94	Plzeňský
Bruntál	19,14	Bruntál	12,84	Zlínský
Česká Lípa	19,17	Chodov	12,57	Moravskoslezský
Kláštorec nad Ohří	19,53	Kopřivnice	12,46	Vysočina
Krupka	19,74	Jirkov	12,34	Ústecký
Kopřivnice	19,97	Česká Lípa	12,17	Praha
Orlová	20,58	Kláštorec nad Ohří	12,13	Jihočeský
Jirkov	22,52	Orlová	11,81	Stredočeský

Zdroj: Data ČSÚ

Tabulka 20: Rozdíly v průměrných hodnotách plodnosti za daný okres podle velikostní skupiny obcí

Okresy s nejmenším rozdílem				Okresy s největším rozdílem			
Okres	Průměr za obce nad 10 tisíc	Průměr za obce do 10 tisíc	Rozdíl	Okres	Průměr za obce nad 10 tisíc	Průměr za obce do 10 tisíc	Rozdíl
Karviná	2,19	2,14	-0,05	Prachatice	1,86	2,36	0,50
Beroun	1,91	1,96	0,05	Znojmo	2,13	2,58	0,45
Sokolov	2,26	2,32	0,05	Domažlice	1,78	2,23	0,44
Praha-východ	1,93	2,01	0,08	Karlovy Vary	2,00	2,42	0,42
Rokycany	1,99	2,08	0,09	Zlín	1,97	2,38	0,42
Jablonec n.Nisou	1,96	2,08	0,12	Jeseník	2,13	2,53	0,40
Rychnov nad Kněžnou	2,06	2,18	0,13	Vsetín	2,08	2,48	0,40
Kladno	1,94	2,08	0,14	Prostějov	1,93	2,33	0,40
Vyškov	2,15	2,30	0,15	Strakonice	1,80	2,19	0,39
Pelhřimov	2,07	2,22	0,15	Český Krumlov	2,10	2,48	0,38
Pardubice	1,91	2,06	0,15	Šumperk	2,03	2,40	0,36
Teplice	2,05	2,20	0,16	Břeclav	2,12	2,48	0,36
Frýdek-Místek	2,12	2,29	0,18	České Budějovice	1,88	2,23	0,35
Příbram	2,06	2,24	0,18	Bruntál	2,24	2,59	0,35
Trutnov	2,03	2,23	0,20	Jihlava	2,03	2,38	0,34
Kolín	1,91	2,12	0,21	Třebíč	2,08	2,42	0,34
Litoměřice	2,03	2,24	0,21	Svitavy	2,09	2,43	0,34
Blansko	2,04	2,26	0,22	Kroměříž	1,96	2,29	0,33
Mělník	2,00	2,21	0,22	Liberec	1,94	2,27	0,33
Uherské Hradiště	2,09	2,31	0,22	Ústí nad Orlicí	2,07	2,39	0,32
Klatovy	2,01	2,23	0,22	Česká Lípa	2,06	2,37	0,31
Náchod	1,95	2,17	0,22	Žďár nad Sázavou	2,21	2,52	0,31
Nový Jičín	2,14	2,37	0,23	Olomouc	2,03	2,34	0,30
Kutná Hora	1,92	2,15	0,23	Rakovník	1,89	2,18	0,30
Tábor	1,95	2,19	0,24	Hodonín	2,16	2,45	0,29
Havlíčkův Brod	2,05	2,29	0,24	Benešov	1,94	2,23	0,29
Chomutov	2,25	2,48	0,24	Písek	1,97	2,25	0,29
Opava	2,12	2,36	0,24	Louny	2,08	2,36	0,28
Děčín	2,09	2,34	0,25	Chrudim	1,98	2,26	0,28
Semily	1,92	2,17	0,25	Cheb	2,06	2,33	0,27
Ústí nad Labem	2,04	2,30	0,26	Jindřichův Hradec	2,03	2,30	0,27
Hradec Králové	1,91	2,17	0,26	Tachov	2,20	2,47	0,27
Mladá Boleslav	1,91	2,17	0,26	Most	2,10	2,37	0,27
Jičín	1,91	2,18	0,26	Přerov	2,09	2,36	0,26
				Nymburk	1,90	2,16	0,26

Zdroj: Vlastní výpočty

Poznámka: vynechány okresy, kde se daná velikostní skupina obce nevyskytuje (Praha, Plzeň-město, Brno-město, Ostrava-město – do 10 tisíc; Praha-západ, Plzeň-sever, Plzeň-jih, Brno-venkov – nad 10 tisíc obyvatel)

Tabulka 21: Plodnost za vybrané okresy s obcemi do 10 tisíc a nad 10 tisíc obyvatel (nejvyšší a nejnižší hodnoty)

Do 10 tisíc		Nad 10 tisíc	
2,587	Bruntál	2,263	Sokolov
2,576	Znojmo	2,247	Chomutov
2,534	Jeseník	2,241	Bruntál
2,523	Žďár nad Sázavou	2,211	Žďár nad Sázavou
2,485	Vsetín	2,204	Tachov
2,484	Chomutov	2,189	Karviná
2,480	Břeclav	2,155	Hodonín
2,479	Český Krumlov	2,151	Vyškov
2,471	Tachov	2,143	Nový Jičín
2,447	Hodonín	2,129	Jeseník
2,429	Svitavy	2,128	Znojmo
2,419	Karlovy Vary	2,121	Opava
2,418	Třebíč	2,117	Frýdek-Místek
1,955	Beroun	1,699	Praha
1,975	Praha-západ	1,785	Domažlice
2,010	Praha-východ	1,797	Brno-město
2,061	Pardubice	1,798	Strakonice
2,080	Jablonec n.Nisou	1,831	Plzeň-město
2,080	Rokycany	1,858	Prachatice
2,081	Kladno	1,880	České Budějovice
2,086	Plzeň-jih	1,885	Rakovník
2,117	Kolín	1,901	Nymburk
2,122	Brno-venkov	1,909	Mladá Boleslav
2,136	Karviná	1,909	Beroun
2,143	Plzeň-sever	1,909	Kolín
2,153	Kutná Hora	1,912	Pardubice
2,165	Nymburk	1,914	Hradec Králové
2,167	Mladá Boleslav	1,914	Jičín

Zdroj: Vlastní výpočty

Tabulka 22: Plodnost za vybrané okresy a průměrné hodnoty za obce do 2 tisíc obyvatel v daném okrese

Okresy s nejnižšími hodnotami plodnosti obcí do 2 tisíc obyvatel				Okresy s největšími hodnotami plodnosti obcí do 2 tisíc obyvatel			
Okres	Průměr za obce do 2 tisíc obyvatel	Průměr za všechny velikostní kategorie obcí	Rozdíl (Obce do 2 tisíc- všechny vel.kat.obcí)	Okres	Průměr za obce do 2 tisíc obyvatel	Průměr za všechny velikostní kategorie obcí	Rozdíl (Obce do 2 tisíc- všechny vel.kat.obcí)
Rokycany	1,965	2,052	-0,088	Bruntál	2,732	2,444	0,287
Praha-západ	2,010	1,975	0,035	Český Krumlov	2,645	2,384	0,261
Kladno	2,016	1,999	0,018	Znojmo	2,628	2,426	0,203
Jablonec n.Nisou	2,016	2,015	0,002	Jeseník	2,623	2,329	0,294
Praha-východ	2,032	1,981	0,050	Tachov	2,607	2,402	0,205
Beroun	2,041	1,997	0,044	Břeclav	2,604	2,403	0,201
Karviná	2,081	2,181	-0,100	Žďár nad Sázavou	2,547	2,406	0,141
Plzeň-jih	2,154	2,086	0,067	Chomutov	2,518	2,286	0,232
Kolín	2,159	2,048	0,111	Vsetín	2,513	2,279	0,234
Mladá Boleslav	2,162	2,093	0,069	Karlovy Vary	2,509	2,158	0,351
Brno-venkov	2,175	2,122	0,053	Hodonín	2,502	2,352	0,150
Pardubice	2,180	2,001	0,179	Cheb	2,501	2,149	0,352
Jičín	2,185	2,134	0,050	Svitavy	2,493	2,295	0,198
Trutnov	2,185	2,126	0,059	Ústí nad Orlicí	2,492	2,284	0,208
Nymburk	2,191	2,074	0,118	Zlín	2,470	2,158	0,313

Zdroj: Vlastní výpočty

Poznámka: vynechány městské okresy (Praha, Plzeň-město, Brno-město, Ostrava-město)